

В. М. МЕЛЬНИЧЕНКО

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Белград
Осип
Вовчанськ
ХАРКІВ
Куп'янськ
Славгород
Дніпро
Самара
Кієв
Олександрівськ
Маріуполь
Великий Токмак
Бердянськ
Таврійськ
Мелітополь
Джанкой
Іллія
Тарихий

б.з. 218 (4914) 9173-145

М48

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В. М. МЕЛЬНИЧЕНКО

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

**Навчальний посібник
для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів**

Черкаси
ВЕРТИКАЛЬ
2012

УДК 94 (477) "1360/1560"
ББК 26.891(4УКР-ЧЕК)
М 77

Мельниченко В. М.

М 77 Історична географія України. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Черкаси: "Вертикаль", видавець Кандич С.Г., 2012. – 224 с.
ISBN 978-966-2256-82-6

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді і спорту України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів (лист №.1/11-1334 від 01. 02. 2012)

Рецензенти:

Резит О.П., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України;

Корінецько П.С., доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Чабан А.Ю., доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальності історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

У навчальному посібнику відповідно до програми дисципліни "Історична географія України" для підготовки фахівців з історичних спеціальностей у вищих навчальних закладах та нормативних документів і методичних рекомендацій Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України розкривається предмет та місце історичної географії України в системі історичних дисциплін, характеризуються особливості історичного процесу, окремих історичних подій та явищ на території України в контексті їх взаємозв'язку з умовами географічного середовища.

Навчальний посібник розрахований на студентів і викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться історією і географією.

УДК 94 (477) "1360/1560"
ББК 26.891(4УКР-ЧЕК)

ISBN 978-966-2256-82-6.

© В. М. Мельниченко, 2012
© С.А. Кандич, обкладинка, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Предмет історичної географії України <i>Предмет історичної географії. Джерела історичної географії України. Історичні карти та робота з ними</i>	8
РОЗДІЛ 2. Історична географія України доби каменю та часів міді-бронзи <i>Формування земної поверхні та інших фізико-географічних компонентів території України. Географія початкового розселення людини. Господарство та побут</i>	20
РОЗДІЛ 3. Скіфсько-сарматський період. Грецька колонізація <i>Фізико-географічні особливості. Географія розселення кочових племен. Господарство. Географія грецької колонізації. Господарство і торгівля грецьких колоній. Вплив античної культури господарювання</i>	33
РОЗДІЛ 4. Історична географія доби формування давньоруської держави <i>Географія розселення слов'янських племен. Напрямки міграційних процесів. Природно-географічні умови господарювання та географія сільськогосподарських галузей. Географія ремісничого виробництва. Торговельні зв'язки слов'ян. Основні торговельні шляхи</i>	47
РОЗДІЛ 5. Історична географія Київської Русі (IX–XIII ст.) <i>Територія держави східних слов'ян, Географія господарства. Вплив монголо-татарської навали на географію населення, господарства, шляхів сполучення</i>	60
РОЗДІЛ 6. Історична географія України литовсько-польської доби (XIV – перша половина XVII ст.) <i>Політична географія. Політико-адміністративний устрій українських земель під владою Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини. Географія населення. Природно-географічні умови</i>	75
РОЗДІЛ 7. Історична географія України за часів козащини <i>Зародження українського козацтва. Географія козацьких Січей. Військове управління в Запорозькій Січі. Полковий устрій України. Особливості природно-географічного середовища</i>	87

РОЗДІЛ 8. Історична географія України під владою Росії і Австро-Угорщини	
<i>Політична географія. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Росії. Адміністративно-територіальний устрій у складі Австро-Угорщини. Географія промисловості. Географія транспорту. Розміщення сільськогосподарського виробництва</i>	106
РОЗДІЛ 9. Історична географія України ХХ ст. (1920–1980-і роки)	
<i>Формування території та визначення кордонів України в 1917–1954 рр. Зміни в природно-географічному середовищі. Демографічні процеси. Географія формування господарського комплексу України</i>	124
РОЗДІЛ 10. Історична географія України кінця ХХ – початку ХХІ ст.	
<i>Територія та кордони незалежної України. Природно-ресурсний потенціал. Географія населення. Розміщення продуктивних сил України</i>	144
ЛІТЕРАТУРА	158
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	162
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	175
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ	177

ВСТУП

Історична географія конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи його з певними територіями, вивчає зв'язки та взаємовплив природно-географічних та соціально-економічних явищ, допомагає осмислити проблеми, які існують на перетині історії і географії.

Оскільки історична географія вивчає перебіг історичних подій і явищ передусім у просторі, то з огляду на це вона є необхідним компонентом історичних досліджень, а відтак і важливою складовою історичної науки. Адже практично всі сфери суспільного життя можуть бути повноцінно пізнані лише за умови їх дослідження у просторовому вимірі і відображенні на картах.

Історико-географічні знання особливої актуальності набувають при вивченні історії становлення і розвитку державності у багатьох країнах, зокрема в Україні. На нинішньому етапі розвитку української державності, коли гостро стоять проблеми раціонального використання природно-географічних ресурсів, коли остаточно не розв'язане питання делімітації та демаркації кордонів, вивчення географічних аспектів становлення державної території сучасної України набуває не лише наукового, а й суспільно-політичного значення.

Дисципліна “Історична географія України”, що входить до переліку обов'язкових, що вивчаються на історичних факультетах у вищих навчальних закладах за програмою підготовки фахівців історичного профілю, має важливе значення у формуванні наукового світогляду майбутніх істориків. Курс “Історична географія України” має на меті вивчення та більш глибоке розуміння студентами закономірностей історичного процесу, окремих історичних подій та явищ в контексті їх взаємозв'язку з географічними кордонами та особливостями природних умов, де вони відбуваються. В основу курсу покладено історико-географічні проблеми історії України, пов'язані з різними хронологічними періодами, проблеми української історії на картах світу і Європи.

Завдання вивчення дисципліни полягає в тому, щоб забезпечити засвоєння студентами загальнотеоретичних проблем історичної географії України та її конкретних напрямків – економічної

географії (господарство, економічні зв'язки, торгівля), географії населення (етнічна, демографічна та міграційна), політичної географії (державні та політичні кордони, адміністративно-територіальний поділ, політичні та військові події та ін.), фізичної географії (клімат, рельєф, фауна, флора та ін.).

В процесі опанування курсу студенти засвоюють передбачені програмою історико-географічні знання і на цій основі набувають необхідних навиків орієнтування в історичному просторі за допомогою історичних та географічних карт, які відображають стан суспільства на шляху його розвитку у взаємозв'язку природи, людини і цивілізації.

Опановуючи курс, студенти повинні мати ґрунтовні і різнобічні знання суспільних, соціально-економічних, фізико-географічних подій і явищ, що відбувалися на території України, вільно володіти навиками їх системного аналізу у контексті загальноісторичного процесу. Набуті знання студенти повинні використовувати при вивченні інших дисциплін, насамперед історії України, а також у практичній роботі за обраною спеціальністю. Знання з історичної географії України сприятимуть удосконаленню науково-дослідницьких навиків студентів, уміння працювати з географічними, картографічними, статистичними та іншими специфічними джерелами та матеріалами. Засвоєння історико-географічних знань підпорядковане формуванню у студентів високих громадянських якостей, почуття патріотизму, які ґрунтуються на всебічному і глибокому знанні історії України.

Курс "Історична географія України" тісно пов'язаний із засвоєнням курсів, що вивчаються на історичних факультетах. Передусім, це стосується таких дисциплін як "Історія України", "Археологія України", "Військова історія України", "Історія економічної думки України", "ЕтнODEMOГРАФІЯ", "Національні меншини України", "Українці у світі", "Українська етнологія", іншими навчальними дисциплінами.

Пропонований навчальний посібник розроблений відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України та авторської програми з історичної географії України. У його основу покладено курс лекцій, апробований при викладанні дисципліни в навчально-науковому інституті історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

У посібнику розкриваються географічні особливості історії формування сучасної території Української держави, її господарського комплексу, населення, включаючи зміни його чисельності, структури, переміщення, матеріальну і духовну культуру. Значна увага приділяється фізико-географічним аспектам історії України, впливу географічного середовища на розвиток суспільства.

Матеріал посібника викладений у 10 розділах, які поділені на окремі підрозділи (ліхтарики). Найбільш важливі поняття, географічні об'єкти, дати виділені жирним шрифтом чи курсивом. До кожного розділу подаються стислі висновки, запитання та завдання для контролю та перевірки рівня засвоєння набутих знань, а також підбірки хрестоматійних матеріалів з відповідних тем.

Сприятиме засвоєнню студентами історико-географічних знань з історії України вміщений в посібнику словник основних історико-географічних термінів.

Предметний покажчик допоможе віднайти в тексті посібника тлумачення найважливіших історико-географічних явищ, понять і термінів. Поданий у кінці посібника список використаної і рекомендованої літератури служитиме своєрідним орієнтиром для самостійної роботи студентів з метою поглиблення їхніх знань з історичної географії України, підготовки до семінарських занять, колоквиумів, конференцій, написання курсових, кваліфікаційних, дипломних та магістерських робіт.

РОЗДІЛ 1

Предмет історичної географії України

Предмет історичної географії. Джерела історичної географії України. Історичні карти та робота з ними.

Предмет історичної географії. Історична географія є галуззю історичної науки, яка конкретизує наші просторові уявлення про особливості історичного процесу, пов'язуючи їх з певними територіями. Тобто, історична географія дає географічну характеристику окремої країни чи регіону на конкретному етапі їх історичного розвитку, а відтак сприяє осмисленню ролі географічного чинника в історії.

Елементи історичної географії з'явилися ще в працях XIV–XV ст., а початок її формування як окремої дисципліни припадає на XV–XVI ст., коли під впливом Великих географічних відкриттів та зародження і поширення гуманістичних ідей став виявлятися інтерес до античного світу та його пам'яток, почалися пошуки відомих джерел про географію історичних подій.

Від XVII ст. починається розвиток історичної географії в Україні і Росії. Основоположником її вважається В. Татищев. Змістом історико-географічних робіт спочатку були питання політичної географії минулого. Цей напрям залишався домінуючим і в працях XVIII–XIX ст. Лише наприкінці XIX ст. тематика публікацій з історичної географії розширюється за рахунок дослідження чинників соціально-економічної історії.

Деякі питання історичної географії України розглядали М. Надеждін, М. Барсов, М. Максимович, А. Антонович, Л. Падалка, М. Грушевський, О. Яблоновський, С. Рудницький, пізніше – В. Яцунський, В. Дядиченко, Я. Ісаєвич, І. Гуржій, Ф. Шевченко.

Курс історичної географії України, як і історичної географії взагалі, крім загальнотеоретичних питань, передбачає вивчення таких історико-географічних проблем конкретних хронологічних періодів:

- фізико-географічна характеристика (рельєф, гідрографія, ґрунти, рослинний і тваринний світ, клімат, корисні копалини та ін.);

- географія населення (його виникнення, етнічний склад, розміщення і міграції);
- економічна географія (географія виробництва і господарських зв'язків, торгівля);
- політична географія (з'ясування політичних кордонів, адміністративно-територіального поділу, розміщення міст та населених пунктів, географії народних рухів, військових операцій та ін.);
- місця, де відбувалися конкретні історичні події.

Сучасна історична географія України вирішує завдання системного вивчення в географічному ракурсі усього спектру історії України. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває розробка нових тематичних напрямів. Серед них – дослідження проблем історичної географії культури, зокрема історико-географічного (геокультурного) районування України, історико-етнічної географії.

Таким чином, історична географія має ті ж самі напрямки, що й географія сучасності. Різниця полягає в тому, що, по-перше, історична географія розглядає їх крізь призму конкретних історичних періодів, по-друге, вона висвітлює також окремі аспекти, які не мають прямого відношення до географії (географія релігій, розміщення культурних, наукових центрів тощо).

Відмінність історичної географії від сучасної полягає також в тому, що географія минулого відрізняється від сучасної. Зокрема, в первісному суспільстві фактично відсутня географія (точніше – районування) виробництва і торгівлі. Водночас важлива роль тоді належала фізико-географічним чинникам. В історичній географії того чи іншого періоду нерідко набувають важливого значення фактори, які практично не враховуються сучасною географією (ареали поширення основних типів знарядь виробництва; географія повстанських рухів; сфери культурних впливів і т.д.). Взагалі ж коло проблем історичної географії залежить від особливостей кожного хронологічного періоду.

Не слід змішувати поняття “історична географія” і “історія географії”. Історія географії вивчає вузький аспект – історію географічних знань (експедиції, подорожі, відкриття), не торкаючись набагато ширшого комплексу історико-географічних знань і є лише їх складовою.

Вивчаючи історичну географію того чи іншого періоду ми краще розуміємо роль і місце географічного середовища у житті людства, їх взаємозв'язок. *Географічне середовище* є зовнішньою природною основою життя людського суспільства, необхідною і постійною умовою його функціонування. Воно може прискорити розвиток суспільства, якщо географічне положення, ґрунтові і кліматичні умови, земні надра сприяють цьому. В той же час несприятливе географічне середовище може негативно позначитись на характері і темпах розвитку суспільства.

Зокрема, виділення людини із світу тварин відбувалося багато сотень тисяч років тому не по усій земній кулі, а в певних зонах, які відзначалися теплим і вологим кліматом, який був найбільш сприятливим для життя первісної людини.

В свою чергу людина впливала на оточуючу її природу. Ступінь цього впливу зростав в міру зростання ролі праці в людському житті, появи і удосконалення знарядь виробництва. Процес освоєння первісною людиною знарядь праці, вогню, мови, виникнення житла, появи одягу зайняв багато тисячоліть і супроводжувався розширенням території, зайнятої первісною людиною, проникнення її в райони, раніше недоступні для життя. З появою і поширенням землеробства в житті людини великого значення набувають ґрунтово-кліматичні умови. Землеробство, з усіма його регіональними особливостями, виникає, насамперед, в районах, де були високоякісні ґрунти, необхідний водний режим, кліматичні умови.

Географічне положення країни, чи регіону могло як сприяти, так і негативно впливати на розвиток ремесла і торгівлі, рух і переміщення населення, появу і зникнення населених пунктів.

Географічне середовище відіграє важливу роль на усіх етапах розвитку людського суспільства, однак ця роль на кожному етапі неоднакова. Безпосередній вплив географічного середовища на людське суспільство слабшає, змінюється в міру розвитку продуктивних сил. Зміна характеру і розвитку техніки землеробства дає можливість вводити в господарський обіг раніше не придатних для цього ділянок землі.

Водні простори – ріки, озера, моря, які були перешкодою на шляху до нових територій і спілкування людей, з виникненням засобів пересування перетворились в шляхи сполучення, які в подальшому розширились і удосконаливались (волоки, канали).

Не меншим було значення географічного середовища і в процесі історичного складання груп людей, об'єднаних спільністю походження, що проявилось в спільності спадкових фізіологічних ознак (рас).

Отже, географічний фактор, природні умови відіграють важливу роль у житті і розвитку людського суспільства. З розвитком цивілізації залежність суспільства від природи зменшується, а сфера освоєння географічного середовища розширюється.

Сьогодні історична географія ставить перед собою важливі завдання вивчення географії історичного минулого, розвитку конкретних тематичних напрямків, таких як географія суспільно-політичних рухів, історії культури і культурних зв'язків, історичного природокористування тощо.

Джерела історичної географії України. Історична географія використовує різноманітні історичні джерела – письмові документи, речові пам'ятки, дані етнографії, фольклору, мови. Широко використовуються матеріали інших наук.

Важливе значення мають письмові джерела, серед яких виділяються такі специфічні як карти та історико-географічні описи. До найдавніших картографічних матеріалів можна віднести примітивні малюнки, відомі ще в первісному суспільстві. Їх виникнення було зумовлене потребою людини орієнтуватися в межах території свого проживання. Це були малюнки-схеми, виконані на скелях, бересті, шкірі, корі дерев, глиняних табличках тощо, які досить правильно відображали ту чи іншу місцевість.

Найдавніші люди, перебуваючи постійно наодинці з навколишнім світом природи, змушені були уважно відслідковувати все, що відбувалося навколо них. Це розвивало у людини просторове мислення, яке реалізовувалося через вміння орієнтуватися на місцевості, віднаходити знайомі ландшафти, обирати вірний напрямок руху тощо.

Перші картографічні зображення відтворювали уявлення людей про навколишню місцевість: місця полювання та риболовлі, шляхи кочувань, плани земельних ділянок. Їхню появу зумовили рухливий спосіб життя та знання людини про довкілля. Часті та далекі від місця стоянки чи оселі мандрівки викликали потребу зафіксувати якимось чином знання про географію довкілля, тобто

подати їх у вигляді зображення, яке з точки зору картографічної науки має всі ознаки географічної карти.

Найпростіші картографічні зображення були відомі у первісному суспільстві ще до появи писемності. Нині відомо близько 10 картографічних зображень первісних часів, знайдених на території України. Найдавнішою пам'яткою є рисунок на уламку бивня мамонта, знайдений у 1966 р. під час розкопок на березі річки Росава біля села Межиріч Канівського району Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів епохи пізнього палеоліту. До епохи пізнього палеоліту відноситься картографічне зображення, знайдене на Кирилівській стоянці (Київ) наприкінці XIX ст. Зображення було нанесено на бивень мамонта. Воно відоме під назвою "Кирилівська карта" і на ньому вчені ідентифікують фігури тварин, водну поверхню, контури житла.

Картографія в сучасному розумінні бере свої витоки з Китаю, де ще за 1 тис. років до н.е. проводилися топографічні зйомки території. Перші зображення Східної Європи, у тому числі й території сучасної України, виявлено на картах *Птолемея* (90–168 рр. н.е.), який своїм головним завданням вважав створення карт реально існуючої поверхні Землі. Перші карти не мали градусної сітки, масштабу, точних координат.

Українські землі також зображалися в XVI ст. на багатьох картах Нідерландів, які в той час були центром західноєвропейської картографії. На друкованій карті Московії 1551 р. зображено територію України від Дніпра на схід і південь до Чорного і Азовського морів. Західноукраїнські землі добре представлені на карті Польщі і суміжних областей В. Гродецького. Найзначнішою працею російської картографії кінця XVI ст. була військово-дорожня карта "*Большой чертеж всему Московскому государству*", на якій показана значна частина українських земель.

В першій половині XVII ст. карти склалися вже на основі топографічних вимірів. До них відносяться і карти *Г. Боплана*, на яких з'явилася назва "*Україна*". Його карти – генеральна, спеціальна і окремих частин України – багато десятиріч, а точніше до першої половини XVIII ст., перевидувалися і використовувалися як основні історико-географічні джерела західноєвропейськими картографами.

Пізніше, в XVII ст., була складена рукописна карта "*Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма*". В кінці XVII–XVIII ст. були розпочаті роботи по картографуванню територій козацьких полків. З розвитком картографії у XVIII ст. українські землі окреслюються на картах Росії, Польщі, Литви, Туреччини, Австрії, Молдавії, а також в атласах, першим з яких був "*Атлас Всероссийской империи*", підготовлений І. Кириловим в 1734 р.

В 1800–1804 рр. вийшла "*Подробная карта Российской империи*" на 100 листах, де дана детальна картина і території України. В 1792 р. видано російський атлас О. Вільбрехта, який охоплював 42 намісництва, в тому числі й українські. В кінці XIX – початку XX ст. в Росії і Австро-Угорщині видано багато військово-топографічних карт крупних і середніх масштабів, на яких ґрунтовно відображені українські землі.

Велику кількість карт і атласів, які містять матеріали з історичної географії України видано в радянські часи, коли вперше побачили світ карти власне України. Зокрема, в 1929 р. вийшов "*Географічний атлас України*" в межах до 1939 р. за матеріалами перепису 1926 р. В 1937 р. видано "*Атлас України і суміжних країв*" В. Кубієвича.

В післявоєнні роки вийшла велика кількість історичних навчальних атласів, серед них трьохтомний "*Атлас історії ССРСР*" (1948–1950 рр.), в якому вміщено значну кількість історико-географічного матеріалу з історії України. До 1500-річчя заснування Києва в 1982 р. було видано унікальний *атлас Києва*, який містить карти, схеми, плани, документи, історичні ілюстрації.

Нині в інституті історії України НАН України спільно з іншими академічними установами ведеться робота над створенням Атласу історії України, в якому картографічними засобами буде відображена історія України з найдавніших часів.

Важливим джерелом для історичної географії є різного роду *описи територій*. Вони містять характеристики їх фізико-географічних особливостей, економіки, населених пунктів, етнічного і соціального складу населення. Прикладом таких джерел можуть бути літописи, хроніки давньокиївського та пізніших періодів, описи *П. Алепського*, *Г. Боплана*. До них можна додати матеріали ревізій, так званих "*Генеральних следствий*" XVII–XVIII ст., описи

намісництв і території XVIII–XIX ст., переписів населення, книги митниць, грамоти, універсали, угоди тощо.

В міру розширення кола письмових джерел історико-географічних аспектів торкаються різні *інформаційно-довідкові видання*: словники, енциклопедії, путівники.

Для історичної географії важливе значення мають *речові джерела*. За ними встановлюють географію існування певних археологічних культур, об'єднаних часом, територією і спільними рисами речових пам'яток. Ці культури є відображенням як господарських зв'язків, що склалися історично, єдності походження, так і географічних умов тієї чи іншої спільності людей. В ряді випадків за допомогою речових археологічних матеріалів можна точно встановити місця населених пунктів, межі розселення етнічних груп, торгові шляхи, сировинні джерела окремих ремесел і промислів.

Етнографічні дані дають змогу з'ясувати склад, походження і розселення окремих етнічних груп, народів, особливості їх культури, побуту, економіки. *Лінгвістичні джерела* допомагають визначити райони проживання тих чи інших народів, напрямки руху населення, процеси їх взаємовпливу.

Дані топоніміки мають важливе значення для історичної географії. Необхідність в установленні постійних назв географічних об'єктів з'явилася дуже рано. Людям потрібно було орієнтуватися на місцевості і, насамперед, такими орієнтирами були ліси, поля, болота, річки. Однак їх багаточисельність, повторюваність обумовлювали потребу в позначенні, по можливості кожного об'єкту. В них могли бути відображені ознаки, властивості географічного об'єкта, його місцезнаходження стосовно інших об'єктів, історичні події та ін.

Географічні назви в більшості випадків мотивовані і стійкі, мають свої закономірності та історичну зумовленість. Наприклад, ряд назв відображають позначення порубіжних укріплень: Рубіжне, Засіки, Засічне. За цими назвами можна визначити лінії старих кордонів. Назви Броди, Кам'яний Брід, Переволочна допомагають з'ясувати давні шляхи сполучення, місця переправ через річки. Буда, Будище, Поташ – місця, де виробляли поташ, Гута – варили скло, Рудня – центр залізобробного промислу тощо.

Є й інші мотиви. В Ростовській і Рязанській землях з'явилися назви ріки Трубіж з містами Переяслав-Заліський і Переяслав-

Рязанський на них, ріки Либідь. Якщо мати на увазі, що в Київській землі існував Переяслав, що стояв на річці Трубежі, що ріка Либідь є в Києві, то це дає підстави пов'язувати виникнення назв на півночі з рухом слов'янського населення з півдня.

Отже, історична географія не має окремих, тільки їй властивих джерел. Конкретний фонд цієї науки, фактичний матеріал, на якому вона базується, надається їй іншими науками, насамперед історією, а також іншими дисциплінами, нерідко від історії далекими. Так, для вивчення фізичної географії минулого використовуються дані історичної кліматології, геології, ґрунтознавства, астрономії, історичної картографії та інших дисциплін. Широко використовуються висновки історичної демографії, історичної статистики, нумізматики, етнографії та ін.

Історичні карти та робота з ними. Як відомо географічні карти, в тому числі й історичні – це зменшене зображення землі чи певної її частини за допомогою умовних знаків і математичних законів. *Історична карта* є самодостатнім історичним документом, який може бути покладений в основу вивчення історії суспільства.

Історичні карти були і є вкрай необхідним, але разом з тим дуже специфічним джерелом інформації. Їхній зміст полягає в просторовому відображенні історичних явищ, процесів і подій, які характеризують певний період історії. Вони є картографічними моделями реальних для певного періоду історії політичних, соціально-економічних територіальних систем, їхніх структур і функціональних особливостей. Практично всі сфери суспільного життя можуть бути досліджені у просторовому вимірі і відбиті на картах. За тематикою історичні карти поділяються на: історико-політичні, історико-археологічні, історико-економічні, історико-етнографічні, воєнно-історичні, історико-культурні та інші.

В умовах державної незалежності України розпочався новий етап розвитку історичної картографії. Це зумовлено нагальною потребою нашого суспільства в об'єктивному пізнанні свого минулого. Важливим напрямом історичного картографування стало створення навчальних карт і атласів. Цьому сприяє впровадження нової системи цифрових методів обробки зображень і геопросторової інформації, використання комунікаційних технологій для забезпечення широкого доступу до історико-картографічної інформації, в тому числі і через Інтернет.

Подальші тенденції розвитку української історичної картографії виражаються у поступовому переході від аналітичних до комплексних і синтетичних карт, розробці і створенні серії історичних карт і атласів як усієї України, так і окремих її регіонів та міст. За часом та рівнем узагальнення показників картографування історичні карти діляться на *вузькогалузеві* та *загальноісторичні*. За охопленням показують світ в цілому, материки, окремі держави, частини держав, області, міста і місця історичних подій. Мають хронологічну класифікацію. Як правило, історичні карти подаються як додатки до наукових праць, навчальних посібників, компонуються в збірки карт – атласи.

Картографічне зображення на історичних картах робить наочними, зримо доступними для огляду не тільки *конкретні поняття*, що мають чи мали своїх матеріальних прототипів у дійсності (“місто”, “Київська губернія”), а й *абстрактні* (“густота населення”, “врожайність жита”, “потужність вантажопотоку”). Відповідно до цього всі історичні об’єкти і явища, що картографуються, можна поділити на дві групи: конкретні і абстрактні.

Об’єкти першої групи (конкретні поняття) за своїми просторовими ознаками можуть бути *крапковими, лінійними, площинними*. *Крапкові* об’єкти (населені пункти, місця битв, повстань та інших історичних подій) зображаються на дрібномасштабних історичних картах позамасштабними геометричними значками і в ряді випадків підписами їх назв. *Лінійні* об’єкти (дороги, кордони, торгові шляхи, лінії фронтів, напрямки міграцій і т.д.) зображуються масштабними лінійними знаками різних конфігурацій і кольорів з урахуванням їх якісної різноманітності. *Площинні* об’єкти (держави, одиниці політико-адміністративного поділу території, райони етнічного розселення, поширення релігій, ремесел, сільськогосподарських культур, хвороб тощо) зображаються способом якісного фону (кольорового, штрихового і т. д.), тобто звичайними способами картографічного зображення.

Основою для нанесення (локалізації) на карту об’єктів першої групи (конкретні поняття) служать лінії картографічної сітки та елементи географічної основи – зображення гідрографічних об’єктів. Карти першої групи становлять значну частину тематичних історичних карт. До них належать археологічні, політичні, воєнно-історичні, адміністративного поділу, на-

родних та суспільних рухів, географічних відкриттів, економіко-історичні.

Об’єкти другої групи (абстрактні поняття) також діляться на крапкові, лінійні й площинні. Найбільш поширені на історичних картах площинні абстрактні об’єкти, які передають структуру, відносини й інші властивості явищ за допомогою картограм і картодіаграм. Для складання таких карт використовуються дані статистики. Картограма – схематична карта, на якій за допомогою штрихування або забарвлення показано середню інтенсивність якого небудь явища в межах зображених на ній територіальних одиниць (густота населення, питома вага орних земель і т.д.). Картодіаграма – схематична карта, на якій за допомогою фігур (стовпчиків, кіл, квадратів) показано сумарну величину того чи іншого явища в межах зображуваних на ній територіальних одиниць. Абстрактні поняття на картах другої групи можуть також зображуватись лініями різної ширини і кольору, які виражають потужність чи силу потоку (міграції, вантажопотік і т.д.).

Географічною основою для об’єктів другої групи, як правило, служить картографічне зображення об’єктів першої групи: для крапкових – населені пункти, лінійних – шляхи сполучення, площинних – одиниці адміністративного поділу (області, губернії, повіти, волості тощо). Карти другої групи охоплюють ті галузі історії, кількісний бік явища виступає найбільш чітко і безпосередньо.

Між картами першої і другої груп немає різкої відмінності – на деяких з них зображуються як конкретні, так і абстрактні історичні об’єкти і явища.

Робота з історичною картою. Варто пам’ятати, що карта – не ілюстрація до тексту, а самостійне джерело історико-географічних знань, не менш важливе, ніж текст підручника. При вмілому використанні карт можна, навіть не читаючи тексту, здобути значну частину потрібних відомостей. Однак вивчення карт не є самоціллю; потрібно вивчати не карту саму по собі, а за її допомогою – історію. Карти і тексти підручників взаємно доповнюють одне одного.

Роботу з картами (атласом) слід починати в такій послідовності:

- розглянути карту (атлас) в цілому, щоб знати її особливості (в атласі – які є карти);
- уважно вивчити умовні знаки

- звернути увагу на масштаби карт, оскільки в атласі вони можуть бути різними;
- потім вивчити умовні знаки конкретної карти чи конкретного питання.

Лише після цього карту можна “читати”. Взагалі ж потрібно привчитись студіювати будь-який історичний текст лише з картою, знаходячи на ній згадувані в тексті об’єкти і явища.

* * *

Отже, історична географія України посідає особливе місце серед спеціальних історичних дисциплін. Предмет історичної географії складає конкретна географія минулого, на тлі якої відбувалися події та явища української історії з найдавніших часів і до сьогодення.

Історична географія України використовує велику кількість джерел, передусім писемні джерела, картографічні матеріали, а також дані таких наук як археологія, геологія, етнографія, демографія, антропологія, кліматологія. Одним із головних напрямів історико-географічних досліджень є наукова розробка та складання історичних карт і атласів, які є важливим джерелом географічних знань з історії України. Практично усі сфери суспільного життя можуть бути досліджені у просторовому вимірі і відбиті на картах.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що є предметом історичної географії України і які її основні завдання?
2. Визначте місце історичної географії України в системі спеціальних історичних дисциплін та її зв’язок з ними.
3. Назвіть головні проблеми, які вивчає історична географія України.
4. З’ясуйте роль історичної географії у розумінні законів розвитку людського суспільства.
5. В чому полягає вплив природно-географічного середовища і вибору місця поселення людей.
6. Дайте характеристику і назвіть особливості джерельної бази історичної географії України.
7. Охарактеризуйте основні групи історичних карт та основні навички роботи з ними.

8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів: “географічне середовище”, “геодетермінізм”, “ойкумена”, “ноосфера”, “біосфера”, “ландшафт”, “країна”, “картографія”, “атлас”, “геополітика”, “цивілізація”, “ареал”.

Мовою фактів

“Звичайно, така могутня дисципліна як географія, що вивчає такий сильний чинник, яким є географічний, дасть будь-якій людині невичерпне джерело для пізнання долі нашого світу, для вироблення широкого і освіченого світосприймання, для розумних і практично придатних навичок. Географічний чинник – це вагомий футляр, в якому з туманих днів старовини до останніх хвилин сьогодення дня, борсається людство і окремі його частини. Пізнати цей елемент – означає зрозуміти дуже багато; не пізнаєш його – значить залишишся напівсліпим на все своє життя. Влада географічних обставин колосальна”.

(Снесарев О. Є. Вступ до військової історії. – М., 2006. – С. 91).

“Маловідомим зображенням є різьблення на кістці, що використовувалася як бойова сокира (2 тис. років до н.е.). Цей виріб з рогу північного оленя (довжиною 14,5 см) знайдено під час торфорозробок в околицях села Дударків Бориспільського району Київської області у 1961 р. Зображення має чіткий зооморфний характер, взаєморозташування обрисів дерев, тварин, а також орнаментальне зображення води дає змогу трактувати його як схему мисливських угідь.

Подібне зображення на уламкові щелепи бика, яке також можна трактувати як картографічне, виявлено у 1948 р. під час видобутку торфу поблизу міста Путивля Сумської області. Знахідка датується верхнім палеолітом або початком бронзового віку. Дослідники вирізняють на ній зображення течії води та первісного житла”.

(Сосса Р. І. Історія картографування території України: – К., 2007. – С. 27).

РОЗДІЛ 2

Історична географія України доби каменю та часів міді-бронзи

Формування земної поверхні та інших фізико-географічних компонентів території України. Географія початкового розселення людини. Господарство та побут.

Формування земної поверхні та інших фізико-географічних компонентів території України. Розглядаючи фізико-географічні особливості території України зазначеного періоду вбачається доцільним хоч би в загальних рисах з'ясувати основні тенденції формування земної поверхні, клімату, рослинного і тваринного світу, в тому числі й до появи людини. Така інформація сприятиме більш повному розумінню фізико-географічних процесів у наступні періоди історії України.

В *геологічній будові* території України беруть участь різні за віком і структурою геологічні утворення, які почали формуватися ще в архейську еру (3,5–3 млрд років тому), коли на поверхні Землі відбувалися тектономагматичні процеси, утворювалися переважно кристалічні гірські породи і відбувалися їх деформації під впливом тектонічних рухів.

Близько 2,5 млрд років тому, коли товща земної кори значно збільшилася і речовина її затверділа, переважала розломно-блокова тектоніка з утворенням глибинних розломів, які розчленили земну кору на окремі стабільні блоки (протоплатформи) і більш рухливі міжблокові зони (протогеосинклиналі). Тектонічні рухи супроводжувалися сейсмічністю і вулканізмом.

В структурному відношенні територія України являє собою систему генетично пов'язаних між собою блоків або геоструктурних регіонів, які відрізняються один від одного геологічним віком, складом гірських порід, рельєфом, корисними копалинами. Межами таких регіонів є зони глибинних розломів. На території України виділяться такі геоструктурні регіони: 1) в межах Східно-Євро-

пейської платформи – Український щит, Волино-Подільська плита, Дніпровсько-Донецька впадина, Донецька складчата споруда; 2) в межах Альпійської геосинклинальної (складчатої) області – Карпатська і Кримська складчаті системи та Скіфська платформа.

Гірські породи, що складають земну кору на території України мають різний геологічний вік і взаємозв'язок з утворенням корисних копалин. Зокрема, в докембрійському періоді (понад 500 млн років тому) – сформувалися графіт, каолін, дорогоцінне каміння, в палеозої (570–230 млн років тому) – кам'яне вугілля, ртуть, доломіти, в мезозої (230–67 млн років тому) – крейда, вапняки, мергелі, в неогені (25–1,8 млн років тому) – нафта, газ, залізні руди.

Відкладення, що виникли в антропогеновому періоді, тобто з того часу, коли на території України з'явилися люди, поширені практично повсюдно. Вони майже суцільним шаром залягають на більш давніх відкладеннях і служать материнською породою, на якій формується сучасний ґрунтовий покрив. Найбільш поширені леси (тонкозерниста однорідна осадкова порода), які формувалися в періоді похолодання в поєднанні з вітровою діяльністю.

З антропогеновими відкладеннями, що формувалися в добу каменю та міді-бронзи, пов'язані родовища будівельних матеріалів (глини, піску, гальки), торфу, болотної руди. Нерідко саме в цих відкладеннях містяться основні горизонти підземних вод. Максимальна потужність антропогенових відкладень досягає 100–115 м на ділянках найбільших неотектонічних опускань (Причорноморська впадина, Закарпатський прогин).

Щодо *клімату*, то найважливішою тенденцією кайнозойської ери (останні 70 млн років) є похолодання, що відбувалося “стрибками”. Зокрема, близько 14 млн років тому вся східна Антарктида вкрилася кригою, а близько 10–8,5 млн років тому – кригою вкрився весь материк.

Наступна різка зміна в глобальному стані природи відбулася 6,5–5 млн років тому, коли зона похолодання охопила Нову Зеландію, Тихий, Індійський, Північний Льодовитий океани. На 70 м упав рівень світового океану. В низьких і тропічних широтах клімат став засушливим, зменшилася площа лісів. Виникли нові види тварин.

Саме в цих умовах від давніх вищих приматів відокремилася окрема гілка, яка вела до гомінідів. На безлісій місцевості мавпа

була змушена часто ставати на задні лапи (щоб вчасно помітити хижака, дістати плід з дерева). Так з'явилася людиноподібна мавпа – австралопітек.

Новий зсув природних компонентів відбувся вже на початку палеоліту (близько 2 млн років тому). Північний Льодовитий океан узаявся кригою і від того часу обидва полюси Землі вкриті кригою. Похолодало в Європі, Середземномор'ї, Причорномор'ї. Середня температура січня в Центральній Європі тоді була на 15–20 градусів, а липня – на 3–5 градусів нижчою ніж тепер. Зменшилася площа лісів, поширилися степи.

Під час існування найдавніших форм людини на Землі збереглася тенденція до пониження температури. Це проявилось в періодичних наступах льодовиків (зледенінь). Найпотужніші льодовики рухалися з Півночі, зсувалися з гір. За їхнього максимального поширення крига вкривала до 30 процентів земної поверхні (втричі більше ніж тепер). По краях льодовиків утворювалися заболочені рівнини й тундри, далі – холодні степи і лісостепи.

Талі води заливали величезні площі, ріки виходили з берегів. Ширина Дніпра, наприклад, досягала кількох десятків кілометрів. Під впливом зледенінь змінювався тваринний і рослинний світ, обжиті людьми території. Такі неодноразові, різні за інтенсивністю планетарні струси спричинювали утворення в межах великих природних смуг регіонів із своєрідним мікрокліматом.

Зледеніння відбувалися в палеоліті (2 млн – 10 тис. років тому). Найбільші серед них:

- міндельське (до 500 тис. років тому). Льодовик, що насувався з півночі, досяг широти верхньої Оки та сучасної Казані;
- рисське (250–100 тис. років тому). Льодовик уперше покрит значну частину сучасної України, зупинившись на широтах Львова та Дніпропетровська (дніпровське зледеніння). У цей час зникли або відійшли на південь теплолюбиві тварини, а їхнє місце заступили мамонти, шерстисті носороги, тури, зубри, ведмеді;
- вюрмське (валдайське) зледеніння (80–10 тис. років тому) було найхолодніше, хоча площа льодовика не досягла навіть розмірів міндельського льодовика. Основним ландшафтом стала тундра, помережена смугами холодних степів.

Близько 10 тис. років тому почав формуватися сучасний природно-кліматичний період – голоцен.

Велику роль у житті стародавнього населення України відіграло Чорне море, яке в епоху палеоліту було озером, відокремленим від Середземного моря. Протока Босфор та Азовське море тоді ще не існували. Північний берег Чорного моря доходив до південного берега сучасного Кримського півострова. В той же час сформувалися й основні ріки України.

На початку неоліту Чорне море з'єдналося із Середземним, його північний берег на сході досяг широт сучасної Феодосії, а на заході – гострим “язиком” – майже сучасної берегової лінії між Дністром і Південним Бугом.

Історія розвитку *рослинного світу* України сягає далекого минулого. В районі Придністров'я відоме єдине на території України місцезнаходження найдавніших (близько 400 млн років тому) наземних рослин – псилофітів.

В наступні періоди флора пройшла складний і тривалий еволюційний шлях. Вічнозелені масиви з багаточисельними представниками субтропічної рослинності змінюються помірнотеплолюбивими широколистяними листопадними деревними лісами (близько 20 млн. років тому). Близько 5 млн років тому помірнотеплолюбиві листопадні ліси збереглися в Карпатах. В північно-західній частині України росли соснові ліси з переважанням темнохвойних порід (ялина, піхта) із сумішшю листопадних порід.

В антропогені йде формування сучасних областей рослинності. Цей процес відбувається під впливом переміщення льодовика і тому склад рослинного світу чітко відображає холодні і теплі фази. Під час похолодання набували поширення так звані холодні степи з досить значними ділянками березово-соснових лісів. Широколисті теплолюбиві породи зберігалися лише у сприятливих для них місцевостях (переважно в Прикарпатті, Поділлі). В теплі фази поширення набували широколисто-хвойні ліси, значні території були зайняті лісостеповою рослинністю, на півдні – різноотравно-злаковими степами.

Починаючи з мезоліту (10 тис. років тому) йшло поширення лісової рослинності, яка вже тоді набувала ознак, близьких до сучасних.

Формування тваринного світу на території України пов'язане зі зміною ландшафтів, клімату, еволюцією ґрунтового і рослинного покривів. Специфічні особливості видового складу сучасної фауни і її територіального розміщення чітко проявилися лише на початку мезоліту, коли клімат, рельєф, загальний характер гідрографічної системи і рослинність набули сучасних рис.

В палеогені (67–25 млн років тому) значна частина території України була покрита морем, що не сприяло розвитку наземної фауни. Зате в палеогенових морях значним був тваринний світ. Панівне місце займали найпростіші одноклітинні організми типу радіолярій. Чисельними були також різні моллюски, ракоподібні, морські їжаки, акулородібні та кісткові риби. У відкладеннях середнього палеогену на околицях Канева і Києва виявлені рештки акулородібних і кісткових риб, крокодила, морських черепах, а також скелети велетенського кита-хижака. Вивчення викопної фауни Полісся свідчить про поширення в той час комах (мух, метеликів, термітів, бліх тощо) і павуків. Із збільшенням суші тваринний світ стає різноманітнішим. З'являються скорпіони, кліщі, ящірки, птахи, ссавці. В ріках водилися крокодили.

Близько 2 млн років тому внаслідок підняття суші і регресії моря територія України досягла майже сучасних розмірів. Тваринний світ був представлений кількома видами сімейства коней, баранами, антилопами, биками. Тут же були представлені сімейства і роди тварин, нащадки яких і сьогодні водяться в Україні (їжаки, зайці, лисиці, ведмеді, дикі кабана, куропатки та ін.) або за її межами (дикобраз, верблюди, жирафи, мавпи, страуси).

І з появою людини тваринний світ України також зазнавав значних змін. Внаслідок загального похолодання відбулися зміни в характері рослинності, що привело до вимирання теплолюбивих форм (мамонти, шерстистий носорог, гігантський олень), типових мешканців сучасної тундри (північний олень. Вівцебик, заєць-біляк, тундрова куропатка), а також лісові, лісостепові і степові тварини (вовк, лисиця, бізон, коні).

Приблизно 12–10 тис. років тому суша і моря, що омивали береги України, набули сучасних обрисів. Тваринний світ зберігав характер збіднілої мамонтової фауни, найпомітнішими представниками якої в той час були первісні коні і зубри, кулан, сайгак, печерні ведмеді і гієна, благородний олень та ін.

Географія початкового розселення людини. Відомо, що початкове розселення людства відбулося з Африки в ранньому палеоліті. На території України найдавніша людина сучасного типу з'явилася пізніше, а саме – в ашельську епоху, що датується часом від 1,5 млн до 150 тис. років тому.

На сьогодні в різних регіонах України виявлено близько 30 ашельських стоянок. На думку дослідників, початок цього процесу відноситься до гюнцського похолодання (близько 1 млн років тому). Кам'яні знаряддя та сліди виробництва цього періоду виявлено на глибині 12 м від сучасної поверхні на стоянці Королеве, що на березі річки Тиса у Закарпатті. Вірогідно, що вже на цьому етапі люди просунулися і далі на схід – у Північне Причорномор'я та Приазов'я. Як свідчить аналіз характерних особливостей ранньоашельських індустрій Закарпаття, розселення прадавніх колективів на територію України (принаймні в її західних областях) скоріше всього відбулося цього часу з західної частини Передньої Азії та півдня Центральної Європи (насамперед з Балкан). Серед поселень давніх людей ашельської епохи – *Амеросівка* (Донбас), *Лука-Врублівецька* (Подністров'я), *Лабушине* (Одещина), *Рокосове* (Закарпаття) та інші.

Освоєння території України людиною не можна уявляти як одночасний акт. Це був тривалий процес, що мав, ймовірно, хвилеподібний характер. Зокрема, дещо пізніші археологічні матеріали, знайдені на стоянках Житомирщини і Криму дають підстави для припущення про міграції з північних земель сучасної Німеччини та Кавказу.

Подальша еволюція людини привела до появи в мустьєрську епоху (150 – 35 тис. років тому) палеоантропів, або неандертальців. Зовні вони були міцної статури, з добре розвинутою мускулатурою, трохи сутулими. Це був наступний ступінь фізичного та розумового розвитку типу людини, що розширила межі свого проживання.

В цей період люди розселилися майже по усій території сучасної України – відомо близько 200 стоянок. Серед поселень того часу умовно можна виділити 8 територіальних груп: *Крим* (Кіик-Коба, Заскельна, Чокурча), *Закарпаття* (Королеве, Рокосове), *Прикарпаття* (Молодова, Кормань), *Житомирщина* (Житомир, Рихта), *Деснянсько-Дніпровська* (Вовпичи), *Донецько-приазовська* (Антопівка).

В пізньому палеоліті люди розселилися майже по усій Східній Європі. В Україні відомо близько 800 поселень пізнього палеоліту (3–10 тис. років до н.е.). Невеликі за розміром поселення розташовувалися поблизу річок і склалися із 5–8 наземних жител типу яранги. Однією з найважливіших знахідок цього періоду є Межиріцьке поселення (Канівський район Черкаської області), яке датується 20–15 тис. років до н.е. Тут виявлені залишки наметових жител з кісток мамонта (на спорудження лише одного такого житла використовувалося понад 380 кісток).

В пізніші періоди (мезоліт, неоліт) люди продовжували розселятися в долинах Дніпра, Десни, Прип'яті, Південного Бугу, Дністра, Сіверського Дінця та інших рік.

Господарство та побут. Найдавніші люди на території України жили невеликими групами, займалися полюванням і збиральництвом. Користувалися вогнем, примітивними знаряддями праці – загостреними палицями, рогатинами і масивними кам'яними сокирами.

Як уже зазначалося, в період муст'єру (135–35 тис. років до н.е.) люди розселилися практично по усій території України. Це був період порівняно м'якого клімату з ознаками континентальності. З наступанням похолодань удосконалювалося будівництво жител. Крім використання природних печер люди споруджували наземні житла на зразок чуми чи яранги, а також землянки і напівземлянки, використовуючи при цьому великі кістки мамонтів та інших тварин, деревину і шкіри.

Провідне місце в господарстві первісних людей займало колективне полювання. Згодом виникла нова галузь – рибальство.

Кардинальні зміни у сфері виготовлення знарядь праці відбулися у мезоліті (10–5 тис. до н.е.). Основою господарства людини мезолітичної доби, як і раніше, було мисливство та збиральництво. Причому, зміна фауни і мисливських знарядь зумовила розвиток нових прийомів полювання. Винайдення луку і стріли спричинило важливі зрушення в організації усього мисливського господарства, яке набувало переважно індивідуального характеру.

В цей час складаються передумови для виникнення скотарства. Відбувається приручення диких тварин, спочатку собаки, потім – свині.

Нестабільна ситуація в мисливстві стимулювала освоєння рослинних ресурсів, тобто посилення ролі збиральництва. Зростає кількість кам'яних знарядь для обробки рослинних продуктів харчування – зернотерок і макогонів.

На кінець мезоліту більшого, аніж раніше, значення набуло рибальство. Саме в цей період було винайдено рибальський гачок, почалося використання неводів. Люди навчилися видовбувати із суцільних стовбурів дерев човни.

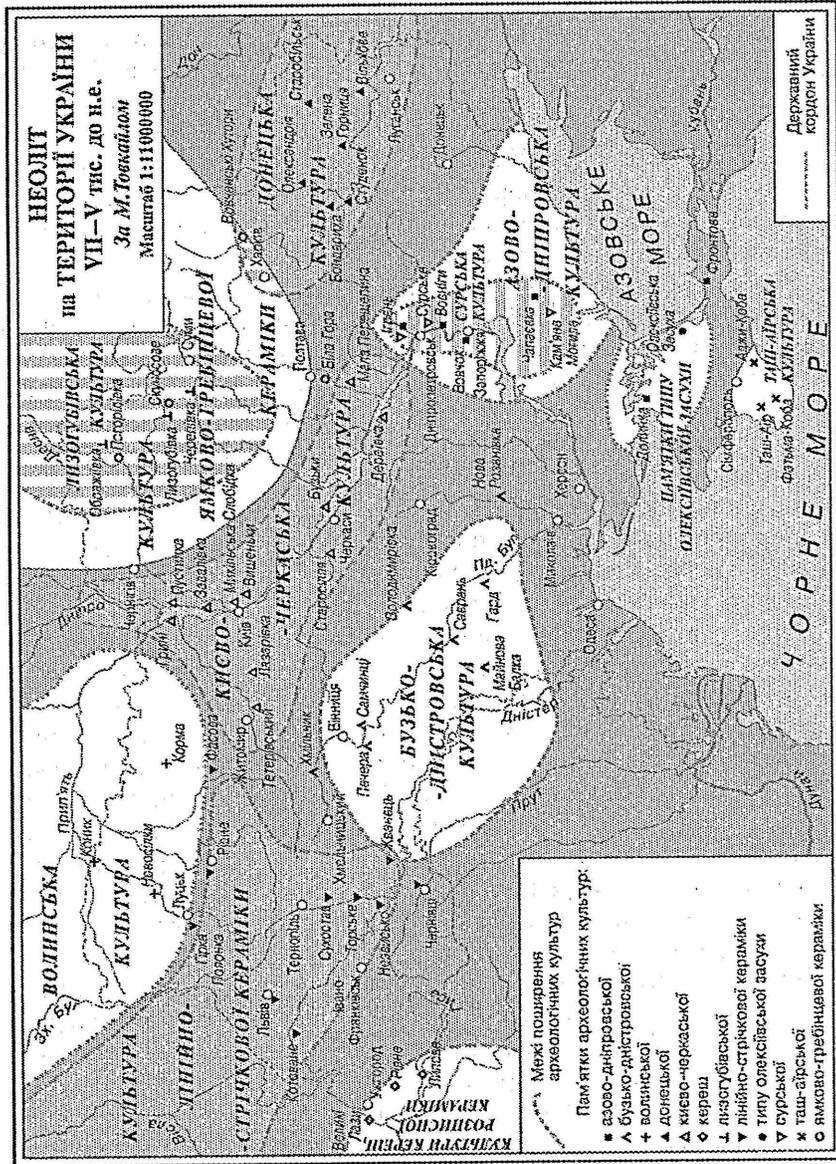
Зростання продуктивності полювання внаслідок удосконалення знарядь праці, передусім винайдення лука та стріл, збільшення кількості населення поступово привело до порушення екологічного балансу. Внаслідок чого в Європі, в тому числі і на території сучасної України, загострюється криза мисливського господарства.

В кінці кам'яного віку – неоліті (6 – 3 тис. років до н.е.) відбуваються великі зміни в економіці. Поряд з традиційними формами – мисливством, збиральництвом і рибальством, зароджуються і поширюються нові – скотарство і землеробство. Тобто, спостерігається перехід до свідомого виробництва продуктів харчування.

Перехід племен в епоху неоліту від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання був важливим етапом в історії людства в цілому і тогочасного населення України зокрема. Цей процес в історичній науці розглядається як “аграрна (неолітична) революція”, оскільки в галузі давньої економіки це був своєрідний революційний переворот, котрий розтягся на значний відрізок часу.

Виникають нові способи обробки каменю – шліфування, розпилювання, свердління. Значна подія неоліту – виготовлення керамічного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, створеним людиною. Керамічні вироби удосконалювали способи приготування і зберігання їжі. Важливу роль вони відігравали і в культовій сфері.

Спостерігається певна територіально-господарська спеціалізація. Обробкою каменю займалися на Волині, в басейні Сіверського Дінця, в Надпорожжі. Це створювало передумови для речового обміну не тільки між різними частинами території України, а й суміжних регіонів. Фахівці вважають, що стародавнє населення України могло запозичити окультурені види зернових культур, одомашнену велику й дрібну рогату худобу з Балкано-Дунайського регіону, Кавказу, Передньої Азії.

В господарсько-культурному відношенні на території України в кінці кам'яного віку географічно виділяється дві культурно-господарські зони. *Південно-західна* (землеробсько-скотарська) охоплювала лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Придністров'я, Закарпаття. На її території різного часу існували такі археологічні культури як буго-дніпровська, лінійно-стрічкової кераміки, дунайська, тиська. *Північно-східна* зона (мисливсько-риболовецька) охоплювала лісостепове Лівобережжя, Полісся. Існували такі археологічні культури як сурсько-дніпровська, ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецька.

В цей час люди приручили крім собаки і свині, бика, вівцю, козу. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, жито, інші злакові культури. Виник найдавніший транспорт – водний (колоди, плоти зі зв'язаних колод, видовбані із стовбурів дерев човни) та сухопутний – волокуші, сани.

Зміни у господарському житті давнього населення доби неоліту змушують останнє до більшої, ніж це було раніше, осілості. Водночас, значна залежність від природно-географічних умов, зокрема родючості ґрунтів та продуктивності пасовищ, зберігала збереження мобільності населення та готовності до зміни місця проживання.

Відтворююче господарство набуло подальшого розвитку в перехідному від кам'яного віку до епохи бронзи періоді – в так званому мідному віці або ж енеоліті (4–3 тис. років до н.е.). В цей час людина оволоділа першим металом – міддю. На зміну примітивному мотижному землеробству прийшло більш продуктивне орне з використанням рала і тяглової сили. В скотарстві відбулася спеціалізація – виникли вівчарство і конярство. Набула поширення металургія міді.

Найбільш відомою культурою цієї доби була *трипільська*, племена якої заселяли територію від Карпат до Південного Бугу, Подніпров'я, Волинь степове Причорномор'я. Основним заняттям трипільців було хліборобство. Вони сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували майже всі садово-городні культури, відомі в Україні. Борошно одержували за допомогою кам'яних зернотерок (жорен), жали зернові кістяними або крем'яними серпами. Розвивалося обцинне ремесло, виникло прядіння і ткацтво, ткацький верстат, з'явився віз.

Трипільці жили в постійних спорудах чотирикутної форми. Будуючи хату, забивали в землю дубові палі, між якими закладали стіни з плетеного хворосту, обмазаного глиною. Дах покривали соломною або очеретом. Він мав чотири схили та отвір для диму. Долівка – глиняна, в середині приміщення – велика піч, навколо якої – лежанки з випаленої цегли. Хати розмальовували як зсередини, так і ззовні. Поселення були різних розмірів, найбільші з них зосереджувалися у межиріччі Південного Бугу і Дніпра – тут відомо близько 30 поселень площею понад 50 га кожна. Найголовнішим елементом у плануванні таких “протоміст” було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1 – 3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Найбільші з них (Майданецьке, Тальянки та ін.) налічували від 1600 до 2700 будівель різних типів.

Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту.

В другій половині III тис. до н.е. на території України розпочався бронзовий вік. Опанування технологією виготовлення бронзи (сплаву міді з оловом) дало змогу розширити асортимент знарядь праці та зброї. Відомі великі центри стародавньої металургії (Донбас), металообробки (Карпато-Дунайський регіон), виготовлення крем'яних знарядь (Волинь).

У цілому ж тогочасна господарська діяльність ділилася на землеробську і скотарську. На відносно легких ґрунтах Полісся розвивалося землеробство, але ще більшого розвитку воно досягло в зоні *Лісостепу* – найсприятливішій для цього заняття. Тут значно розширюється кількість культурних рослин – зафіксовані знахідки кількох сортів пшениці, проса, ячменю, льону, коноплі, гороху, сочевиці; розвиваються садівництво і городництво (виявлені кісточка вишні, сливи, насіння ріпи, цибулі, часнику, маку). В зоні Степу основним було скотарство, передусім розведення великої рогатої худоби, овець та кіз.

Доба бронзи характеризується великою кількістю археологічних культур (близько 20) – шнурової та багатоваликаної кераміки, тшенецько-комарівської, катакомбної, зрубної тощо, які належали до різних груп племен.

* * *

Отже, ще задовго до появи людини на території України розпочалися складні і тривалі в часі процеси формування земної поверхні та інших фізико-географічних компонентів, які, починаючи з мезоліту (10 тис. років тому), почали набувати ознак, близьких до сучасних.

Найдавніша людина сучасного типу на території України з'явилася у найбільш сприятливих у природно-географічному відношенні регіонах в ашельську епоху, яка датується часом від 1,5 млн до 150 тис. років тому.

Головною рисою господарського життя найдавнішого населення України були безперервність і неухильність економічного прогресу – від привласнюючого господарства мисливців і рибалок до відтворюючого землеробсько-тваринницького господарства, поширення якого обумовлювалося особливостями географічного середовища. Великого значення для економічного розвитку українських земель набули контакти із населенням сусідніх територій.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні риси формування земної поверхні та інших фізико-географічних компонентів території України до появи людини.
2. Як пов'язана географія початкового розселення людини на території України з природно-географічними умовами того часу?
3. Визначте зв'язок природно-кліматичних ритмів з етапами розселення людини на території України.
4. Чим зумовлено виокремлення геокультурних регіонів – Степу, Лісостепу, Полісся в період міді-бронзи?
5. Охарактеризуйте господарство та побут первісної доби на території геокультурних регіонів України.
6. Виділіть найбільш характерні особливості неолітичної революції і обґрунтуйте роль географічного чинника в ній.
7. З'ясуйте географію господарських зв'язків племен трипільської культури.

8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів: “літосфера”, “магма”, “тектоніка”, “земна кора”, “геокультурний регіон”, “протомісто”, “кам’яна індустрія”.

Мовою фактів

“Територія України, як і вся Східна Європа, на останніх етапах антропогенезу в цілому тяжіє до Центральної Європи, хоча це зовсім не означає абсолютну ізолюваність від східних територій. Виняток становить Придністров’я, муст’єрські пам’ятки якого відбивають головним чином не центральноєвропейські впливи, а насамперед ті напрями, витoki яких знаходяться в Передньому Сході. У цьому позначилася географічна специфіка території України – її приналежність до периферії Великого Середземномор’я, яке, починаючи із завершення антропогенезу, стає центром багатьох прогресивних змін у розвитку людства”.

(Історія української культури. – К., 2001. – Ч.1. – С. 68).

РОЗДІЛ 3

Скіфсько-сарматський період. Грецька колонізація

Фізико-географічні особливості. Географія розселення кочових племен. Господарство. Географія грецької колонізації. Господарство і торгівля грецьких колоній.

Вплив античної культури господарювання.

Фізико-географічні особливості території України скіфо-сарматського періоду розкриваються в працях античних авторів. Наприклад, у праці визначного грецького історика Геродота (484 – 425 рр. до н. е.) “Скіфія”, яка є одним із томів його 9-томної “Історії”, зазначається, що край заселений скіфами – “добре наводнена трав’яниста рівнина, а рік пливе через нього небагато менше, ніж у Єгипті є каналів. Ось визначніші з них такі, що доступні для морських кораблів: Істр (Дунай), що має п’ять гирл, за ними Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро)”.

Істр – це найбільша з усіх рік, які ми знаємо. Він однакового розміру влітку і взимку. Це перша від заходу ріка, що пливе через Скіфію, а (одночасно) й найбільша, бо до нього впадають інші ріки. З тих рік, що його побільшують, п’ять пливе через Скіфію: одну скіфи називають Пората (Прут), а греки – Пірет, далі йдуть Тіарант (Альт), Арар (Яломіта), Напаріс (Серет) і Ордес (Ардж)...”

Описуючи українське Подніпров’я, Геродот зазначає, що “четверта ріка – Борисфен, що після Істру є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Між його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі велика кількість солі. У ньому водяться великі риби без костей для сушіння, що зветься антакеї (рід осетрів), й багато іншого гідного подиву...” За

Геродотом Борисфен є однією з найкращих річок відомого тоді світу (з ним конкурує лише Ніл).

Характеризуючи Причорномор'я і прилягаючі до нього землі, Геродот зробив висновок, що клімат там був прохолодний, а поверхня рівнинна. Серед тварин півдня України римський натураліст Пліній Старший (23–79 рр. н.е.) у своїх працях називає зубрів, турів, диких коней та ін.

В "Географії" грецького дослідника Птоломея (II ст. н.е.) є короткий нарис і схематичні карти території між Віслою і Доном, де приблизно позначена гідрографічна сітка, гори (Карпати), деякі підвищення рельєфу, в тому числі те, що відповідає Донецькій височині.

Географія розселення кочових племен. У I тис. до н.е. на сучасних українських землях з'являються нові етнічні спільності, про які вже є згадки в письмових джерелах. На зміну осідлим скотарям-землеробам, які мешкали в степовій зоні у попередню епоху, прийшли численні кочові племена, які впродовж століть визначали історичний розвиток на величезних просторах від Внутрішньої Монголії на сході до берегів Дунаю на заході.

Кіммерійці є першими жителями України, назва яких дійшла до нашого часу. Про "людей кіммерійських" дізнаємося з "Одісеї" Гомера. Північне узбережжя Чорного моря він називає "землею кіммерійців". Багато вчених тримаються думки, що кіммерійці вийшли із своїх прабатьківських земель у нижньому Поволжі, перекочували низинами Північного Кавказу і приблизно в 1500 році до н.е. з'явилися у Північному Причорномор'ї. Є й інша точка зору, яка стверджує, що кіммерійці були корінним населенням України.

Є підстави уподібнити пізніх кіммерійців раннім скіфам, яких звичайно характеризують як народ-військо. Кіммерійці заселяли межиріччя Дону і Дністра аж до VII ст. до н.е. В VIII–VII ст. до н.е. ці войовничі племена проникають на територію Передньої та Малої Азії, спустошуючи землі місцевого населення. Згодом, під натиском інших кочівників зі сходу, з Причорномор'я вони відійшли до Малої Азії.

Скіфи. Найдавніші згадки про скіфів (або, як вони себе називали, сколотів) датовані VII ст. до н.е., містяться в асирійських глинописах.

Виходячи з тверджень античних авторів, Скіфія займала величезну територію між гирлами Дунаю і Дону, включаючи степовий

Крим та лісостепові райони дніпровського Правобережжя і Лівобережжя, і була заселена як власне скіфськими (північно-іранськими за походженням), так і нескіфськими, але близькими до скіфів за способом життя і характером культури й залежними від них племенами.

Скіфи, яких називали калліпідами ("прекраснокінними"), а також елліно-скіфами (погребеними), за свідченням Геродота займали землі у пониззі Південного Бугу на північ від Ольвії. Поряд з ними вгору по Бугу жили алазони. Далі на північ, між Дніпром і Дністром – скіфи-орачі. Ще північніше (нинішня Київщина і Поділля) жило скіфське плем'я неврів. На схід від них, понад Дніпром – андрофаги (людоїди), а ще далі за Дніпром та за Доном – мелянхлени та будини.

Степову смугу на захід і схід від Дніпра заселяли племена кочових скіфів. Серед них Геродот виділяє кочівників і царських скіфів, територія яких простяглася до Азовського моря і Дону, включаючи північну і степову частину Криму. По обох берегах нижнього Дніпра проживали скіфи – хлібороби.

Союзи скіфських племен, що склалися в процесі виникнення і зміцнення раннього класового суспільства, перетворювалися на політичні об'єднання державного типу. На території між Азовським морем і Дунаєм створюється об'єднана Скіфія з адміністративним і торгово-ремісничим центром поблизу, як припускає ряд дослідників, сучасного м. Нікополя Дніпропетровської області (Кам'янське городище). Цю державу ще називають Великою Скіфією, на відміну від так званої Малої Скіфії.

Мала Скіфія виникла в результаті тривалої і виснажливої боротьби скіфів з сарматами, що прийшли з-за Дону, й захопили більшу частину Великої Скіфії. Починаючи з III ст. до н.е., ядром Скіфії стає степовий Крим. На р. Салгир, поблизу сучасного Сімферополя, виникає столиця Неаполь. У середині II ст. до н.е. за царя Скілура, Мала Скіфія вступає у запеклу боротьбу з грецькими колоніями і досягає найвищого розквіту, а у другій половині III ст. н.е. гине від навали готів.

Сармати. На історичній карті сармати змінили скіфів і тривалий час (понад 600 років) займали велику територію – від прикаспійських степів до Центральної Європи. Сформувавшись у заволожських степах на рубежі III–II ст. до н.е., сарматські племена

язигів, роксоланів, аорсів, а трохи пізніше й аланів хвилями просувались на захід у пошуках нових територій, нових пасовищ, відзначаючись агресивністю і войовничістю.

Масове переселення сарматських племен на територію Північного Причорномор'я починається з кінця II ст. до н.е. На рубежі нашої ери вони повністю освоїли степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. В середині I ст. н. е. вони намагаються розселитися ще західніше. У сарматському оточенні виявляються пізньоскіфські городища нижнього Дніпра, Криму, античні міста Ольвія, Ніконій, Тіра, Боспорське царство

Господарство. Скіфи-кочівники досягли досить високого рівня в розвитку економіки. Головною господарською галуззю у них було розведення худоби. Як і в інших кочових народів, *скотарство* у скіфів мало екстенсивний характер. Кінські табуни і стада худоби у кожній родоплемінній групі переганялися з одного пасовиська на інше на відведеній для неї під випас певній території. Так, скотарі рухалися з півдня, з приморських місць зимівлі, на північ з ранньої весни, а з початком осені поверталися назад.

Скотарство забезпечувало кочівникам основні продукти харчування, серед яких важливе місце належало конині, а також кобилячому молоку. Останнє дало підставу грекам називати кочівників доярами кобил і молокоїдами.

З кочовим скотарством відповідно пов'язувалися домашні *ремесла і промисли*. Із шкіри великої рогатої худоби вироблялися дуже поширені у скіфському побуті низькі м'які чоботи, башлики, збруя, перев'язі для мечів, сагайдаки; з козячої і овечої шкіри – сап'ян чорного і червоного кольорів; з баранячого хутра – кожухи, одяг, успадкований (як і чоботи) пізнішим населенням України. З вовни виготовлялася широко вживана повсть.

До поширених галузей належало *гончарство*. Хоч скіфи ще не знали гончарного круга, вони вміли, однак, виготовляти посуд з гладкою блискучою поверхнею (часто чорного, іноді коричневого кольорів). Обпалювали посуд у спеціальних глинобитних печах.

Менше була розвинута *обробка дерева і кістки*. З кісток диких і свійських тварин виготовлялися бляшки для кінської збруї (вудила), колодочки для ножів; з дерева – каркаси для юрт, піхви для мечів, щити, стріли, вози тощо.

Особливе значення мала *металургія і металообробка*. Скіфи використовували здавна відомі родовища міді в південно-східній частині своєї території (район сучасного Артемівська). Як свідчать знайдені археологами рештки ливарних майстерень, мідь плавили у тригранних глибоких глиняних тиглях, виливали різні предмети з допомогою глиняних форм. Однак мідь вживалася найчастіше як складовий елемент при *виробництві бронзи*.

З кінця V ст. до н.е. бронзові знаряддя, крім наконечників стріл, остаточно витісняються залізними. *Виготовлення заліза* досягло досить широких масштабів. Залізну руду плавили кричним способом, у примітивних печах, про що свідчать, зокрема, знайдені на Кам'янському городищі сопла від міхів, грудки вапняного флюсу і шматки чистої криці. З такого заліза ковали на глинобитних квадратних горнах виготовляли списи, мечі, сокири, ножі. Тодішні ковалі вміли вже виробляти досить міцну сталь.

Археологічні матеріали, знайдені на Кам'янському городищі та в інших місцях, дозволяють зробити ряд *висновків*.

По-перше. Наявність ливарних і металообробних майстерень свідчить, що у скіфів успішно розвивалася залізобробна і залізообробна справа. Існували спеціалісти з виробництва металу і виробів з нього. Тобто ремесло вже відокремилось від сільського господарства і стало самостійною галуззю виробництва.

По-друге. Металеві вироби вироблялися не лише для задоволення потреб місцевого населення, а й на обмін і продаж. Отже, Кам'янське поселення в даному випадку можна розглядати як торговельно-ремісничий осередок, зародок міста.

По-третьє. Певна частина скіфів переходила до осідлості.

По-четверте. Торговельно-ремісничі осередки згодом ставали адміністративними і політичними центрами різних скіфських утворень державного типу, а Кам'янське городище оформилося як центр Великої Скіфії.

На відміну від кочівників у племен лісостепової Скіфії і степового Криму провідною галуззю було землеробство. У лісостеповій смузі початки землеробства сягають ще трипільської культури.

Давньогрецькі автори підкреслювали, що Північне Причорномор'я – край з надзвичайно сприятливими умовами для землеробства. Геродот, наприклад, відзначав: "Скіфія – рівнина з глибоким чорноземом, посіви дають добрий врожай". Пізніше Стра-

бон, розповідаючи про родючість земель Кримського півострова, писав: “щодо Херсонеса, то за винятком гірської області на морському березі до Феодосії, вся решта його являє рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно багату хлібом: земля, зорана сяк-так першим-ліпшим орачем, дає врожай сам-30”. Він же зазначав, що у скіфів “ростуть коноплі, подібні у всьому до льону, тільки більші і грубіші: щодо цього коноплі перевищують льон. Вони ростуть сіяні і дикі. З них роблять одяг, в усьому подібний до льняного; якщо хтось близько не був би обізнаний з тим одягом, не розпізнав би, чи льняний він чи конопляний; хто не бачив (ніколи) конопель, подумає, що це льняний одяг.

Скіфи беруть насіння з тих конопель, залазять під покривало й кидають насіння на розпечений камінь. Воно курить і видає стільки пари, що більше не дасть ніяка грецька парна, а скіфи волають від радості в парі. Це в них зветься миття, бо в воді зовсім не миються...”

Згідно з переказаною Геродотом легендою про “Золоті дари” землеробство у скіфів з’явилося задовго до того, як воно стало відомим давньогрецьким письменникам (плуг, ярмо, сокира, чаша). У розподілі земель між племенами і громадами в ролі їх представників виступали старійшини, вожді, а там, де процес розкладу родоплемінних відносин був більш глибоким, – царі.

У деяких племен скіфської доби склалася і певна система землеробства. Зокрема, у племен Нижнього і Середнього Подніпров’я практикувався переліг з розорюванням цілинних безлісних земель з їх тривалим використанням. Вищим був рівень землеробства у тих племен, що жили ближче до грецьких колоній і були більше втягнуті у торгівлю з ними, насамперед хлібом.

Головним знаряддям землеробства був примітивний плуг – дерев’яне рало без металевих наконечників і полиці для відгортання шару ґрунту – з ярмом, в яке впрягали волів. Для розпушування землі застосовували мотики двох типів – з рогу і дерев’яні з залізним наконечником.

З польових культур були поширені пшениця (тверда і м’яка), ячмінь, жито, просо, горох, сочевиця, нут, чуфа. З городніх культур – цибуля, і часник. Збирали хліб за допомогою залізних серпів. Зберігали зерно в ямах, змащених глиною, мололи на ручних жорнах.

Збереглися відомості про існування *садівництва* – вирощували груші, яблука, можливо, сливи. Так, Геродот, розповідаючи про гелонів, що жили, ймовірно, у верхів’ї Дону або Сіверського Дінця, тобто північніше Нижнього Подніпров’я, зауважує, що вони – землероби, споживають хліб, займаються садівництвом. *Виноградарством* займалися племена північно-західного Причорномор’я. Про культивування винограду на Дністрі свідчать, зокрема, монети міста Тіра II–III ст. до н.е., на яких зображені виноградні грона. Є відомості, що скіфи займалися *бджільництвом*, продаючи віск і мед.

Географія грецької колонізації. Давньогрецькі міста і неукріплені поселення на північних берегах Чорного і Азовського морів виникли на завершальному “великої грецької колонізації”. У цьому процесі географічно можна виділити 4 основних центри.

Перший – узбережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. У другій половині VII ст. до н.е. греки заснували на острові Березань (тоді півострові) поселення *Борисфеніду*. В першій половині VI ст. до н.е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його у Дніпровський лиман (с. Парутіно Очаківського району Миколаївської області) вихідці із Мілета заклали *Ольвію* – згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор’я.

Другий центр античної цивілізації склався в районі Дністровського лиману, де розташувалися міста *Ніконій* (с. Роксалани Одеської області) і *Тір* (Тіра) – на західному березі Дністровського лиману (північна частина сучасного м. Білгород-Дністровського).

Третій центр сформувався в північно-західній частині Криму з головним містом Херсонесом Таврійським (західна околиця м. Севастополя).

Заснували його у 422–421 рр. до н.е. вихідці з Гераклеї Понтійської. Крім Херсонесу, тут виникли також міста *Керкинітіда* (м. Євпаторія) і *Колос-Лімен* (с. Чорноморське).

Четвертий центр виник на Керченському і Таманському півостровах. Тут були засновані міста *Пантікапей* (м. Керч), *Феодосія*, *Фанагорія* (станція Сінна), *Гермонаса* (станція Таманська), *Горгонія* (м. Анапа), *Танаїс* – у гирлі Дону. Всі вони побудовані переважно в VI ст. до н.е. вихідцями з іонійських міст. У V ст. до н.е. ці міста об’єдналися в Боспорську державу, до складу якої увійшли і місцеві племена.

округа (по-грецьки “хора”), поділена на клери, якими володіли громадяни міста. Крім того, до цієї округи входили також і громадські землі (пасовища, ліси тощо).

Найвищого розвитку Херсонес досягає в період з кінця IV і особливо з III ст. до н.е. (приблизно тоді як і Ольвія). Збільшується його територія: після розпаду у 339 р. до н.е. скіфської держави Атея Херсонес приєднує землі північно-західного Криму і розширює сільськогосподарські угіддя, які охоплюють близько 12 тис. гектар. Майже половину усієї площі займали виноградники. Зернові культури вирощувалися лише для внутрішніх потреб. Розвивалося морське рибальство і соледобування. Рибу засолювали на експорт у спеціальних басейнах. Набуває розвитку металообробка, ткацтво, а особливо гончарство (амфори, художнє скло). Високого рівня досягли ремесла, пов'язані з містобудуванням, передусім обробка каменю. Розвивались архітектура, скульптура, живопис.

Значне місце в економіці Херсонеса займала торгівля. Херсонес вивозив у внутрішні райони Північного Причорномор'я вино, рибу, сіль, предмети художнього і прикладного ремесла, хоча й не в таких розмірах як Ольвія і Боспор, що пояснюється боротьбою з таврами і кочовими скіфами.

В середині II ст. до н.е. Херсонес все ж підпадає під владу скіфів, а потім потрапляє в залежність Боспора і Понтійського царства.

Східна частина Криму заселялася вихідцями з грецьких полісів у Малій Азії головним чином у VI ст. до н.е. Однак ще перед цим вказана територія була залюднена: у степовому Криму і на Керченському півострові – сінди, у нижній течії Кубані і Приазов'ї – меоти. Тут і були згадувані вище грецькі колонії Пантікапей (Керченський півострів), Фанагорія (Таманський півострів) та ін. У 480 р. до н.е. частина цих міст об'єдналася у Боспорське царство.

Колоністи цього регіону займалися землеробством, ремеслами, рибальством, торгівлею з місцевими племенами і заморськими античними країнами. З кінця V ст. до н.е. особливо зріс вивіз боспорського хліба до Афіні, щорічний експорт якого в окремі роки становив 400 тис. медимнів (приблизно 16 тис. тонн). Боспорські вироби, які обмінювалися на хліб, знайдено на території сучасних Київської та Воронежської (Російська Федерація) областей.

Боспор підкоряє сіндів, меотів, частину скіфів на Азовському узбережжі. Одночасно приєднується ряд грецьких колоній, в тому

числі Феодосія, яка теж вела активну торгівлю з Афінами. Таким чином, Боспор разом із захопленням нових територій з метою експлуатації місцевих племен, прагне позбутися конкурентів у зовнішній торгівлі.

У IV ст. до н.е. Боспор досягає найбільшого розвитку. Велика роль у його економіці належала землеробству. Втягнення у торгівлю хлібом місцевих племен стимулювало їх масовий перехід до осілого життя. Крім землеробства (хліборобства) розвивалося садівництво, виноградарство і засолювання риби, соляним промислом. Високого рівня досягли металургія і металообробка, ювелірне ремесло, особливо гончарство.

У кінці IV і особливо у III–II ст. до н.е. в економічній та політичній історії Боспору відбуваються зміни. Внаслідок походів Олександра Македонського утворилися нові, еліністичні держави, перемістилися торговельні шляхи. Втрачають своє значення Афіни, скорочується торгівля Боспору з ними. Все важче стає конкурувати з дешевою єгипетською пшеницею. У першій половині III ст. з'являються ознаки фінансової кризи – припиняється карбування золотої і срібної монети. Її замінюють мідні гроші, призначенні, напевне, для торгівлі з місцевими племенами.

Погіршуються стосунки з ними: з одного боку – з скіфами, з іншого – з сарматами, які тисли на Боспор з північного сходу. Час від часу Боспор мусив навіть сплачувати данину цим племенам, а також витратити значні ресурси на будівництво оборонних споруд.

Вплив античної культури господарювання. У засновані в Північному Причорномор'ї міста та прилягаючі місцевості грецькі переселенці принесли античну культуру виробництва. Це в першу чергу стосувалося ремесел, зокрема металургії заліза і залізообробки.

Грецькі землероби, переселившись у Північне Причорномор'я, привезли з собою землеробські знаряддя і передали місцевим племенам досвід господарювання, нагромаджений ними впродовж століть. Важливу роль відігравали більш досконалі знаряддя праці – залізні наральники, коси, серпи. Колоністи принесли поширену у Греції двопліную систему землеробства. Практикувалися озимі і ярі посіви.

Копалися зрошувальні канали шириною до метра і вглиб до півметра. При потребі насипали штучний шар ґрунту, споруджували

тераси, щоб запобігти ерозії ґрунту. Як добриво застосовували гній, який збирали у спеціальних ямах.

Якщо поселенці привезли знаряддя праці і багатівіковий досвід землеробства, то посівним матеріалом для них були місцеві, вже акліматизовані сорти злаків. Усі злаки, крім гречки, культивованої у Херсонесі, були відомі не лише грекам, а й скіфам. Особливого значення надавалось виноградарству. В окремих місцях виноградники займали до 75 процентів усієї земельної площі. У Херсонесі і Боспорі у виноробнях були резервуари для соку місткістю по 5–8 тис. літрів кожен. Існували спеціальні майстерні для виготовлення тари – амфор.

Греки багато зробили для розвитку садівництва. Вони вміли культивувати дички, зокрема способом прищеплення нових сортів. Обов'язковою приналежністю садиби був не лише сад, а й город, особливо у приміських околицях. Згідно археологічних та літературних джерел, мешканці причорноморських полісів вирощували баштанні культури та коренеплоди.

Переселенці принесли з собою і саму організацію землеробства. Кожен громадянин поліса володів земельною ділянкою – клером. Спочатку клери розподілялися шляхом жеребкування; пізніше вони стали приватною власністю і могли купуватися і продаватися. Клер, наприклад, поблизу Херсонеса дорівнював 4–4,5 га. На кожній такій ділянці стояла садиба з двором. Навколо нього розташовувалися будинок власника й різні господарські будівлі, в тому числі виноробня. Пізніше з'явилися й більші клери – понад 25 га. Для їх обробітку потрібні були додаткові робочі руки, особливо на виноградниках. Таку робочу силу становили раби.

Грецькі рабовласницькі поліси у Північному Причорномор'ї були носіями високої античної культури. Під їх впливом значна частина місцевих племен перейшла до осілості. Тобто відбулася перебудова їх господарства і усього побуту на більш прогресивних засадах.

Постійне спілкування місцевих племен з греками, особливо в Боспорі (меоти, сінди, скіфи) мало позитивні наслідки. Впроваджувалися більш раціональні методи господарювання. Зокрема, – розвиток стійлового господарства у скіфів і меотів. Втягування місцевих племен у торгівельні відносини сприяло розширенню посівних площ і стимулювало розведення худоби.

Вплив античної культури прискорив економічний прогрес місцевого населення, сприяв поглибленню суспільного поділу праці, відокремленню ремесла від сільського господарства й виникнення міст (хоча й в зародковому стані) як ремісничо-торговельних осередків. У цьому зв'язку характерним є Кам'янське городище як показник важливих перемін у соціально-економічному розвитку кочових скіфів.

У свою чергу, культура місцевого суспільства справила певний вплив на культуру грецьких поселенців. Греки, природно, прагнули засвоїти ті досягнення місцевого населення, які були їм необхідні для пристосування до нових умов. Так, наприклад, вони запозичили культивовані місцевими жителями сорти злаків і садових дерев. Вплив місцевої культури помітно позначився також на ремеслі і мистецтві грецьких колоністів.

* * *

Отже, в I тис. до н.е. територія сучасної України характеризувалася наявністю розгалуженої мережі повноводних великих і малих рік, багатою рослинністю і тваринним світом.

В скіфсько-сарматський період осіле автохтонне населення контактувало з прийшлими кочівниками, передусім скіфами, зазнавало їхнього впливу, а пізніше й нападів з боку другої хвилі войовничих кочівників. З метою захисту від нападників місцеве населення краю будувало укріплені городища. Населення цього періоду мало досить розвинене господарство – землеробство, скотарство, ремесло. Займаючись переважно вирощуванням зернових культур, місцеві жителі підтримували зв'язки з населенням сусідніх територій, торгуючи хлібом з Грецією та осередками античної цивілізації Північного Причорномор'я, які справили помітний вплив на культурно-господарські традиції місцевого населення.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте природно-географічні умови території України скіфсько-сарматського періоду.
2. З'ясуйте основні етапи та особливості географії розселення кочових племен.

3. Розкрийте основні риси господарської діяльності скіфів та їх зв'язок з географічним середовищем.
4. Дайте характеристику географії розташування античних міст-держав в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї.
5. Як розвивалися осередки античної цивілізації в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї?
6. Простежте географію торгівельних зв'язків грецьких колоній.
7. Який вплив на господарсько-культурні традиції автохтонного населення справили його контакти з носіями кочової та античної цивілізації?
8. Як трактуються історико-географічні терміни: борисфеніти, сколоти, паралати, "Велике переселення народів", "Готія", "країна Дорі", "державна Германаріха".

Мовою фактів

"Найдавніші жертвовники скіфсько-сарматського часу виявлені на городищах Наддніпрянщини VII ст. до н.е. Ця традиція, певно, принесена сюди однією з груп населення з південного заходу, можливо, ірако-іранським за етносом. Тому вона простежується лише на Правобережжі та у Більському городищі на Лівобережжі, серед мешканців якого багато вихідців з Правобережжя. Найдавніші жертвовники знайдено у святилищі VII ст. до н.е. поблизу села Жаботин. На Трахтемирівському городищі на Капівищині святилище VII ст. до н.е. влаштовано у великій напівземлянці. На жертвовнику лежали дві посудини, а неподалік – культова посудина у вигляді птаха та кутка кісток тварини.

Уламки глиняних жертвовників, прикрашених орнаментами у вигляді 7–8 концентрричних кіл, на Мотронинському та Пастирському городищах на Черкащині. Біля пастирського жертвовника, що мав вигляд стовпа заввишки 1 м та діаметром 1,25 м, знайдено велику кількість уламків посуду, а також обпалені жолуди, горіхи, зерно".
(Історія української культури. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 320.)

РОЗДІЛ 4

Історична географія доби формування давньоруської держави

Географія розселення слов'янських племен. Напрямки міграційних процесів. Природно-географічні умови господарювання та географія сільськогосподарських галузей. Географія ремісничого виробництва. Торговельні зв'язки слов'ян. Основні торговельні шляхи.

Географія розселення слов'янських племен. Вперше про слов'ян – венедів (чи венетів) згадують римські автори I – II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей. А починаючи з VI ст. про них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та інші. Зокрема, готський історик Йордан у книзі "Про походження і дії готів" (VI ст.) зазначав, що слов'янські племена "походять від одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавінів". За його свідченням, анти і склавіни мешкали майже на всій території сучасної України. "Анти ж – найсильніші з обох племен..."

Дальший суспільний розвиток великого племінного і державного об'єднання антів та склавінів привів їх до дроблення на менші союзи племен. Літопис "Повість временних літ" називає 14 таких союзів східнослов'янських племен (всього об'єднували 100 племен) та приблизно визначає їх географічне розташування. У них засновувалися й міста – головні державно-політичні, економічні й культурні центри.

Розглядаючи географію розселення племен на території України і прилягаючих землях, будемо опиратися на літопис "Повість временних літ", оскільки він дає найбільш достовірну картину розселення слов'янських та інших племен, що підтверджується й іншими письмовими джерелами, а також археологічними та іншими даними. Накладання на карту наявних матеріалів дає

картину розселення племен в період формування давньоруської держави.

Поляни. Заселяли лісостепову частину Подніпров'я між гирлами рік Десни і Росі. Їх назву літописець пояснює місцезнаходженням – “зане в полі седяху”. Центр – Київ.

Древляни. На захід від полян древляни займали Правобережжя і Полісся за течією рік Тетерів, Уж, Уборть, Случ, Горинь, Стир, тобто територію на південь від Прип'яті. Літописець підкреслює географічну відмінність цього району, зазначаючи, що древляни “седоша в лесах”. Центр – Іскоростень.

Дреговичі. Територія їх розселення лежала на північ від древлян, “межю Припетью і Двіною”. Центри – Мінськ, Пінськ, Турів.

Сіверяни. Займали поріччя Десни, Сейму, Сули. На заході межували з древлянами і полянами. Центри – Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав.

Бужани і волиняни (можливо, що їх попередниками було племінне об'єднання, відоме під назвою дулібів, яке до X ст. розпалося). Заселяли обидва береги Західного Бугу і верхів'я Південного Бугу та Прип'яті. Центр – Теревовля.

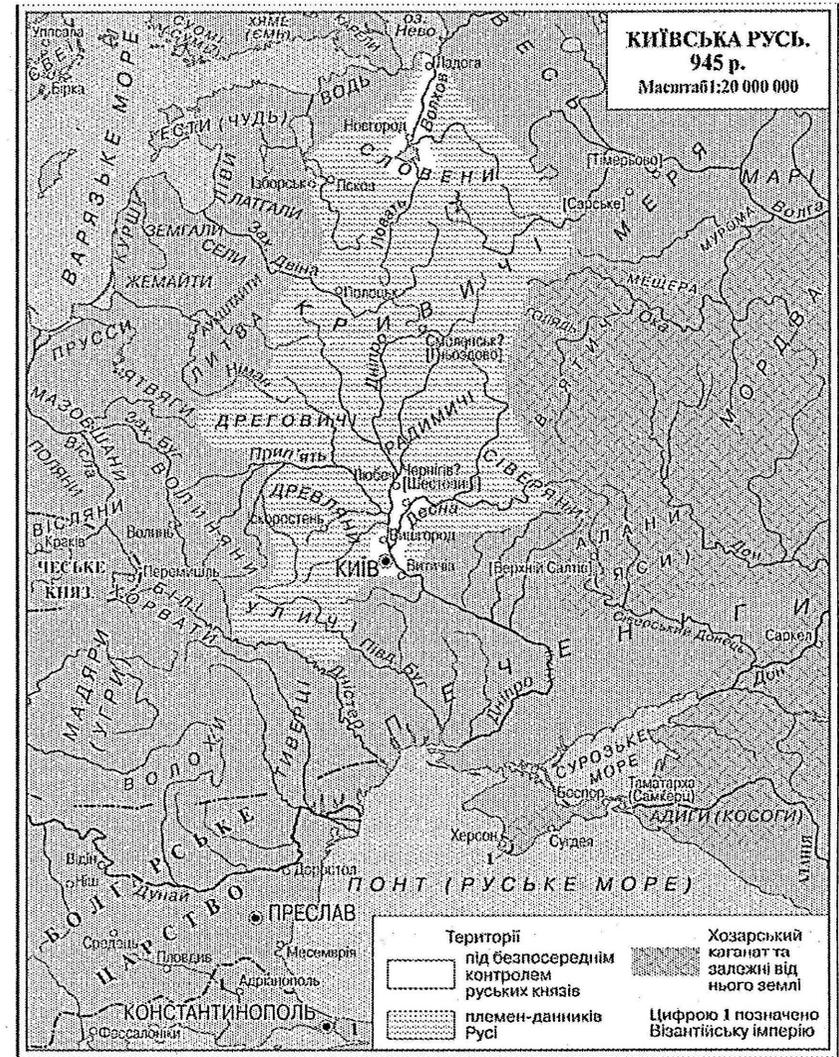
Уличі за літописними даними жили в пониззі Дніпра, межиріччі Південного Бугу і Дніпра аж до Чорного моря. Є думка, що це були тюркомовні племена, підвладні слов'янам. Центр – Олешія на Дніпрі.

Тиверці – союз племен, що жили між Дністром, Прутом і пониззям Дунаю. Центр – Білгород-над-Дністром.

Родомичі розселилися на лівому березі Дніпра, по р. Сож і її притоках. Територія обмежувалася зі сходу землями сіверян, із заходу – дреговичів, а з півночі – кривичів. Центр – Смоленськ.

Білі хорвати займали північну частину західних схилів Карпат. Центр – Ужгород.

Таким чином, ареал розселення східних слов'ян охоплював більшу частину території сучасної України, а також територію сучасних Росії і Білорусії. Значна південно-східна частина українських земель між Доном і нижнім Дніпром у VIII–IX ст. була заселена мадярами – фіно-угорськими племенами кочівників-скотарів, яких потім витіснили печеніги, а тих в XI ст. – половці. На заході, від Дунаю до Вісли і Бугу, сусідами східних слов'ян були племена словаків, моравів, віслян, мазовшан, які відносились до західних слов'ян.

Напрямки міграційних процесів. Напередодні утворення і під час існування Київської Русі в Східній Європі йшло інтенсивне переміщення населення. Воно пов'язувалося як з переходом на нові території слов'янської людності, так і з рухом окремих неслов'янських, головним чином кочових племен.

Основна маса східних слов'ян відзначалася осілістю і не здійснювала великих переміщень. Однак окремі, інколи значні групи населення в силу тих чи інших причин переходили на сусідні землі, просуваючись в нові райони. В VI–XI ст. виділяються три колонізаційні потоки східних слов'ян.

Перший потік руху слов'ян був спрямований на Нижній Дунай і Балкани. Цей напрямок виник рано і до середини I тисячоліття н. е. став дуже сильним. Гунська навала в кінці IV ст. дещо затримала слов'янське просування на південь, але з VI ст. воно знову посилюється. Слов'яни не лише заселили Балкани і південні землі, утворивши там ряд держав, а й стали своєрідною стіною проти османських завойовників, захистили Європу від їх агресії та зберегли європейську цивілізацію.

Другий напрямок – північний і північно-східний особливо посилюється в середині I тисячоліття н. е. Саме в цей час слов'яни займають східну і центральну частину сучасної Білорусії, виходять на Валдайську височину, досягають басейну Оки. Племена слов'ян, що тут склалися, продовжили рух в землі племен фіно-угорської групи (весь, чудь, корели, мордва, мурома та ін.). Оскільки основними шляхами сполучення були ріки, то головна маса людей рухалася по Волзі, Оці, Шекні, переходячи з пих на віддалені від водорозділів притоки.

Третій напрямок – південний. До земель полян і сіверян примикали родючі чорноземи. Однак їх освоєння наштовхувалося на труднощі. Потрібні були робочі руки, захист цих земель від кочівників. За таких обставин освоєння степових чорноземів йшло повільно, хвилюподібно. Слов'янські поселення виникають і вниз по Дону. Одне із них, Біла Вежа, з'явилося в X ст. на місці хозарського міста Саркел при перетині сухопутного шляху з Доном. Східнослов'янське населення виходило і на узбережжя Азовського і Чорного морів, освоюючи Нижнє Покубання і Керченський півострів.

В другій половині I – на початку II тисячоліття відбувалися значні зміни в розміщенні інших племінних груп у Східній Європі. Передусім, слід відзначити пересування кочових племен, що населяли Приазов'я та Нижнє Поволжя і союз протоболгарських племен – Велику Булгарію. Частина цих тюркомовних племен в VII ст. під тиском хозар відійшла у Південну Бессарабію, на Дунай, а інша частина відкочувалася на Середню Волгу і Каму. Мадьяри, які жили до VIII ст. в Приураллі по Яїку і Орі, перейшли на захід, за Волгу і Дон, в степи Причорномор'я.

Простори між Аральським морем і Волгою до кінця IX ст. були зайняті кочовими тюркськими племенами печенігів. Під тиском огузів і хозар, рухаючись на захід, вони витісняють мадьяр на територію сучасної Угорщини, а самі займають Північне Причорномор'я до Дунаю. Наслідком печенізького розселення стало витіснення улчів і тиверців з Прутьсько-Дністровсько-Південно-бузького межиріччя у північному і західному напрямках. В свою чергу печеніги згодом витісняються половцями (кіпчаками), які прийшли із Західного Казахстану. Їх кочів'я зайняли величезну територію від Тянь-Шаню до Дунаю. Останні відомості про печенігів в руських літописах зустрічаються в 1036 р., коли вони зазнали поразки від Ярослава Мудрого. Під тиском половців печеніги частково пішли на захід, в межі територій сучасних Болгарії і Угорщини, просунулись до кордонів руських земель і там ослов'янилися, а частина асимілювалася половцями, перші згадки про яких зроблені в літописах в 1054 р.

Природно-географічні умови господарювання та географія сільськогосподарських галузей. Основним заняттям давньоруського населення було *землеробство*, яке мало зумовлені природно-географічними чинниками місцеві відмінності. Північну частину сучасної України займали обширні змішані ліси. Приблизно їх межа на півдні йшла по сучасній лінії Луцьк – Житомир – Київ. Далі на південь – з південного заходу на північний схід – тяглася смуга лісостепу, паралельна зоні змішаних лісів. Лісостепова смуга, порівняно вузька у Подніпров'ї (близько 300 км), розширювалася в напрямку Дону до 500 км.

Галицько-Волинська земля, Київщина, Чернігівщина і Переяславщина лежали, в основному, в лісостеповій ландшафтній зоні. На півночі ці землі переходили в зону змішаних лісів, а на

півдні – в степ. Лісу в зонах змішаних лісів і лісостепу було більше, ніж тепер.

Черноземні ґрунти в їх різновидах йшли із заходу на схід, захоплюючи на півночі Київ. Чорноземи характерні для відкритих трав'яних степів, але вони заходили і в лісостепову зону, ґрунти якої за багатьма характеристиками близькі до чорноземів. Саме тут виник один з найдавніших регіонів землеробства у Східній Європі.

Чередування лісових і степових масивів лісостепової зони в широтному напрямку, від Дніпра на захід, а також відмінності в характері ґрунтів, особливо суттєві від лівого берега Дніпра на схід до Дону, створювали умови для господарського освоєння земель. Смуги солончакових і осолоділих ґрунтів лівобережжя перешкоджали їх освоєнню. Тому населення освоювало насамперед райони з найбільш сприятливими для землеробства ґрунтами, водним режимом, кліматичними умовами, що забезпечувало отримання добрих врожаїв.

В межах Галицько-Волинської землі, де були якісні чорноземи, землеробство розвивалося в місцях, оточених захисними островами лісу. Це, головним чином, північна частина Галицької землі, центр і схід Волині.

Зручним для землеробства був і район Київщини, особливо між річками Стугоною і Россю. Тут лісостепова зона мала в той час характер обширних полів, прикритих дібровами і гаями. Не випадково літописець, характеризуючи жителів цього району, писав, що вони “в полі сидяху”.

Місцеві природно-географічні умови визначали розміщення населення, а відповідно, й господарства в межах Чернігово-Сіверської землі. Тут помітною була більш висока насиченість лісом. Правобережжя Сейму, починаючи від Курська і далі вниз за течією, було вкрите суцільними лісами. Сільськогосподарські райони формувалися біля великих річок, в тих лісостепових місцевостях, які простягалися до Посулля, Сейму і Десни.

Ландшафтні, ґрунтові і кліматичні умови при повсюдному поширенні землеробства призвели до того, що на Київщині, Чернігівщині, Переяславщині і на Волині почало складатися орне землеробство. Для обробки ґрунту застосовувалися – рало з широколезовим наконечником і знаряддя плужного типу – з череслом і полицею.

В VI–VII ст. землеробство вже вийшло з первісного стану. В степових і частково в лісостепових місцевостях панував переліг. У більш залюднених лісостепових районах складалася парова система – двопілля і навіть трипілля. В лісовій смузі ще залишалось вирубне землеробство. Врожай збирався з допомогою серпів і кіс-горбуш (для трави). Сіяли пшеницю (тверду і м'яку), жито (озиме), ячмінь і просо. У селянському господарстві важливе місце відводилося льону і коноплям, технічним культурам, які служили сировиною для виробництва тканин, а також олії.

На другому плані стояло *скотарство*, яке тісно пов'язувалося із землеробством. Поряд з кінями, яких використовували переважно як тяглову силу, розводили волів, корів, овець, свиней, з птиці – курей, гусей, качок.

Значне місце посідало *мисливство, рибальство і бортництво*. Ці види господарювання мали більшу питому вагу в північних районах, де продукція сільськогосподарської діяльності, в першу чергу землеробства не могла повністю забезпечити потреби населення. *Мисливський промисел* значною мірою задовольняв потреби не стільки в харчових продуктах, скільки в одязі і взутті, які виготовлялися із шкір і хутра як домашніх, так і диких тварин. Крім того, пушниною сплачувалася данина, податки. Полювання велось на рисів, горностаїв, білок, пєсців та інших мешканців лісу, лісостепу, степів.

Певну роль в господарстві відігравало *рибальство*. Риба в той час займала важливе місце в харчовому раціоні. Окрім звичайних способів ловлі гачком, неводом, бреднем, в період масового вилову, при заготівлі риби на запас на річках влаштовувалися спеціальні споруди – “заколи” або “ези”. В літньо-осінній час створювалися запаси риби на зиму і весну. В цьому важлива роль належала Дніпру, Сейму, Прип'яті.

Подальшого розвитку набуло *бортництво* – збір меду диких лісних бджіл. Цей спосіб прийшов на зміну примітивному “видиранню” меду бджіл у дуплах дерев. Для збільшення числа бортней в деревах розчищали старі дупла, спеціально видовбували нові або виставляли на дерева колоди з штучно видовбаними дуплами (дуплянки). В княжу добу бортництво мало велике господарське значення і охоронялося законами.

Географія ремісничого виробництва. Виробництво заліза було майже повсюдним заняттям, особливо в лісостеповій зоні, де болотна руда виходила на поверхню. “Варили” залізо сиродутним способом в невеликих примітивних домницях на деревному вугіллі. Виплавлену крицю потім проковували для отримання заліза, придатного для виготовлення металевих виробів. Виробництво заліза розвивалося переважно в сільській місцевості з наступним перевезенням його в інші райони і міста. Втім, домниці були і в ряді давньоруських міст.

Спеціалізація ремісників відбилась на географії виробництва. Безпосередньо в сільській місцевості зосереджувалося виготовлення виробів для потреб сільського населення (серпи, лопати, сокири, лемеші та ін.). Більш різноманітним було міське залізобробне виробництво. Воно відрізнялося й більш високою технікою. Крім знарядь праці, міські ремісники виготовляли різні побутові предмети, зброю (списи, шаблі, мечі, бойові сокири, стріли), броню (щити, шоломи, кольчуги).

Відмінності в сільському і міському ремеслі помітні і в ювелірних виробках. Сільські ремісники переважно використовували лиття для виготовлення порівняно невеликого кола ювелірних виробів (каблучки, браслети, намисто, привіски та ін.) В містах окрім лиття мали поширення більш тонкі ювелірні роботи – чеканка, ковка, гравірування, чернь, позолота, скань, емаль.

Аналогічний розподіл спостерігається й в інших ремеслах. Зокрема, як міське ремесло виділяється *виробництво будівельних і оздоблювальних матеріалів* – цегли, черепиці, кахлів. Крайцою обробкою відрізнявся вироблений міськими *гончарами* посуд. В містах більшого розвитку набула *обробка дерева, шкіри і хутра*, а також *виробництво тканин і одягу*. Окрім різноманітного дерев'яного посуду, меблів та інших виробів, потрібних в побуті і у виробництві, *міські будівельники* – “городники”, “мостники” зводили стіни й інші міські укріплення, будинки, мостили вулиці, будували мости, судна тощо.

Внаслідок розвитку ремесла і торгівлі та поглиблення суспільного поділу праці на землях східних слов'ян в VI–VIII ст. виникають поселення-городища, які утворюються як значні ремісничо-торгівельні центри. До таких поселень відноситься, зокрема *Пастирське городище* в басейні Тясмина – правій притоки

Дніпра, де працювали металурги, ковалі, ювеліри, гончарі. Знаряддя праці коваля виявлено у розкопаній тут кузні – наковальня, два молоти, дві пари кліщів, уламок зубила, ножиці для різання металу.

Інтенсивний процес відокремлення ремесла від сільського господарства і поширення товарообміну приводив до перетворення окремих ремісничих поселень в ремісничо-торгівельні осередки і появи міст. Для оборони від ворогів їх окопували ровами і укріплювали частоколом або огороджували стінами. Виникають городища. У VI–VIII ст. такий процес спостерігається на всіх східнослов'янських землях. Це була характерна ознака розпаду первіснообщинного ладу.

Торгівельні зв'язки слов'ян. У I тисячолітті слов'янські племена торгували в основному з античними, а потім візантійськими центрами Північного Причорномор'я та Подунайщини.

Верхівка східнослов'янського суспільства, що з середини I тисячоліття на чолі озброєних дружин ходила походами на країни з більш розвинутою матеріальною культурою (насамперед Візантію), швидко відкрила для себе вигоди зовнішньої торгівлі і перетворила її у засіб збагачення і дальшого підвищення над народом. Це й стало головним стимулом розвитку торгівлі *візантійського напрямку*.

Серед племінної знаті мали попит такі товари, як вино, столовий посуд з глини, скла та металу, бронзові фібули. В обмін із слов'янських земель поставлялися хутро, мед, шкіри, віск. В середині X ст. з району Тмутаракані (Таматархи) до Візантії вивозилася нафта у амфорах, яка використовувалася для опалення, освітлення, в медицині. Можливо, була і работоргівля, оскільки в VI–VII ст. слов'яни здійснювали ряд масштабних походів на Візантію.

Основною торговою артерією слов'ян був Дніпро. Не виключено, що перевозилися товари також по Дністру і Південному Бугу. Найважчим відтинком дніпровського шляху були пороги нижнього Подніпров'я, що простягалися на 100 км. Деякі з них, особливо Ненаситець-Ревучий, подолати було неможливо, тому човни волочили берегом. Тут на купецькі валки часто нападали печеніги та інші степовики. Важливим пунктом цієї торгівлі було місто Олешків (Олешія). Звідси флотилії вирушали у відкрите море до Константинополя.

Перед військовою силою слов'ян візантійські імператори змушені були йти на поступки русичам, не стягаючи з них мита і податків. Візантія пішла на торговельні поступки після походу на Константинополь 860 р. і особливо після походу київського князя Олега у 907 р., коли була укладена торговельна угода.

Київські купці на ринки Візантії у великій кількості ввозили рабів і такі традиційні товари як мед, віск, хутро, а також мечі, рідше хліб і ліс. Привозили дорогі тканини (парчу, оксамит, шовк), заморську зброю, перець, південні фрукти, прянощі, ювелірні вироби із золота, срібла, коштовних каменів (чаші, хрести, каблучки), художній посуд, книги.

Згідно договору 911 р. Візантія змушена була скасувати митний податок – десятину, яку Русь сплачувала як мінімум століття. Руські послі і купці відтоді могли перебувати у Константинополі шість місяців – тобто в два рази довше ніж інші іноземці. Ці небувалі поступки були безпосереднім наслідком невдалого протистояння з набираючою сили Руссю.

Досить інтенсивними були торговельні взаємини з країнами Сходу – Хозарським Каганатом, Великим Булгаром, Середньою Азією та арабським Близьким Сходом (Арабський Халіфат). Найдавніші вітчизняні, візантійські та східні писемні джерела називають серед товарів, що йшли з Русі, передусім хутра, мед, віск та невідьників. Свідченнями найдавніших зв'язків східних слов'ян із народами Сходу є срібні вироби з Іраку та Середньої Азії, що потрапляли на Русь вже у VI–VII ст. Найбільше таких довізних речей знайдено у Середньому Подніпров'ї.

Зоною контактів слов'ян з народами Сходу став Кавказ. Важливим торговельним шляхом, який зв'язував Русь зі Сходом, була Волга, річки її басейну та суходіл. Араби та купці із Середньої Азії верблужими караванами привозили товари в Ітіль, Булгар та інші міста цього регіону, звідки вони за посередництвом руських купців направлялись у слов'янські землі та Прибалтику. За свідченнями арабського хроніста, русичі експортували хутра соболів, білок, горностаїв, куниць, лисиць, бобрів, зайців, кіз, а також віск, стріли, березову кору, шапки, риб'ячий клей, ікла моржів, шкіру, мед, горіхи, яструбів, мечі, панцирі, деякі породи дерев, овець, биків. Найдорожчим товаром були невідьники, особливо слов'янські дівчата. Східна торгівля практично перестала існувати

після того як у 1060 р. князь Святослав зруйнував Ітіль, Булгар та інші міста Волго-Каспійського регіону.

Одним із напрямків слов'янської торгівлі була Західна Європа. Давньоруський експорт був типовим – віск, хутро, невідьники, коні, а також східні товари. Особливо інтенсивною була торгівля з Чехією, куди надходило із східнослов'янських земель багато товарів, що вони реекспортувалися в інші країни.

Велася торгівля і зі *скандинавськими країнами*.

Основні торговельні шляхи. Своєю інтенсивністю виділявся *південний і східний напрямки*. Зв'язки слов'ян з країнами Халіфату і Візантією збігалися в одному напрямку – купці-русичі везли свої товари до Румійського (Чорного) моря Дніпром, що впродовж століть залишався магістральним шляхом візантійської і східної торгівлі Русі.

До *країн Халіфату* від гирла Дніпра морський шлях вів навколо Криму, що був регіоном давньої грецької колонізації. Важливе значення мав Херсонес – Корсунь, який виконував роль візантійської митниці на шляху до Трапезунда. Інший напрямок – відгалуження від гирла Дніпра на *Константинополь*, до якого також пролягав морський шлях з Тмутаракані.

У торгівлі зі Сходом важлива роль належала *Волжському шляху*. Давньоруська частина цього шляху від Києва пролягала за таким маршрутом: верхів'я Супою за 75 км. від Києва – Прилуки – Ромни – Переволочна (у гирлі Ворскли) – по правому берегу Дніпра до Олешші (гирло Дніпра) – Обоянь – Істебня (на р. Воронеж) – на схід від Дону (остання порубіжна давньоруська станція на торговому шляху між Києвом і Булгаром). Інший шлях східного напрямку пролягав з Чорного моря в Азовське, а далі – Доном, потім волоком до Волги і до козарської столиці Ітиля, а також у Каспійське море.

У торгівлі *західного напрямку* важливим центром товарообміну з центральноєвропейськими країнами була Прага. З Києва шлях до неї лежав через галицько-волинські землі (Володимир – Белз) – Перемишль – Сандомір – Вроцлав.

Водний шлях *“із варяг у греки”* з'єднував Балтійське море з Чорним і проліг через слов'янські землі на тисячі кілометрів з півночі на південь. Виник він у кінці IX – на початку X ст., набувши особливого значення в X – на початку XI ст. Із Варяжського

(Балтійського) моря по річці Неві він йшов в Ладозьке озеро, потім по річці Волхову в Ільмень-озеро і далі по річці Ловаті. З Ловаті судна волоком потрапляли в Дніпро, звідки йшли в Чорне море, вздовж західного узбережжя якого доходили до Цареграда (Константинополя).

Таким чином, в другій половині I тисячоліття відбувається розселення слов'янської спільності на території сучасної України та за її межами, в процесі якого назви племен та племінних союзів (анти, венеди) поступово зникають, а їх місце займають нові найменування. Ядром територіальної, етно-політичної консолідації слов'янських племен та формування історичної "Руської землі" стає Середнє Подніпров'я і прилягаюча лісостепова зона.

Розвиток і характер господарства давньоруського населення значною мірою зумовлюється природно-географічними умовами, а також сусідством іноетнічного населення. Розширюється географія торговельно-економічних зв'язків слов'ян.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яким періодом датуються перші згадки про слов'ян?
2. Охарактеризуйте географію розселення слов'янських племен та племінних союзів на території України.
3. З'ясуйте основні напрями міграційних процесів напередодні утворення і під час існування Київської Русі.
4. Дайте характеристику природно-географічних умов та географії сільського господарства давньоруського населення.
5. Розкрийте особливості ремісничого виробництва слов'ян та географію осередків ремесла.
6. Простежте напрямки торговельно-економічних зв'язків слов'янських племен.
7. Яку роль у житті слов'ян відіграв водний шлях "із варяг у греки"?
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів: "плем'я", "бортництво", "город", "митниця", "халіфат", "каганат".

Мовою фактів

"Ці племена, слов'яни і анти, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть в демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони називають владикою всього світу і жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу" (Прокопій Кесарійський, візантійський історик, VI ст.).

(Прокопій из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 365).

"Щодо слов'янських купців, то вони возять хутра лисиць і хутра видр із найдальшого кінця Славонії, для чого вони вирушають до Румійського моря, де володар Рума бере з них десятину; далі плывуть морем до Самкуша-Єврея, після чого вони повертаються до Славонії. Потім вони держать путь від Слов'янського моря, поки не приходять до Хазарського рукава, де володар Хазара бере з них десятину; тоді вони плывуть до Хазарського моря тією ж річкою, яку звать Слов'янською річкою. Часто ж вони виходять у Джурджані, де продають усе, що в них є, і все це потрапляє в Райю (Рей); дивно, що це місто є складовищем усього світу" ("Книга крайн" арабських авторів, X ст.).

(Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2002. – С. 18).

РОЗДІЛ 5

Історична географія Київської Русі (IX–XIII ст.)

Територія держави східних слов'ян. Географія господарства. Вплив монголо-татарської навали на географію населення, господарства, шляхів сполучення.

Територія держави східних слов'ян, відомої у давньоруських джерелах як Русь або Руська земля, а в історичній літературі під назвою *Київська Русь*, складалася тривалий час. Цей процес відбувався в IX–XII ст., коли в єдину державу об'єдналися усі східно-слов'янські племена, а поняття “Руська земля” поширювалося на територію від Білого моря і Ладоги до Чорного моря і від Карпат до Середньої Волги.

Якщо в IX ст. ядром Київської Русі були землі племен полян, древлян, ільменських словен, полочан, дреговичів, сіверян, то уже на початку X ст. до Київської Русі увійшли радомичі і кривичі. А вже в середині XI ст. володіння Давньоруської держави на заході заходили в землі чуді (естів), летьголи і земіголи, ятв'ягів, які розселялися між Німаном і Західним Бугом. До Київської Русі увійшли також землі волинян, значна частина білих хорватів, а також тіверців і уличів.

Найбільш рухомими були південні і південно-східні кордони держави, оскільки саме тут пролягали шляхи пересування великих племінних об'єднань кочівників. Як частина Київської Русі виникло Тмутараканське князівство на Таманському півострові з центром в місті Тмутаракань. Воно існувало в X–XII ст.

На півночі і північному сході кордони охоплювали Ворсклу з виходом до верхів'їв Сіверського Дінця, Осколу і Дону. До Київської Русі входили землі в'ятичів, мешчери і муроми.

Данину русичам платили заволочська чудь і корела. Слов'яни заселяли землі весі і воді.

Територіальні зміни відбувалися і в другій половині XI – першій третині XII ст. На півдні спостерігається все більше запустіння

земель уличів і тіверців. На землях між Дністром і Дунаєм осідають печеніги, на зміну яким в південне і південно-східне порубіжжя, в середині XI ст. приходять половці.

На початку XI ст. все більше проявляються відцентрові тенденції, поступове ослаблення влади київських князів і економічної та політичної відособленості окремих частин Київської Русі.

Внаслідок тривалого і складного процесу феодального дроблення виділяються як самостійні князівства-землі: Новгородська, Чернігівська, Галицька, Володимиро-Волинська, Полоцька, Ростово-Суздальська, Турово-Пінська, Смоленська, Рязанська, Муромська, Переяславська, Тмутараканська землі. До речі, більшість князівств-земель тоді не мали цих назв. Вони були дані їм істориками значно пізніше.

Для того, щоб краще уявити місце земель-князівств на карті України, доцільно визначити території, які до них входили.

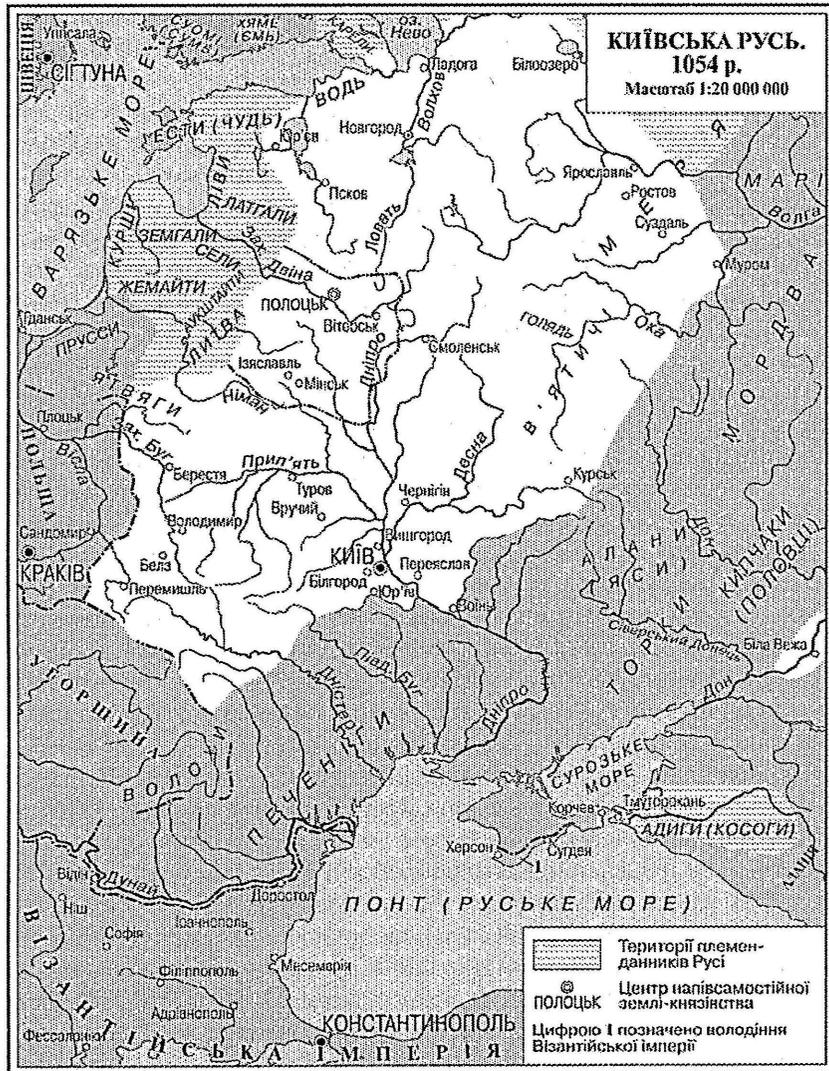
На південному заході в середині XII ст. склалися і виділилися як самостійні землі Володимиро-Волинського і Галицького князівств, які в кінці XII ст. об'єдналися в єдине *Галицько-Волинське князівство*.

Галицька земля займала північно-східні схили Карпатських (Угорських) гір, які були природним рубежем з Угорщиною. Північно-західна частина займала верхів'я Сану з притоками, а центр і південний схід – басейн середнього і верхнього Дністра.

Володимиро-Волинська земля займала верхів'я і середню течію Західного Бугу і праві притоки Прип'яті. Окрім того, галицько-волинським князям номінально належали землі по річках Серет, Прут і Дністер аж до Чорного моря.

В період феодальної роздробленості в складі Галицько-Волинської землі виділялися і більш дрібні частини. Зокрема, Волинська земля поділялася на Берестейську, Белзьську, Червено-Холмську, Луцьку і Волинську.

Територія *Київської землі* складалася приблизно до 30-х років XII ст. До неї входило правобережне Подніпров'я по Прип'яті, Тетереву, Ірпеню, Росі. На лівому березі Дніпра до складу Київського князівства входила порівняно вузька смуга від Прип'яті до Трибужа. В західній частині князівства лежала так звана Болохівська земля, яка межувала з Волинською землею.

Західними, північними і східними сусідами Київщини були Галицько-Волинське, Турово-Пінське, Чернігівське і Переяславське князівства, а південні її кордони були звернуті до степу і залишалися рухомими.

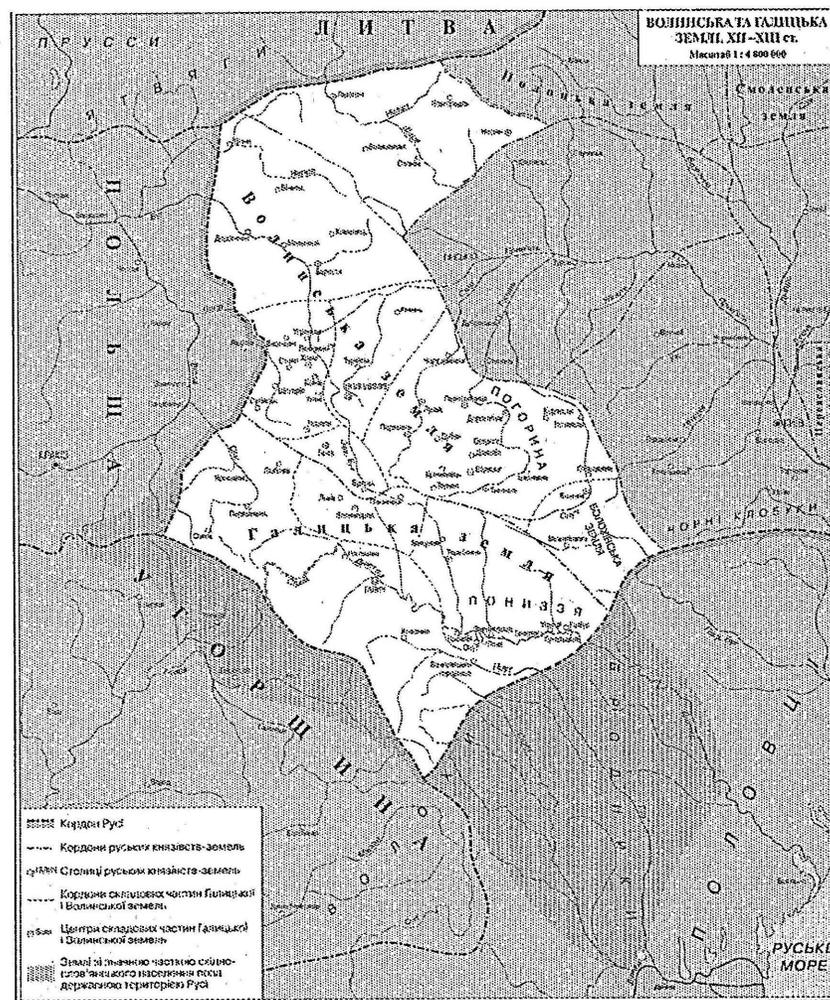
Переяславська земля займала територію по лівобережних притоках Дніпра – Сулі, Супою, Псьолу, Ворсклі. На заході межувала з Київською землею, а на півночі – з Чернігівською. Північні рубежі опускалися дещо південніше Сейму, доходячи на сході до його верхів'їв. Південно-східні кордони Переяславщини були звернені до степу, “в поле” і виконували роль своєрідних застав на шляху кочівників вглиб руських земель.

Чернігівська земля. Її кордони визначалися володіннями сусідніх князівств – Переяславського, Київського, Турово-Пінського, Смоленського, Володимиро-Суздальського, Муромо-Рязанського. З Муромо-Рязанським князівством кордон йшов по лінії Ока (західніше Коломни) – правобережжя Дону приблизно до впадіння в нього Воронежа і далі – степом до верхів'я Сейму. До кінця XI ст. Чернігівська земля включала Муромо-Рязанську землю.

Особливе місце в складі Чернігівської землі займали території так званої *Сіверської землі*. Ця назва пов'язана зі слов'янським племенем сіверян. Оскільки центром цієї землі, яка займала Середню Десну і Посейм'я, був Новгород-Сіверський, то і земля нерідко називається Новгород-Сіверською. Використовується також назва Чернігово-Сіверська земля. Виділення Сіверського князівства в складі Чернігівської землі відбулося в кінці XI ст.

Тмутараканське князівство виділялося особливою своєю географічним положенням. В часи Київської Русі територія князівства була значною і займала східний Крим і Таманський півострів. На сході вона доходила до гирла Великого Єгорлика, що впадав у Манич. Зв'язки Тмутаракані з іншими руськими князівствами поступово почали затухати з кінця XI ст.

Феодална роздробленість на Русі привела до локалізації окремих територій. В їх межах відбувався дальший розвиток феодалних відносин. Зміцнення економіки створювало передумови для об'єднання окремих територій в єдине ціле.

Волинська та Галицька земля XII–XIII ст.

Населення, його розміщення і пересування. В цілому для IX–XIII ст., як і раніше, характерною була слабка заселеність земель. Населення концентрувалося плямами, навколо яких простягалися величезні безлюдні простори. Значна частина лівобережжя тривалий час була безлюдною. В смузі лісостепу люди намагалися освоювати північну частину лісових масивів, відгороджуючись лісами як природними перешкодами від степових кочівників.

Найбільш заселеними були Київська, Переяславська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі, а також Полоцька, Смоленська, Ростово-Суздальська і Рязанська. Відносно заселеними були і новгородські та псковські землі. Однак і всередині цих територій розміщення населення було різним як за кількістю, так і за густотою, що залежало від різних факторів. Серед них важливе місце належало таким фізико-географічним чинникам як рельєф, ґрунти, рослинність, клімат. Не менш важливе значення мала наявність рік і озер, які давали можливість для рибальства і використовувалися населенням як транспортні комунікації. Крім названих чинників особлива увага зверталась на безпеку регіону.

При порівняно невисокому технічному рівні сільського господарства – основного запяття давньоруського населення, освоювалися передусім найбільш сприятливі в сільськогосподарському відношенні райони і ділянки землі.

Київська Русь мала чимало *міст (городів)*. Сама назва “город” на Русі означала укріплене, огорожене місце. Однак власне містами такі городища стають лише при умові осідання в них постійного населення, коли вони стають осередками ремесла і торгівлі, центрами управління феодальною округою.

За підрахунками М. Тихомирова, зробленими на основі літописних свідчень, в IX–X ст. на Русі існувало 25 міст, в тому числі на території сучасної України – Київ, Вишгород, Переяслав, Родень, Чернігів, Червень, Любеч, Перемишль. В XI ст. зафіксовано 89 міст, в XII – 224, до 1237 р. – 271. Вкрай бідна інформація про міста в письмових джерелах дає підстави припускати, що були й інші міста.

Зростання *кількості міст* хронологічно співпадає з посиленням розвитку феодальних відносин і політичного вивіщення місцевих феодальних центрів, що було неможливим без їх економічного зміцнення, росту зайнятого у виробництві населення міст. Тому

важливим вбачається з'ясування, де і в яких землях були розміщені міста. Це дає можливість до певної міри виявити і ступінь заселеності земель.

Серед 271 відомих дослідникам міст найбільше було зосереджено у Волинській землі – 51, Чернігівській – 46, Київській – 45, Переяславській – 25, Галицькій – 23, що становить 72 відсотка від загальної їх кількості. Решта міст розподілялася серед земель так: Володимиро-Суздальська – 24, Новгородська – 14, Полоцька – 13, Смоленська – 12, Муромо-Рязанська – 10, Турово-Пінська – 5. Крім того Тмутаракань, Воронеж (Воронег) і Олешня в гирлі Дніпра знаходились за межами названих земель.

Отже, на землях, що розміщалися на території сучасної України, нараховувалося майже 200 давньоруських міст. Важливо відзначити, що тут були міста, які по праву можна вважати великими: Київ, Переяслав, Чернігів, Володимир, Галич, Путивль, Новгород-Сіверський та інші. З'являється значна кількість укріплених міст військового типу в Переяславській, Київській і в Галицькій землях. Серед них – Воїнь, Родень.

Порівняно високою заселеністю відзначалися Середня Наддніпрянина і Волинь. Подніпровське населення тяжіло до Києва, а на Волині зосереджувалося в лісостепах Волино-Подільської височини. В Переяславській землі найбільш заселені райони лежали на захід від Сули до Дніпра. В Чернігівській землі населення розміщувалося по Десні, Сейму та їх притоках, в той час як великі південно-східні і північно-східні масиви залишалися майже безлюдними.

Про *чисельність населення міст* судити нелегко. Але вчені все ж визначили відносну населеність міст. Для Новгороду початку XI ст. називається цифра в 10 – 15 тис., а на початку XIII ст. чисельність населення тут становила вже 20 – 30 тис. До числа великих міст, що не поступалися Новгороду, відносять Чернігів, Володимир-Волинський і Володимир-на-Клязьмі, Галич, Полоцьк, Смоленськ, а також Рязань, Ростов, Вітебськ, Переяслав. Безумовно, що велика кількість жителів була в Києві. М. Грушевський вважав, що там проживало до 100 тис. жителів (з передмістями).

Більшість же міст були невеликими і вмщали по кілька сотень мешканців.

Для *міграційних процесів* характерні такі особливості як поступове розширення вже освоєних територій в районах старого заселення та переміщення населення в нові райони. Зокрема, значна частина населення з Подніпров'я переміщалася у північно-східному і західному напрямках. Для цього були дві причини. З одного боку екстенсивний метод ведення сільського господарства приводив до розширення територій, втягнутих у сільськогосподарське виробництво, а з іншого боку, землі лісостепової зони, звернені до степу, відчували тиск кочівників. Жити на порубіжних землях було небезпечно. Тому ще в X–XI ст. для захисту Київщини були створені укріплення, так звані “змєві вали”, основна лінія яких йшла вздовж лівих і правих приток Дніпра – Віти, Красної, Стугни, Росі, Сули, Трубежа та інших.

Із Середнього Подніпров'я – Київщини і Переяславщини населення йде в сусідні землі – Галицько-Волинську (західний напрям) і в Чернігівську землю (північний напрям). Рух на захід йшов переважно з Київщини. В північному ж напрямку населення йшло як з Київщини, так і з Переяславщини. Цей потік захоплював не лише чернігівські землі, а й просунувся далі – в Муромо-Рязанську і Володимиро-Суздальську землі.

Географія господарства. Економічний розвиток давньоруських земель в XI–XIII ст. був позначений широким захопленням і освоєнням земельних ділянок феодалами. Захоплення общинних земель князями, церквою і боярами призводять до створення *князівських, церковних і боярських* володінь. Питома вага цих володінь залежно від місцевих економіко-географічних умов і політичних обставин не скрізь була однаковою. Так, в Галицькому князівстві найбільшого поширення набули боярські землеволодіння. У Волинському князівстві поряд з боярськими значними були володіння князівського двору. Переважання боярських володінь мало місце в Чернігівському, Київському і Переяславському князівствах.

Церковні і монастирські володіння були ще відносно невеликими, хоча вже неодноразово згадуються у джерелах. Великі церкви – собори володіли земельними ділянками і цілими населеними пунктами. Місто Полонне, наприклад, з прилягаючими до нього волостями належали київській Десятинній церкві, а місто Гороховець – волинському Успенському собору. В цей час

починають складатися і володіння київського Софіївського собору.

У всіх без винятку давньоруських землях продовжується розвиток *землеробства*, головною особливістю якого було поширення орного землеробства при скороченні вирубно-ї системи і перехід до трьохпілья. Найрозвинутішими землеробськими районами були Київщина, Переяславщина і Галицько-Волинська земля. Хоча безперервні набіги кочівників і викликаний цим відхід населення спричинили скорочення орних земель в Переяславській землі і в південних волостях Київщини.

Орне землеробство на родючих чорноземах висунуло Галицько-Волинську землю як важливий район виробництва хліба. Жито, овес, пшениця, просо, а також коноплі і горох займали тут значні площі. Джерела засвідчують у цьому краї і велику кількість худоби, особливо у власності князів і бояр. У княжих маєтках працювали досвідчені доглядачі коней, зокрема половці. На Київщині і в Галицько-Волинській землі крім великої рогатої худоби було поширене *вівчарство*.

Як і в попередньому періоді, в місцях, де було багато річок і озер, велику роль відігравало *рибальство*. Важливе значення зберігали *мисливство, бортництво*.

Промислового характеру набуло добування солі, яке велося в Прикарпатті (Коломия) і в соляних озерах Криму.

Відбувається посилення ремісничої спеціалізації. На той час існувало понад 60 видів ремесел. Провідними галузями були *чорна металургія* та *обробка заліза*. Наявність сировини для виробництва заліза у виді болотних руд привела до появи багатьох домниць і формування районів, які спеціалізувалися на доменній справі. Такими районами були місцевості в басейні рік Тетерева і Гнилог'яті (Галицько-Волинська земля), Дністра і Дніпра. На цій базі розвивалися *ковальська справа, обробка металів*, які в XIII ст. досягли помітних успіхів. Згідно з археологічними дослідженнями виявлено до 150 видів виробів із заліза – серпів, кіс, наральників, лопат, ножів, цвяхів, підків, замків, обручів, ключів, скоб. Зустрічаються кольчуги, мечі, наконечники списів, стріл, стремена, зброя.

Поширення християнства і будівництво церков спонукало ремесників спеціалізуватися на *виготовленні предметів церковного вжитку*. З міді виливали дзвони і хрести. Способом тиснення

виробляли прикраси із срібла. В тих районах, де було багато кварцевого піску і деревини (Полісся, Галичина) високого рівня досягло *склоробство*, продукція якого розходила по інших регіонах і вивозилася за кордон.

Значних успіхів досягла *будівельна справа й архітектура*. У Києві були споруджені Десятинна церква, Успенський і Софіївський собори, Золоті ворота, у Чернігові – Спаський і Борисо-Глібовський собори, у Каневі – церква святого Георгія (Юрія) Побідоносця – пізніше Успенський собор, у Галичі – 20 мурованих церков.

Славилася мостобудування. Про міст через Дніпро у Києві згадується у літописі 1115 року.

Вплив монголо-татарської навали на географію населення, господарства, шляхів сполучення. Впродовж зими 1237–1238 рр. монголо-татарські війська на чолі з ханом Батием (Бату-ханом) завоювали Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства, всю північно-східну Русь. У 1239 р. вони оволоділи Переяславом (південним) і Черніговом, а в грудні 1240 р. штурмом здобули Київ і майже повністю зруйнували його Горішне місто. Впродовж 1241 р. були завойовані Галицька та Волинська землі. Навала ординців призвела до занепаду і тривалої відсталості, гальмування розвитку економіки земель не тільки Русі, а й усїєї Східної Європи.

Особливих спустошень зазнали міста, в яких завойовники вбачали не тільки небезпечні вогнища опору, а й джерела багатой здобичі і захоплення в полон талановитих ремісників. Міста брались штурмом, населення їх майже повністю знищувалося або бралася в полон. Під час першого і наступних походів були зруйновані Стародуб, Переяслав, Чернігів, Путивль, Глухів, Витичів, Київ, Кам'янець, Ізяслав, Володимир-Волинський, Галич та інші.

Посланець папи римського Плато Карпіні, прямуючи у 1246 році через подніпровські землі з дипломатичною місією до Карокооруму – столиці монгольської імперії, зазначав, що у Каневі та деяких інших населених пунктах на південь були монгольські залоги, яким було підвладне населення навколишніх територій. Напевне, що Канів, як і інші поселення по лінії між Дністром та Дніпром і далі на схід, входив до так званої “буферної зони” між володіннями власне Золотої Орди і землями, де присутність

ординців була епізодичною, або ж її не було зовсім. Певною мірою конфігурація таких зон зумовлювалася і природними умовами – несприятливою для степовиків залісною місцевістю. Протяжність буферних зон з півдня на північ складала від 50 до 200 км.

Безпосереднім наслідком навали стала зміна *географії населення*, кількість якого різко зменшилася, особливо в містах. Рятуючись від грабіжницьких набігів і непосильної данани, частина уцілілих людей переселялася в глухі і малопридатні для господарства місця. Уціліле населення йшло в залісені райони, де було відносно безпечніше. Через Черніговщину в Смоленську й інші землі аж до XV ст. йшло безперервне переселення.

Більшість міст Київщини були зруйновані і тривалий час перебували в запустінні. Аналогічне становище було і в Переяславській землі, де на південь і південний схід від Сули міста майже зникли. Деяке інше становище склалося в Чернігівській землі. В її північній частині, покритій лісами і, тому, відносно захищеній від загарбників, міста піднімалися швидше. Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Рильськ, Путивль відігравали помітну роль в житті цієї землі.

На півдні, ближче до степу, міське життя відновлювалося повільніше. Значно швидше відбудовувалися міста Галицької та Волинської земель. Цьому сприяла їх певна віддаленість від Золотої Орди.

Монголо-татарська навала справила негативний вплив на географію сільського господарства і ремісничого виробництва на Русі. Великої шкоди розвитку ремесла завдало руйнування міст і полонення ремісників, що порушило традиції передачі наступникам набутого віками досвіду тонкощів ремісничого виробництва. Таємниця виготовлення перепончатої емалі, черні, зерні, поліхронної будівельної кераміки були втрачені назавжди, а філігрань, ливарна справа і тиснення металу відновилися лише через півтора століття. Із виробництва зникли шиферні прясельця, скляні браслети, сердолікове намисто, які раніше мали поширення. Вироби ремісничого виробництва стають простішими і грубішими.

Постраждало і сільське ремісниче виробництво, однак його відновлення йшло швидше. Давалась взнаки, напевне, специфіка виробництва ремісничих виробів, необхідних у селянському господарстві і побуті, а також те, що в сільській місцевості ремісники були територіально розкидані і їх спустошення торкнулося менше.

Відносно швидше оправилося від погрому ремесло в Галицько-Волинській землі. Київщина і Переяславщина, південь і південний схід Чернігівщини майже до XV ст. так і не змогли відновити багатого ремесел.

Величезних збитків було завдано *сільському господарству*. На півдні Переяславщини і південному сході Чернігівщини сільсько-господарська діяльність практично припинилася. В цих землях, а також на Київщині, сільськогосподарські райони різко змістилися на північ, в бік Полісся.

Навала ординців порушила традиційні напрямки *шляхів сполучення*, насамперед Дніпровського водного шляху, який опинився під контролем монголо-татар. В другій половині XIII ст. зростає значення зовнішньоторгових шляхів, які зв'язували Балтійське і Чорне моря через землі Польщі і Галицько-Волинської Русі: Вісла – Західний Буг – Дністер. Певна переорієнтація шляхів сполучення відбувалася і в майбутньому у зв'язку з виключенням давньоруських земель в орбіту впливу Великого князівства Литовського.

* * *

Таким чином, впродовж IX–XIII ст. на землях східних слов'ян, які охоплювали величезні обшири від Чорного до Білого морів і від Карпат до Волги, тривали державотворчі процеси, внаслідок яких на політичній карті тогочасного світу постала могутня держава Київська Русь, великий міжнародний авторитет і військова міць якої поєднувалася з високим рівнем економічного і культурного розвитку.

Тривалим і складним був процес складання території давньоруської держави, ядром якої на початковому етапі стали землі слов'янських племен полян, древлян, ільменських словен, полочан, дреговичів і сіверян. Кордони держави були нестабільними, особливо на півдні і південному сході, де тривала безперервна боротьба зі степовими кочівниками. В період утвердження феодальних відносин і роздробленості у складі Київської Русі територіально і політично виділяються самостійні князівства – землі.

Характерною особливістю стало зростання кількості міст та розширення їх географії, особливо на Волині, Чернігівщині і Київщині. Одночасно розвивалося сільське господарство, ремесло і торгівля, географія розміщення і спеціалізація яких значною мірою залежала від фізико-географічних чинників.

Непоправної шкоди Русі завдала монголо-татарська навала, яка перервала її невпинний поступ на шляху політичного та соціально-економічного прогресу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яким періодом датуються перші згадки про слов'ян?
2. Охарактеризуйте географію розселення слов'янських племен та племінних союзів на території України.
3. З'ясуйте основні напрями міграційних процесів напередодні утворення і під час існування Київської Русі.
4. Дайте характеристику природно-географічних умов та географії сільського господарства давньоруського населення.
5. Розкрийте особливості ремісничого виробництва слов'ян та географію осередків ремесла.
6. Простежте напрямки торговельно-економічних зв'язків слов'янських племен.
7. Яку роль у житті слов'ян відігравав водний шлях “із варяг у греки”?
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів: “боргництво”, “город”.

Мовою фактів

“Поміж країною Баджніаків [печенігів] і країною славян десять днів дороги; на початку славянської землі є місто Куяб [Київ]. Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. Країна слов'ян – край рівний і лісистий; в лісах вони і живуть. Вони не мають ані виноградів, ані рілля. З дерева виробляють подібне до кухлів, в котрих і вулики для пчіл і мед пчільний заховується; це зветься у них – улигидж, і один такий кухоль містить коло 10 кварт його. Вони пасуть свиней, також овець. Як котрий умре, вони палять його труп. Жінки їх, як хто вмре, деруть собі ножем руки й лице” (“Книга дорогоцінних скарбів” арабського письменника 30-х років X ст. Абу Алі Ахмеда Ібн Омара Ібн-Даста).

(Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2002. – С. 23).

“Взагалі слов'яни – люди сміливі, здатні до походу і як би не було розрізнення серед їх числених і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися ані один нарід у світі. Вони замешкують краї найбагатшій оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобство і щодо здобування собі на прожиток, переважають всі народи півночі. Крам від них йде морем і суходолом до Русі і Царгороду” (Ібн-Якуб, арабський письменник 60-х років X ст.).

(Січинський В. Чуужинці про Україну. – Львів, 1994. – С. 8).

“У рік 6545 (1037), заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих Воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Ориши.

І принім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися.

(Літопис Руський. – К, 1989. – С. 89).

“І сталася побіда над усіма князями руськими [1223 р.], якої ото не бувало ніколи. Татарши ж, переміжи руських князів за гріхи християн, пішли й підійшли до Новгороду Святополчського, а Русі, які не знали лукавства їх, виходили на зустріч їм з хрестами, і вони побили їх усіх”.

(Літопис Руський. – К, 1989. – С. 381).

РОЗДІЛ 6

Історична географія України литовсько-польської доби (XIV – перша половина XVII ст.)

Політична географія. Політико-адміністративний устрій українських земель під владою Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини. Географія населення. Природно-географічні умови.

Політична географія Східної Європи на початок XIV ст. зазнала помітних змін. Зокрема, на північ від українських земель на політичній карті виникла литовська держава, початок складання якої відноситься до середини XII ст. Первина територія, що становила дві частини литовських земель – *Аукітайтію* і *Жемайтію*, почала швидко розширюватися і вже до 1263 р. до неї приєднуються землі Чорної Русі (територія в басейні верхнього Німану) і західні полоцькі землі між Вілією і Західною Двіною. Поступово до складу Литви (Великого князівства Литовського) включається північна частина полоцьких земель, хоча формально їх приєднання відноситься до XIV ст. (Полоцька частина – 1307 р., а Вітебська – 1341 р.).

Пізніше до складу Литви включаються й південні полоцькі землі по ріках Свіслоч, Березіна і Друть, Турово-Пінська земля (1316–1341 рр.) і Берестейська земля Галицько-Волинського князівства (1325 р.).

Впродовж другої половини XIV ст. і першої третини XV ст. кордони Литви безперервно розширюються. Руські землі, ослаблені монголо-татарською навалою, боротьбою з німецько-шведською агресією на північному Заході, практично не могли протистояти литовській експансії. До 1377 р. до складу Великого князівства Литовського увійшли усі білоруські і частина українських земель – київські, чернігівські, переяславські, волинські та східно-галицькі.

Про останні варто сказати окремо. Там мали місце спроби відновити політичну єдність, однак на заваді стали втручання Угорщини,

Польщі, Литви. Внаслідок цього основна частина Галицької землі з 1352 р. відійшла до Польщі, східна – деякий час була литовською (1363–1402 і 1411–1430 рр.), а потім також стала польською. Розширення території Литви відбувалося і в північно-східному напрямку, де вона на деякий час захопила навіть верхів'я Волги і вийшла до озера Селігер (1355–1377 рр.).

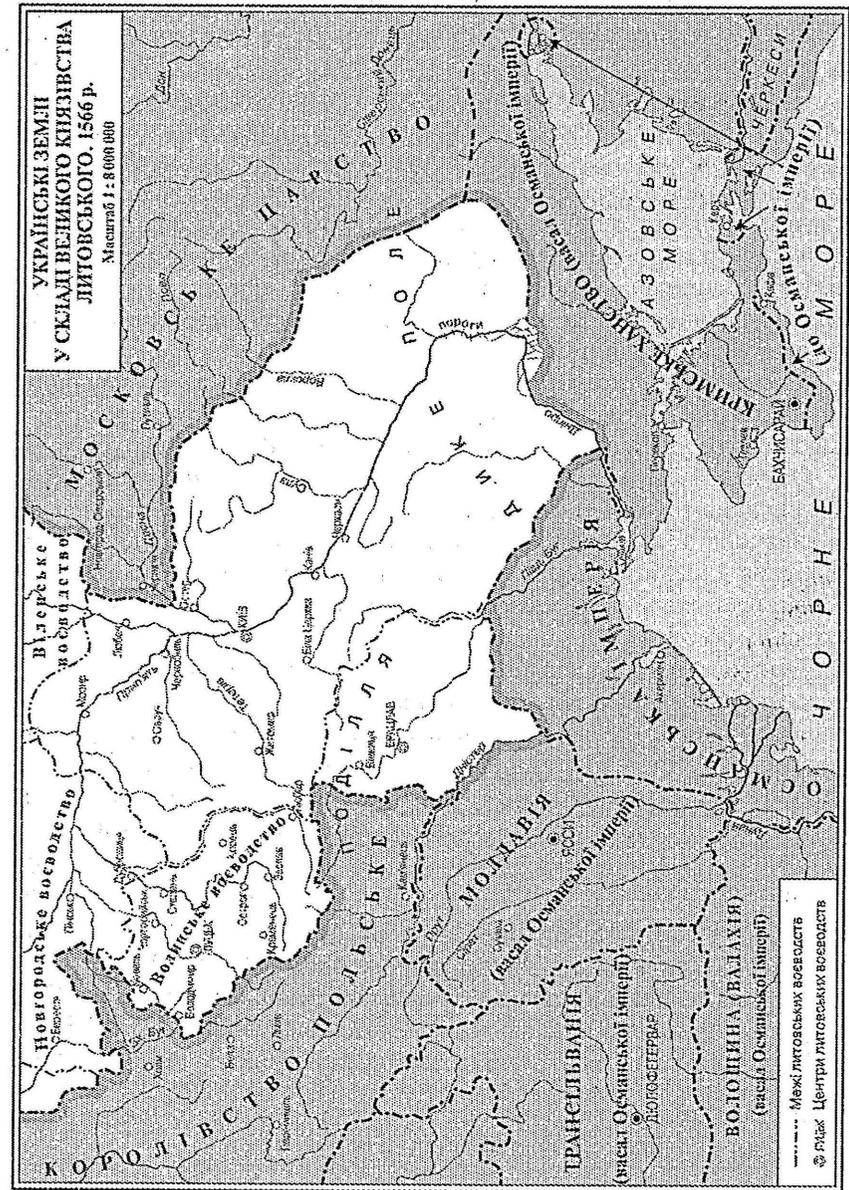
В першій третині XV ст. до складу Литви входить Смоленська земля, а на півдні – землі між Дніпром і Дністром. Таким чином, феодальна роздробленість Русі і монголо-татарське нашествя сприяли утворенню у Східній Європі в XIII–XV ст. держави, яка займала територію з півночі на південь від Балтійського до Чорного моря і від Західного Бугу та Дністра на заході до верхів'їв Волги і Оки – на сході. В цій державі власне литовські землі склали близько 10 відсотків.

Становище завойованих Литвою земель було неоднаковим. Якщо Берестейська, Турово-Пінська, Мінська землі, частина верхнього Подніпров'я і Поніманія безпосередньо увійшли до основної території держави, то в більшості інших – князями були члени литовської династії чи місцеві князі. Місцеві феодалі зберігали тут імунітетні права, а самі землі – значну автономію, в них існували багаточисельні феодальні князівства і уділи (частки членів князівської сім'ї в родовому володінні).

Так, у колишній Чернігівській землі у XIII–XIV ст. відомі такі князівства: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Путивльське, Стародубське, Рильське, Вирське, Сновське, Глухівське, Карачевське, Таруське, Любецьке, Сосницьке, Бахмачське, Липовецьке, Козельське, Новосільське та інші. Київське князівство, що формально об'єднувало київські і переяславські землі, фактично розпалося на кілька феодальних уділів.

Всередині як нових, так і старих політичних утворень йшов поділ на дрібніші володіння – уділи, які впродовж XIII–XIV ст. створювали складну мозаїчну політичну карту руських земель. Одні князівства – уділи зникали, інші утворювалися, йшло злиття одних, подріблення інших.

У 40–60-х роках XIV ст. Північна Буковина увійшла до складу набираючого сили Молдавського князівства, а Закарпаття було загарбане Угорщиною. Згідно з угодами 1503 і 1508 рр. значна частина земель Чернігово-Сіверщини увійшла до складу Мос-

ковського князівства (Чернігів, Стародуб, Путивль, Новгород-Сіверський, Рильськ, Гомель, Брянськ та ін.) і перебували у його складі впродовж усього XVI ст.

Політико-адміністративний устрій українських земель під владою Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини мав свої особливості. Найбільш характерні риси устрою у складі *Литви* досить рельєфно прослідковуються на прикладі *Київщини*. За Київською землею після входження її до складу Литви (50–60-і роки XIV ст.) тривалий час зберігався характер удільного князівства. Тут в цілому залишався попередній внутрішній політичний лад та адміністративно-територіальний устрій, що сприяло збереженню давньоруських традицій.

Київські князі, потрапивши у васальну залежність до великого князя литовського, користувалися внутрішньою законодавчою, військовою, адміністративною і господарсько-фінансовою владою.

Однак у 1471 р. уряд Литви відповідно до політичного та адміністративного устрою своєї держави створив *Київське воєводство*, призначивши воєводою литовського неправославного вельможу Мартина Гаштовта, який утвердився в Києві військовою силою. Ліквідовуючи удільні князівства, Литва зміцнювала свої позиції на українських землях.

Територіально Київське воєводство в основному співпадало з межами Київської землі. Як і раніше, в адміністративно-територіальному плані воєводство складалося із *повітів і волостей*. До початку XVI ст. у Литві термін повіт означав округ, об'єднаний однією адміністративною владою (намісника, старости, державця).

Воєводи призначалися здебільшого із крупних литовських феодалів-магнатів, панів-католиків, нащадків князівського роду. На них покладалося завдання зміцнювати литовську владу на місцях. Воєвода зосереджував у своїх руках насамперед військову владу, очолюючи усі військові сили воєводства і будучи комендантом центрального замку. Йому підпорядковувалося ополчення усіх повітів, кожне з яких виступало під командуванням старости.

В адміністративному відношенні воєводи здійснювали виконавчу владу великих князів литовських на місцях. Вони виділяли землі для “пожалувань”, організовували господарську діяльність, приводили до виконання судові вирoki.

Адміністративно-територіальний устрій Київського воєводства на середину XVI ст. охоплював дев'ять повітів – Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Путивльський, Чорнобильський, Київський, Черкаський (включав три обводи – Канівський, Білоцерківський, Черкаський).

В межах *повіту* влада зосереджувалася у руках старости (намісника), якого призначали із числа місцевих феодалів великі князі литовські. Повіти – староства прирівнювалися до самостійних адміністративних одиниць. Головним обов'язком старост була військова справа, особливо оборона замку та забезпечення польової сторожі. Староста очолював військово ополчення, яке складалося із його слуг, бояр, міщан, панських людей. Із відання старост були вилучені ті волості, що роздавалися боярам в “держанье” за військову службу.

У другій половині XVI ст. у Литві було запроваджено нову адміністративно-територіальну систему. Вся територія поділялася на *13 воєводств*, які, в свою чергу, склалися із *30 повітів*. Відтоді Київське воєводство поділялося на два сеймові повіти – Київський та Мозирський. У кожному головному місті повіту за чотири тижні до вального (загального) законодавчого органу – *сейму*, скликалися *повітові сеймики*. На їх засіданнях розглядалися загальнодержавні питання, які потім виносилися на вальний сейм, приймалися різні нормативні акти місцевого значення з наступним затвердженням великого князя, обиралися по два послы від кожного повіту на вальний сейм. Сесії повітових сеймиків тривали не довше трьох днів.

Після Люблінської унії (1569 р.) та об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту, більшість українських земель потрапили під владу Польщі.

Зміцнення влади магнатів і шляхти в Речі Посполитій супроводжувалося поглибленням процесу децентралізації, що, в свою чергу, сприяло підвищенню ролі *повітових сеймиків*. Залежно від програми своєї роботи сеймики мали й відповідні назви: *елекційні* – для обрання суддів, підкоморіїв тощо; *каптурові* – в період безкоролів'я здійснювали вищу адміністративну і судову владу; *депутатські* – скликалися щорічно для обрання депутатів до королівського трибуналу; *реляційні* – для інформування шляхти про ухвалені на вальних сеймах загальнодержавні рішення.

Великі землевласники, займаючи ключеві позиції в економічному і політичному житті країни, захоплювали сотні міст і сіл, підпорядковували своїм інтересам державний апарат на місцях, не рахуючись із королівською владою, були “*короликами*” і “*королев'ятами*” у своїх володіннях. У державі панувала феодальна анархія, населення терпіло розгнущдану сваволлю магнатів і шляхти, жорстокий національний гніт та релігійні утиски.

Українські землі у складі Польщі після 1569 року входили до таких 7 воєводств: *Руське* (Галичина), яке об'єднувало Львівську, Галицьку, Перемишльську, Саноцьку та Холмську землі; *Белзьке* – об'єднувало Бузький, Городельський і Грабовецький повіти; *Волинське* – Володимирський, Луцький і Кременецький повіти; *Подільське* – Кам'янецький, Червоногородський і Летичівський повіти; *Брацлавське* – Брацлавський і Вішницький повіти; *Київське* – Київський, Овруцький, Житомирський повіти; *Чернігівське* (утворене в 1635 р.) – Чернігівський та Новгород-Сіверський повіти.

Споконвічна слов'янська земля Північна Буковина у X–XI ст. входила до складу Київської Русі. У другій половині XI ст. утворились відособлені від Київської Русі феодальні князівства – Тербовельське, Звенигородське, Перемишльське. Буковина входила до складу Тербовельського князівства.

Після монголо-татарської навали *Північна Буковина* потрапила під владу Золотої Орди, а з 1345 р. була загарбана угорськими феодалами. В середині XIV ст. утворилося Молдавське князівство, якому підпорядковувалась і Північна Буковина. У 1514 р. *Молдавське князівство* разом з Буковиною потрапило під владу *султанської Туреччини*. Відтоді місцева адміністративна й політична влада зосереджувалася у руках турецьких ставлеників на посаду молдавського господаря, який підлягав паші, а той, у свою чергу – сілістрійському пашалику у Добруджі.

Молдавське повітове управління було скасоване і запроваджено новий адміністративно-територіальний устрій: утворена Хотинська *райя*, а населення Чернівецького повіту підпорядковувалося повітовому старості.

Закарпаття свого часу теж входило до Київської Русі. В середині XII ст. цей регіон захопила *Угорщина*, перетворивши його у власний домен. Від початку XVI ст. частина Закарпаття, включаючи Мукачеве, відносилась до Трансільванського

князівства, де політична, адміністративна й військова влада зосереджувалася в руках князя (як правило, угорського феодала). У 1526 р. султанська Туреччина захопила південно-східну частину Угорщини, в тому числі і частину Закарпаття. Південно-західна частина Угорщини перейшла під владу Австрії.

Географія населення. В XIV–XVII ст. почали поступово заселятися південні та південно-східні землі, спустошені монголо-татарами. *Переходи і втечі* селян від своїх поміщиків особливо великих масштабів досягли в XVI – першій половині XVII ст. Втікали поодинокі і цілими сім'ями, а то й селами, на території, що межували зі степом, де не було феодального гніту.

В етнічній консолідації українців важливу роль відіграло козацтво, яке виникло на рубежі XV–XVI ст. на південних окраїнах Київщини і Східного Поділля. Козаки успішно освоювали землі Подніпров'я, передстепової України, південного Поділля, Слобожанщини, Північного Причорномор'я і Приазов'я. В середині XVI ст. в нижній течії Дніпра козаки заснували Запорозьку Січ – політичний центр українського козацтва, яка згодом перетворилася в центр великого краю – Запорожжя, – складової частини української етнічної території. Процес освоєння козаками нових просторів степової зони активізувався в першій половині XVII ст., коли в межах краю все більше виникало постійних поселень – зимівників та хуторів. Все далі на південь почали проникати козацькі промисловці – уходники.

В цей же час активно заселялася й освоювалася територія *Слобожанщини*. Так, у 20-х роках XVII ст. на Роменщині виросла ціла мережа поселень – слобід: під самими Ромнами – 300 дворів, на Бобрику – 100, на колишньому Липському городищі – 150 дворів.

У XVI–XVII ст. на південних і південно-східних окраїнах створюються так звані засічні лінії – система оборонних споруд для захисту від нападу татар. Засічна сторожа у другій половині XVI ст. уже нараховувала 30 – 35 тис. Оборона краю в основному була покладена на козаків Сіверщини і Слобожанщини.

Зростання населення відбувалося як на окремих землях, так і в цілому в Україні. *Динаміка збільшення населення* за оцінками дослідників мала такий вигляд: 1300 р. – 3,2 млн, 1400 р. – 3,7 млн, 1500 р. – 4,4 млн, 1550 р. – 4,9 млн, 1600 р. – 5,2 млн, 1650 р. – 5,3 млн осіб.

Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу (XVI ст.): Франція – близько 15 млн осіб, Іспанія – 8–9 млн, Англія – 2,5–3 млн, Польща – близько 2 млн (уся Річ Посполита – до 5 млн осіб).

Населення зростало нерівномірно в різних регіонах України. Найбільш інтенсивно відбувалося воно в центрі України – на Подніпров'ї. На середину XVII ст. Київщина мала населення вже близько 1,4 млн осіб. В цілому тут (Київське і Чернігівське воеводства) проживало приблизно 1,75 млн осіб.

До середини XVII ст. населення Слобожанщини зросло до 50 тис. осіб. На Волині в цей час за висновками дослідників проживало близько 900 тис. осіб. У 1629 р. в Подільському воеводстві жило 347 тис. осіб.

Населення Галичини в XIII–XV ст. зросло з 570 тис. до 1 млн 85 тис. осіб. Така ж тенденція спостерігається на Закарпатті, де з кінця XV до середини XVII ст. населення збільшилося з 150 тис. до 300 тис. осіб. У Північній Буковині в цей час проживало близько 50 тис. чоловік.

На українських землях, крім автохтонного українського населення, проживали також представники інших етносів. У містах, наприклад, напередодні Визвольної війни проживали крім українців представники 21 народності, переважно вихідці із слов'янських країн – росіяни, білоруси, поляки, чехи, серби, болгари.

Більша частина іноетнічного населення осіла в населених пунктах Наддніпрянщини. Значно менше тут проживало вихідців з Молдавії і Волощини, Угорщини та німецьких земель. Вони селилися в основному в містах і містечках, рідше в селах Галичини, Поділля, Волині, Буковини та Закарпаття. Там же разом з корінними жителями проживали й поляки, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани. Таке співіснування, безперечно, позначилося на етнографічних процесах і мало свою специфіку в кожному українському регіоні.

Кількісний ріст населення крім різних стихійних явищ природи стримувався систематичними хижацькими нападами турецько-татарських завойовників. Відомі роки, коли татари виводили з України до 40 тис. молодих чоловіків, жінок, дітей. Під час одного з нападів кримські татари захопили в полон 300 тис. українців. Навіть якщо ці дані й перебільшені, то безсумнівно залишається

одне – в Криму і Північному Причорномор'ї на становищі рабів перебували десятки й сотні тисяч українців. Історик Я. Дашкевич зазначає, що з XV до середини XVII ст. Крим і Туреччина поглинули близько 2 млн осіб невільників. В середині XVII ст. на одного татарина в Криму припадало чотири невільники.

Природно-географічні умови. За своїми природно-географічними умовами територія проживання українців умовно поділялася на кілька *природних зон* – Полісся, Лісостеп і Степ, Карпати. Основну частину ґрунтів лісостепових і степових районів становили чорноземи. Переважну більшість площ Полісся і передгір'я Карпат займали малопродуктивні ґрунти.

Клімат і зона поширення основних видів рослинності впродовж двох тисяч років в Україні, як і в усій Європі, майже не змінилася. В XI–XIV ст. мала місце прохолодно-волога фаза, а після XV ст. намітилася тенденція до посушливості.

Територія України мала розгалужену *мережу річок*. Великий вплив на кліматичні умови справляв Дніпро. За чотири століття – з середини XIII до середини XVII ст. – на території басейну Дніпра відзначено 55 маловодних і 67 багатоводних рік. На Слобожанщині найповноводнішою рікою був Сіверський Донець. В XVI ст. найбільш маловодною була весна 1575 р., коли Дніпро настільки обмілів, що в деяких місцях його переходили вброд вівці.

Поряд з ріками важливу роль у водному балансі українських земель відігравали *озера, болота та чисельні ставки*. Проте впродовж багатьох століть відбувався природний процес обміління, заболочення і зникнення окремих водойм по всій Європі. Згідно з документами і картами XV–XVII ст. ряд озер, що існували в той час, поступово зникли. Частина з них перетворилася на болота.

На лівобережжі Середнього Подніпров'я в епоху середньовіччя велике значення мали ліси та ріки, що займали значні площі. Вони створювали безпеку для життя людей, здавна служили природним захистом слов'янських поселень від нападів ворогів – кочівників. Крім того, ліси були багатющою базою для промислів і полювання. На карті Татарії І. Гондіуса (1601 р.) Слобожанщина, зокрема межиріччя Сіверського Дінця і Дону, показана як район майже суцільних лісів. На правому березі Сіверського Дінця – в пониззі і на середній течії – також відзначено великі лісові масиви.

В південних та південно-східних районах України протягалися безкраї степи, вкриті трав'яною рослинністю.

На заході України височіли *Карпатські гори* та їх відроги, що були своєрідним природним кордоном етнічної території українців. Життя українських горян впродовж багатьох віків значною мірою залежало від навколишніх природно-географічних умов цього гірського регіону. Це наклало відбиток практично на всі сфери їх господарювання, побуту, матеріальної і духовної культури.

Багата *рослинність*, передусім ліси і діброви, незайняті степи, ріки, озера і болота, а також невелика в той час густина населення, зумовлювали багатство *тваринного світу*. Водилося близько 300 видів птахів, 154 види парнокопитних та інших тварин. Серед них були поширені дикі кабани, козулі, лосі, благородні олені, зубри. В той час водилося чимало хижаків – вовків, лисиць, бурих ведмедів, куниць, горностаїв, норок, борсуків, видр, лісових кішок, рисів, а також гризунів – бобрів, білок тощо. Особливо багатою флорою і фауною в XIV–XVI ст. відзначалися місцевості в басейнах Дону і Сіверського Донця. На Слобожанщині ще в XVI ст., за свідченнями тогочасних мандрівників, водилися сайгаки. Але поступово дикі тварини винищувалися людьми і в XVI ст. в Україні повністю зникли кулани, на початку XVII ст. в Європі було вбито останнього тура. Продовжувалося винищення сайгаків і тарпанів.

Господарська діяльність і життя населення, особливо селянства, великою мірою залежали від *стихійних лих*. В літні періоди в степовій, а інколи й у лісостеповій частинах України на тривалий час встановлювалася суха і жарка погода, що призводила до неврожаїв. В степових районах України засухи повторювалися, як правило, через кожні 3 – 4 роки. Загалом від середини XIII до 50-х років XVII ст. в Україні (крім Закарпаття) зафіксовано 68 засушливих років і 187 років, які відзначалися надмірною зволоженістю – сильними дощами, повенями, бурями і грозами. Крім засух та дощових періодів, мали місце й інші природні лиха, які часто викликали голод, масовий падіж худоби й інші нещастя. Величезну шкоду посівам і врожаю приносили сарана, вітрові бурі.

Отже, в XIV ст. на політичній карті Східної Європи відбуваються зміни, найбільш помітна серед яких – виникнення литовської держава, до складу якої увійшла більшість українських земель, решта опинилася під владою Польщі, Туреччини, Угорщини. Політико-адміністративний устрій на українських землях будувався відповідно до устрою цих держав.

Демографічна ситуація характеризувалася зростанням чисельності як в окремих частинах, так і в цілому в Україні. Поступово почали заселятися спустошені монголо-татарами південні та південно-східні землі. В етнічній консолідації українців важливу роль починає відігравати козацтво.

Природно-географічні умови суттєво не відрізнялися від попереднього періоду і були сприятливими для господарської діяльності. Водночас посилюється вплив людини на навколишнє середовище – внаслідок винищення зникають окремі види диких тварин, зменшуються лісові масиви, освоюються і розорюються нові землі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чим характеризується початковий етап утвердження влади Литви на українських землях?
2. Які територіальні зміни відбувалися в литовській державі на етапі її формування?
3. Назвіть найбільш характерні особливості політичної географії Східної Європи в XIV–XV ст.
4. Адміністративно-територіальний устрій на українських землях під владою Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини.
5. Охарактеризуйте географію населення на українських землях в післямонгольський період.
6. Зробіть порівняльну характеристику українських земель у складі Литви і у складі Польщі.
7. Дайте характеристику природно-географічних умов та їхнього впливу на господарську діяльність в литовсько-польську добу.
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів “Запорожжя”, “Слобожанщина”, “воєводство”, “повіт”, “зимівник”.

Мовою фактів

“Швидкому й інтенсивному зростанню Великого князівства Литовського сприяв занепад давньоруських князівств, спричинений навалом Батия. Стівідношення східно-слов'янських та власне литовських земель у складі Великого князівства Литовського в 1341 р. було 2,5:1, в 1430 р. – 12:1”.

(Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 461).

“Трунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля), виораний раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають різноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грозни винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград (звичайний виноград для їди, що сам собі росте). В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, обильно водяться рої бджіл зі щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полоють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланів і диких вепрів навіть зовсім не вживають... Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають “золотими”, особливо Прип'ять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тура (Уборть?), в час наповнення свіжою водою з джерел, щорічно з початком березня, наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї стис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю – так густо збивається там риба” (Михалон Литвин, 1550 рік).

(Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1994. – С. 11).

РОЗДІЛ 7

Історична географія України за часів козаччини

Зародження українського козацтва. Географія козацьких Січей. Військове управління в Запорозькій Січі. Полковий устрій України. Особливості природно-географічного середовища.

Зародження українського козацтва. В кінці XV ст. як форма протесту українського народу проти зростаючого соціального та національно-релігійного гноблення з боку шляхетської Польщі та нападів кримських татар на подніпровських землях виникає і набирає сили козацтво.

В тодішніх умовах вільні люди – козаки, яких все більше ставало в Подніпров'ї і, насамперед в Черкасах, Каневі та навколишніх місцевостях, виробляють своєрідні форми самоуправління – *громади*, які одночасно були і озброєними формуваннями. Прагнучи виконати покладені на них обов'язки із захисту південних кордонів, старости почали роздавати землю не окремим представникам привілейованого стану, а цим громадам, не втручаючись у їх внутрішні справи, що цілком влаштовувало козаків. У цьому В. Антонович вбачав “те зерно, що стало початком козаччини”.

Козаки із Черкас, а також із інших, розташованих уверх по Дніпру міст, в ході освоєння подніпровських земель, поступово удосконалювали свою організацію. Вирушаючи в Дике поле, вони групувалися у загони – *ватаги*, обираючи своїми *ватаманами* (отаманами) найбільш досвідчених і сміливих. Згуртувавшись у ватаги, черкаські козаки сезонно займалися на прилягаючих до міста, а також тих, що простягалися вниз по Дніпру, землях ухидницькими промислами – мисливством, рибальством, бджільництвом та збутом своєї продукції, даючи прибуток державній казні. Це підтверджує й уставна грамота від 14 травня 1499 року князя литовського Олександра про необхідність сплати мита київському воєводі.

Організаційна згуртованість черкаських козаків сприяла їм не лише в господарській діяльності, а й успішному відбитті постійних нападів кримських татар. Не обмежуючись лише оборонними діями, козацькі ватаги нерідко самі непокоїли своїх кривдників. Вважається, що перша згадка про козаків взагалі, і черкаських зокрема, відноситься до 1492 року, коли великий литовський князь Олександр, відповідаючи на скаргу кримського хана Менглі-Гірея про те, що черкаські разом з киянами погромили татарський корабель поблизу фортеці Тягині в гирлі Дніпра, обіцяв знайти кривдників серед козаків.

Вбачаючи в козаках надійну силу, черкаські та інші старости починають широко залучати їх до своїх збройних загонів та підтримувати в діях проти татар, нерідко особисто беручи в них участь. Саме так поступив черкаський староста, князь Богдан Глинський, очолюючи в 1493 році похід козаків на татарські володіння в пониззі Дніпра і взяття ними Очакова. Це була, по суті, перша з відомих акцій активної і наступальної протидії татарським нападам.

В наступні роки козацькі загоны продовжували набирати сили і розширювати масштаби своїх дій, знаходячи підтримку влади. Одним з найбільш масштабних був похід 1528 року під турецьке місто Очаків, здійснений козаками під спільним керівництвом хмільницького старости Предслава Лянцкоронського, черкаського – Остафія Дашкевича і старост брацлавського і вінницького. У цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби.

Остафій Дашкевич, управляючи Черкасами, привернув до себе дуже багато козаків, зміцнив роль Черкас і Канева як осередків усього українського козацтва. В 1531 році на Черкаси напав кримський хан Саадат-Гірей і зустрів рішучу відсіч оборонців черкаського замку на чолі з старостою.

Через два роки після цього, Дашкевич представив литовському сейму розроблений ним проект захисту кордонів Литви від татарських вторгнень. Він обґрунтував необхідність спорудження ближче до татар, на одному з малодоступних островів Дніпра, укріплення (січі) з постійною залогою із козаків в 2 тисячі чоловік, яка, плаваючи на човнах, перешкоджала б татарам переправлятися через Дніпро. До цих 2 тисяч козацької залози Дашкевич пропо-

нував додати ще кілька сот чоловік, які б добували в окрузі необхідні припаси і доставляли їх козакам на острови. Пропозиція була схвально сприйнята сеймом, але так і не була реалізована. Лише через два десятиліття ідея Дашкевича знайшла втілення у Запорозькій Січі на Хортиці, засновником якої багато дослідників вважають іншого черкаського старосту Дмитра Вишневецького.

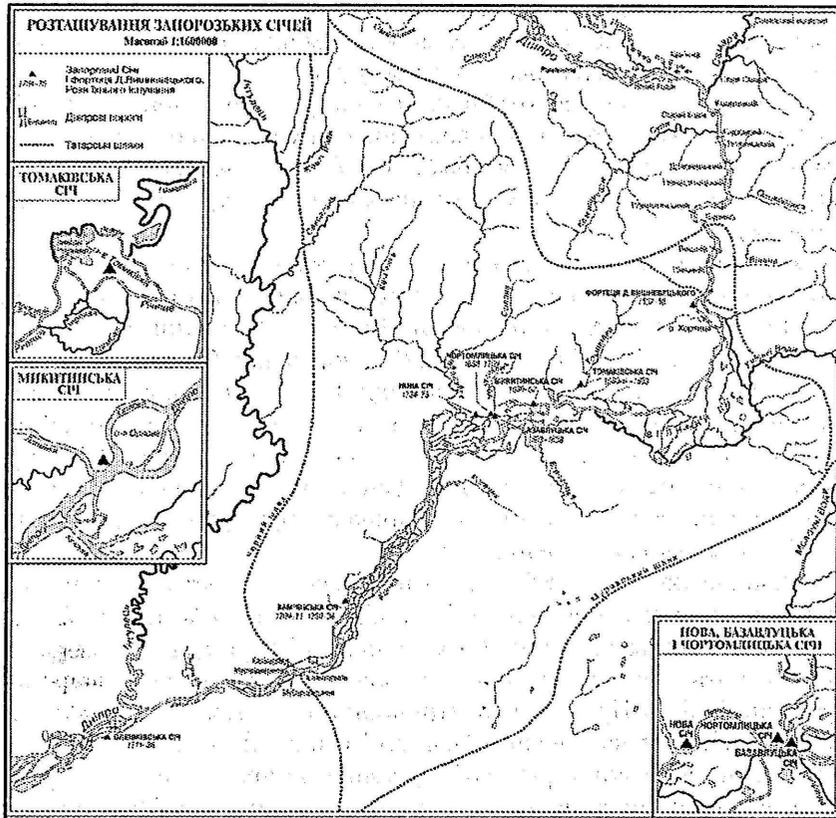
У ході постійної боротьби проти загарбників і поневолювачів українські козаки створили свою унікальну соціально-економічну та військово-політичну організацію – *Військо Запорозьке Низове*, яке контролювало значну частину степової України (Низ Дніпровий).

Географія козацьких Січей. Військовим, адміністративно-політичним і господарським центром запорозького козацтва була *Запорозька Січ* (від слова “засіка” (січ) – укріплення із дерева). Впродовж XV–XVIII ст. існувало 8 Запорозьких Січей.

Найдавнішою з відомих на сьогодні Січей була *Хортицька*, яка знаходилася на острові Хортиця (в межах сучасного міста Запоріжжя). Вона існувала в 1552–1568 рр. Тут у 1553–1557 рр. черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький збудував укріплення. Сюди стягувалися козацькі сили, готуючись до походів на Крим, Очаків, Аслан-Кермен.

Пізніше Запорозька Січ була перенесена на острів Томаківку, який знаходиться при впадінні однойменної річки в Дніпро. *Томаківська Січ* існувала з кінця 60-х років до 1593 року. На цей період припадають блискучі походи запорожців на турецькі і татарські фортеці й міста Приазов'я та Причорномор'я. Козаки спускалися вниз по Дніпру на човнах і “чайках” і виходили прямо у Чорне море. Але оскільки турки вибудували в пониззі Дніпра могутні фортеці, вони мусили часом обирати довший, але безпечніший шлях. Козаки пливли проти течії Дніпра до гирла Самари (сучасний Дніпропетровськ), далі – Самарою, Вовчою, Міусом або Кальміусом, перетягуючи в деяких місцях човни волоком по суші, і виходили в Азовське море.

Томаківська Січ була базою селянсько-козацького повстання під проводом Криштофа Косинського у 1591–1593 рр. В останній період повстання, коли козаки штурмували Київ, де знаходився урядовий гарнізон, на Томаківську Січ вдарили татарські війська. Маючи перевагу, вони захопили і спалили її.

Розташування Запорозьких січей

Після цього козаки перенесли Запорозьку Січ на більш вигідне місце, добре укріплене самою природою, яке лежало у 20-30 км на південний захід від гирла Томаківки. Це була *Базавлуцька Січ*, яка знаходилася на острові в гирлі річки Базавлук, там, де у Дніпро впадали ще 3 річки – Чортомлик, Підпільна і Скарбна. Існувала в 1594–1638 рр.

Січ була оточена земляними валами з дерев'яним палісадом з вежами і гарматами. Перед валами було викопано рів. Взимку у кризі вирубували ополонки, щоб ворог не зміг потрапити у Січ. В середині Січі, біля майдану, де відбувалися козацькі ради, розміщувався арсенал, церква, далі стояли курені та інші січові будівлі.

На період існування Базавлуцької Січі припадають найважливіші морські походи козацтва, які сягали найвіддаленіших місць узбережжя Чорного та Азовського морів. Базавлуцька Січ була також головною базою селянсько-козацьких повстань під проводом Северина Наливайка (1594–1596 рр.), Тараса Трясила (1630 р.), Павла Павлюка, Карпа Скидана, Дмитра Гуні, Якова Остриянина (1637–1638 рр.).

Оскільки Базавлуцька Січ стала для Речі Посполитої головним джерелом неспокою, то після поразки селянсько-козацьких повстань 1637–1638 рр. сейм зменшив козацький реєстр до 6 тисяч. Зменшилася також кількість полків і вони були підпорядковані польським офіцерам. Замість виборного гетьмана на чолі реєстрового війська стає королівський комісар, а полків – польські шляхтичі.

Січ була перенесена на погано пристосований для оборони *Микитів Ріг* (поблизу Нікополя). Укріплення колишньої Базавлуцької Січі за наказом польського уряду було зруйновано, гармати передано польським гарнізонам у Києві та Каневі, а козацький флот спалено. На Микитинській Січі для виконання контрольних-каральних функцій була розміщена польська військова залога.

Взимку 1648 р. Микитинською Січчю оволодів Богдан Хмельницький, якого було обрано гетьманом Війська Запорізького. Звідси він розсилав по усій Україні універсали із закликом до українського народу повставати проти іноземних загарбників.

Незадоволення Зборівським миром призвело до виступів проти політики гетьманської адміністрації і самого Хмельницького. В

литоми-березні 1650 р. мали місце заворушення і на Січі, де гетьманом замість Хмельницького було проголошено Яцька Худолія – козака домонтівської сотні Черкаського полку. Цей виступ було придушено, а проголошеного гетьмана Худолія страчено.

Виступи проти гетьмана мали місце і після підписання тяжкого Білоцерківського договору (18 вересня 1651 р.). Це не могло не торкнутися Січі і було, очевидно, основною причиною переносу Січі на нове місце у 1652 році.

Так виникла *Чортомлицька Січ* (1652–1709 рр.), яка знаходилася у дуже вигідному місці, на острові, у гирлі річок Чортомлик і Прогній, при впадінні їх у Скарбну.

Чортомлицька Січ, як попередниця Микитинської, була важливою тиловою базою повстанців під час Визвольної війни і водночас їхнім передовим рубезем проти кримських татар.

У 1709 р. частина запорожців підтримала І. Мазепу, який перейшов на бік шведського короля Карла XII зі сподіваннями за його підтримки вийти з-під залежності від Росії. Це послужило приводом для зруйнування царським урядом Чортомлицької Січі як важливого центру антифеодальних та національно-визвольних рухів. Чимало козаків перейшли тодішні кордони і заснували на землях Кримського ханства *Олешківську Січ*.

У 1734 р. вони отримали дозвіл на повернення до рідних місць і заснування *Нової Січі*, яка знаходилася в 5–7 км від Чортомлицької, на річці Підпільній, біля сучасного села Покровського Нікопольського району. Період існування Нової Січі (1734–1775 рр.) характеризується значним загостренням соціальних протиріч. Рядове козацтво піднімає повстання проти старшини (1768 р.), бере участь у гайдамацькому русі. Це викликало занепокоєння царського уряду, який поступово зменшував територію Війська Запорозького.

Для царського уряду Січ вичерпала себе і після перемоги в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., коли змінилися кордони Росії і землі Війська Запорозького опинилися в тилу, було вирішено ліквідувати Запорозьку Січ. Це обумовлювалося й тим, що Січ була центром концентрації повстанських сил і національно-визвольного руху. У червні 1775 р. війська генерала Текелі зайняли Січ і зруйнували її.

Після ліквідації Нової Січі чимало козаків перейшли тодішні кордони Російської імперії і заснували в дельті Дунаю *Задунайську Січ*.

Чимало колишніх запорожців були засновниками Чорноморського (Кубанського) Війська, брали участь у формуванні й інших козацьких військ (Азовське, Бузьке, Терське та ін.)

Військове управління в Запорозькій Січі. На середину XVI ст. за порогами Дніпра зосереджувалася велика кількість українських козаків, які об'єдналися в єдину військово-політичну організацію – *Запорозьку Січ*. На Запорозжжі сформувався своєрідний військовий та адміністративно-територіальний устрій. Верховними органами влади була військова рада (або коло) та курінна сходка. На козацьких радах відбувалося переобрання старшини, вирішувалися важливі політичні та військові питання, зокрема щодо морських та сухопутних походів, ставлення до сусідніх держав, церковних проблем.

Фактично всю повноту влади на Запорозжжі обіймав *Кіш на чолі з кошовим отаманом*, який виконував військово-адміністративні та судові функції, вів справи зовнішньої політики. По суті, Кіш став органом української державності, що почала зароджуватися на Запорозжжі в XVI ст. З ним підтримували зв'язки уряди багатьох країн – Криму, Туреччини, Молдавії, Австрії, Трансильванії, Росії, Венеції, Швеції та ін.

Внутрішній організації Запорозької Січі характерне наслідування давніх традицій суду і самоуправління, збереження особливостей адміністративного устрою з часів Київської Русі. Запорозжці прагнули відтворити в нових умовах традиційні порядки, відстоювали свою незалежність.

За військово-територіальною структурою Військо Запорозьке поділялося на курені. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. їх було 38. Всі курені знаходилися в самій Січі, а їх назви походили від імені отаманів, українських міст чи місцевостей, з яких прибули перші запорожці – Батурицький, Ірклівський, Корсунський, Калчиболотський, Переяславський та ін.

Першою особою на Запорозжжі був *кошовий отаман* (обирався на військовій раді), якому належала військова, адміністративна та судова влада на території всього Запорозжжя та командування козаками під час військових походів. Він мав право на життя чи

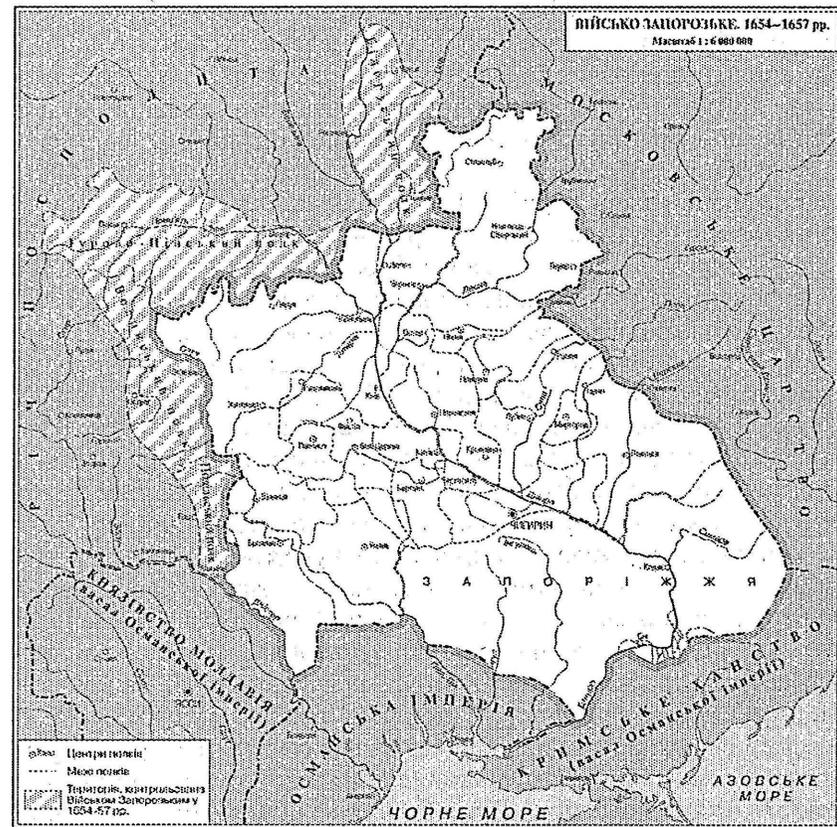
смерть кожного з козаків, визначав кару злочинцям, затверджував (а точніше, задалегідь визначав) обрану на військовій раді старшину, вступав у дипломатичні відносини з іншими країнами тощо. Атрибутом влади кошового отамана служила металева булава.

Другою особою після кошового отамана був *військовий суддя*, який також обирався військовою радою. У своїх діях він керувався традиційним звичаєвим правом, що широко практикувалося в Україні. У його віданні знаходилися судові справи. Однак остаточне вирішення тієї чи іншої справи залишалося за кошовим отаманом. Військовий суддя виконував також обов'язки казначея та начальника артилерії при військовому скарбі. Атрибутом його влади була *військова печатка* (круглої форми із зображенням на ній козака).

Документацією Війська Запорозького на Січі відав *військовий писар*, який формально обирався військовою радою, а фактично призначався кошовим отаманом. Військовий писар вів скарбову документацію, писав листи і накази в курені, приймав кореспонденцію від державних діячів Польщі, Росії та інших країн. Військовий писар на Січі був один. Самовільне виконання обов'язків писаря заборонялося, а порушення цього звичаю каралося смертною карою. Помічником військового писаря обирався *військовий підписок* і кілька канцеляристів. Спеціальної канцелярії на Січі не існувало, а всі справи зосереджувалися по місцю проживання військового писаря.

Згідно з військовою субординацією далі слідували *курінні отамани*, які обиралися на курінних сходках. Вони відали господарством, коштами куреня та здійснювали управління його справами. Курінні отамани забезпечували свої курені боезапасами, провіантом. За ними йшли "сивоусі діди" із колишньої старшини.

До старшини належали також інші військові служителі: *довбуш* (відав військовими літаврами, виконував поліцейські обов'язки), *пушкар* (відав всією артилерією, виконував обов'язки наглядача військової тюрми), *підпушкар* (помічник пушкаря), *товмач* (військовий перекладач, повинен був володіти мовами сусідніх народів – польською, російською, турецькою, грецькою, татарською, вірменською, молдавською та ін.), *кантаржей* (відав військовими вагами і мірами, збирав доходи з привезених на Січ

Військо Запорозьке 1654–1657 рр.

товарів), *шафари* (як правило, чотири, іноді й більше – збирали доходи для війська на перевозах через Дніпро, Буг і Самару з купців, вели прибуткові книги, утримували команду козаків або команду порубіжних комісарів), *канцеляристи*, *шкільні отамани*.

Військовий та адміністративно-територіальний устрій Запорозької Січі, що склався під впливом давньоруських традицій і функціонував незалежно від великокнязівської та королівської влади Литви й Польщі, в майбутньому відіграв важливу роль у формуванні органів феодальної державності, яка утвердилася в 1648–1657 рр.

Полковий устрій України. Ще 1524 р. польський король Сигізмунд I, взявши до уваги думку черкаського і канівського старости Остафія Дашковича, висловлену на Городнянському сеймі (1522 р.), запропонував послати “годного і доброго чоловіка” в Київ, аби він зібрав козаків, приготував сукна і грошей на виплату, а потім зібрані ватаги поставив на дніпровських перевозах для оборони від татарських нападів. Спроба реалізувати цей задум була зроблена в 70-х роках XVI ст., коли за наказом короля Сигізмунда II Августа було утворено загін українських козаків чисельністю 300 чоловік і прийнято їх на державну службу Речі Посполитої із записанням у спеціальні списки – *реєстри* з наданням певних елементів автономності.

Хоч польський уряд і прагнув всіляко урізати права реєстрових козаків, все ж змушений був визнавати козацьку військову і політичну організацію, яка склалася на Запорожжі. З останньої чверті XVI ст. дедалі настирливіше пробиває собі дорогу ідея перенесення традицій військово-територіального поділу з пониззя Дніпра на городову Україну. Реєстр 1581 р. в 500 чоловік у 1590 р. розрісся вже до 2 полків по 500 козаків, які на чолі з Криштофом Косинським і Войтехом Чановицьким мали розташуватися в Рокитному і Володарці на Правобережжі та в Іванкові, Горошині і Сніпороді – на Лівобережжі.

Щодо *полкової організації* Війська Запорозького, то є відомості, що у 1601 р. козаки ділилися на військові підрозділи – 4 полки, в кожному – 5 сотень, сотні – на десятки, яких було 152. На чолі усього війська стояли гетьман, обозний, писар. В полку старшинували полковник, два осавули, чотири сотники і 50 десятників, були також 3 пушкарі, один прапорщик, сурмач, трубач і бубенщик та 4 візничі. Весь реєстр тоді складав 2032 чоловіки.

У грудні 1613 р. згадуються теж 4 полки, а в 1621 р. під Хотиним зустрічаємо вже 13 козацьких полків, проте на їхню територіальну належність, як і в попередніх джерелах, не вказується.

Початком *територіального полкового устрою* в Україні стало підписання Куруківської угоди 27 жовтня 1625 року, що була укладена коронним гетьманом С. Конєцпольським і козацькою делегацією на чолі з кошовим отаманом Війська Запорозького Михайлом Дорошенком під час повстання Марка Жмайла. За угодою козацьке реєстрове військо було поділене на 6 полків: Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський, Черкаський.

В 1638–1648 рр., тобто напередодні *Визвольної війни, в Україні існувало 6 реєстрових полків* – Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський, в кожному з яких налічувалося до 1 тис. козаків.

Після обрання на раді в Запорозькій Січі гетьманом, Богдан Хмельницький з військом розпочав визвольний похід в Україну. На підвладній йому території розпочалося формування центрального і місцевого державного апарату, де використовувалися давні традиції українського народу. Функції уряду виконувала *генеральна старшина* – *гетьман, обозний, суддя, осавули, писар, хорунжий, бунчужний і підскарбій*. Хоча формально ці посади вважалися виборними, фактично їх посідали особи, визначені гетьманом. Генеральні старшини мали цивільну і військову владу в Україні. Центральною установою вважалася гетьманська канцелярія. Столицею козацької України було місто Чигирин, в якому знаходилася резиденція гетьмана. Столичним містом він називав і Київ, куди неодноразово приїжджав для вирішення справ, зустрічі з вищим православним духовенством.

Вибір Чигирини був не випадковим – місто знаходилося в добре укріпленому самою природою місці, у центрі старовинних козацьких земель, неподалік від Дніпра – головної річки України, якою було легко дістатися до Запорозької Січі. Чигирин стояв відносно близько до тодішніх кордонів Кримського ханства, яке у той час було союзником повстанців.

Богдан Хмельницький доклав чимало зусиль, щоб перетворити Чигирин у неприступну фортецю. Відомий сирійський мандрівник Павло Алепський, що побував у місті за життя Хмельницького

писав: “Цитадель не має собі рівних у всій країні козаків і своєю висотою, і висотою гори, на якій вона стоїть, і своїми розмірами, і багатством води та болот, що її оточують. Ось чому вона дуже сильна...”

На початковому етапі Визвольної війни джерела називають різну кількість полків – 26, 34 і навіть 36. Так, комендант Львова твердить, що восени 1648 року це місто облягало 35 полків Богдана Хмельницького.

За *Зборівським реєстром 1649 року* названо 16 полків, які охоплювали майже всю визволену територію і виконували не лише військову роль, а й функції територіального державного управління. Вони мали менші території ніж колишні польські воеводства і повіти, а тому були більш керованими в адміністративному відношенні. Полковники, сотники і міські отамани здійснювали окрім військової також і цивільну владу на підпорядкованих їм територіях.

В реєстр 1649 року занесено такі полки: *Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський*. В них нараховувалося 271 сотня. Площа полків становила близько 200 тис. кв. км з населенням не менше 1 млн осіб.

Запорозька Січ продовжувала здійснювати свою юрисдикцію на прилеглий до неї території в прикордонні з Кримським ханством і підпорядковувалася безпосередньо гетьману. До адміністрації Запорозької Січі входили кошовий отаман, писар, суддя, осаули та інші старшини – Кіш, яким підпорядковувалися курені.

Після Хмельниччини, особливо в період Руїни, полковий устрій на Правобережній Україні, яка за Андрусівським договором 1667 року між Росією і Польщею відійшла під владу Польщі, починає занепадати, а в 1670–1680 рр. ці військово-територіальні одиниці взагалі припиняють своє існування.

Але вже у 1684–1685 рр., у зв'язку з новим залюдненням Правобережжя, полковник *Семен Палій* починає відроджувати їх. Саме тоді відновлюються Корсунський, Білоцерківський, Брацлавський, Богуславський полки, згодом до них приєднуються Чигиринський, Уманський і Могилівський. Проте всі вони проіснували тільки до 1712 року, коли за угодою між Росією і Туреччиною козаків знову

почали переселяти на Лівобережжя. Там *Гетьманщина* аж до ліквідації автономії України на початку 1780-х років мала у своєму складі 10 полків – Полтавський, Лубенський, Миргородський, Прилуцький, Гадяцький, Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Київський.

Особливості природно-географічного середовища. Характерною особливістю даного періоду було посилення впливу людини на природу. Найсильніше це проявлялося на Лівобережній та Слобідській Україні, де помітним було *скорочення лісових масивів і розширення орних земель*. Особливо інтенсивно ці процеси відбувалися в Київському, Ніжинському, Чернігівському, Стародубському, Охтирському, Харківському та деяких інших полках. Багато деревини йшло на житлове будівництво, виробництво поташу, попелу, скла, селітри тощо. Хижацьке винищення лісів набрало широкого розмаху.

Незважаючи на певне зменшення, *лісові масиви* продовжували займати значну територію України, насамперед у північних районах Слобожанщини, Лівобережжя і Правобережжя, а також на західноукраїнських, закарпатських і північнобукovinських землях. Ліси простягалися до Середнього Подніпров'я, росли на берегах Дніпра, охоплювали значні площі невеликих степових річок Орель, Вовча, Саксагань, Інгулець, Інгул і Південний Буг. У лісах між Доном і Дніпром переважали в основному дуб, липа, клен, осика, сосна. Далі на захід росли грабово-дубові, букові та грабово-букові ліси.

Особливе місце в природному ландшафті козацької України займав *Великий луг* – заплава Дніпра у володіннях Запорозької Січі, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця на 100 км при ширині від 3 до 25 км. Загальна площа – понад 1 млн десятин землі (1 десятина = 1,09 га).

Був укритий багаторічними травами, чагарниками і деревами. Мав велике значення для розвитку господарства Запорозької Січі, його угіддя щороку розподілялися жеребкуванням між 38 куренями.

В історії України періоду козаччини широко відоме *Дике поле* – історична назва незаселеної території південноукраїнського степу. Виникла в XVI ст., коли відбувалася військово-господарська колонізація цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали. Степові простори мали багаті природні ресурси, які

від ріки Сіверський Донець до Волині. В наступному році одна її зграя знищила рослинність на території Слобожанщини, Переяславського та Київського полків, Правобережжя, Волині, частково Польщі й Литви. Інша – опустилась в Ніжинському, Чернігівському і Стародубському полках. Літописець писав, що сарана “збоже і усю ярину постравилаї жита, которіє застала непожатіє, усе поела, і так учинила дорожнечу у збожжу: жито стало осмачка по золотих три і овес в той же цені, которого і мало било у Сівери, але з України доставали. І от того смроду саранчі коні хоріли і іздыхали і всякоє бидло, бо з травою і саранчу пожирали, же і мясо їх смерділо саранчою – і кури і гуси”. Нашестя сарани на українські землі продовжувалися і в наступні роки. Це тільки частина стихійних лих, яких зазнавало населення України в другій половині XVII ст., насправді їх було значно більше.

Шляхи сполучення. Розвиток економіки українських земель, певна спеціалізація окремих регіонів, інтереси торгівлі, а також військово-політичної сфери обумовлювали розвиток шляхів сполучення. На XVI ст. територію України перетинали великі сухопутні і водні комунікації.

Одним з найбільш відомих ще за часів Київської Русі був *Соляний*, або *Муравський шлях*, що з'єднував руські землі з Кримом. Він був важливим стратегічним трактом, яким впродовж XVI – початку XVIII ст. ходили кримські і ногайські татари на Лівобережну і Слобідську Україну та південні райони Росії з метою пограбувань та наживи. Йшов він “муравою” (травою), минаючи переправи через великі річки, переважно безлюдним степом – від Перекопу на північ, між витоками річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки Вовчі Води, Самару та Орель.

Далі Муравський шлях проходив поблизу міст Коломак, Валки й Охтирка, між верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла і Псьол виходив на Ізюмський шлях, а потім з'єднувався з *Кальміуським шляхом* і досягав Тули. У другій половині XVII – початку XVIII ст. набув торговельного значення. Шлях мав кілька відгалужень. Одне з них називалось Бакаїв шлях (по імені Бакаймурзи), який відходив від Муравського шляху неподалік від Сейму і йшов на захід вздовж лівого берега Псла до Дніпра.

На Лівобережній Україні важливе значення мали також Ромоданівський, Ізюмський, Кальміуський шляхи. *Ромоданівський*

йшов від межиріччя Сули і Псла на Путивль – Севськ, де між Севськом і Осколом мав вихід на Муравський шлях. Своєрідний вузол шляхів біля Осколу давав ще одне відгалуження від Муравського шляху – *Пахнутців шлях*. Від верхів'я Самари Муравський шлях мав східне відгалуження – Ізюмський шлях (сакма), який, пересікаючи Сіверський Донець, знову виходив на Муравський шлях в районі Оскола.

Було ще два шляхи – *Кальміуська і Нова Кальміуська сакми*. Перша відходила від Муравського шляху в районі річки Кальчик (Калка) – притоки Кальміуса – і через верхів'я Кальміуса, пересікаючи Сіверський Донець, виходила в межиріччі Сіверського Донця і Дону. Друга починалась в пониззі Дону і йшла на північ і приблизно біля правої притоки Дону – Тихої Сосни – зливалася з Кальміуською сакмою.

На Правобережній Україні найбільш людним був *Чорний шлях*. Ним у XVI–XVII ст. кримські ординці здійснювали грабінницькі напади на Правобережну Україну, Поділля, Буковину, Галичину і Польщу. Від Перекопу він пролягав запорозькими степами між верхів'ями річок Інгулець, Інгул і Тясмин, повертав на захід і розходився на три відгалуження. Одне з них – *Кучманський шлях* – проходило через Поділля в напрямку міста Бар і поблизу Тернополя знову з'єднувалося з Чорним шляхом. Північне відгалуження від Чорного шляху пролягало неподалік Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва. Поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева йшло південне відгалуження. Біля Липовця обидва відгалуження з'єднувалися. Далі Чорний шлях пролягав на захід в напрямку Хмельника, Тернополя, Львова, Любліна і Варшави.

У Крим від Києва вів *Чумацький шлях*, що починався поблизу Китай-города і пролягав через Дніпро. Між Прутом і Дністром пролягав *Покутський шлях* (Золотий).

Досить розгалужена мережа шляхів сполучення сформувалася у XVII ст. Пролягаючи у зустрічному напрямку з глибини ліво- і правобережних земель, шляхи перетинали Дніпро переважно у районі Києва та в різних місцях вниз за течією до Чигирини, який в роки Визвольної війни теж став значним вузлом шляхів сполучення. Транспортні артерії, пересікаючи різні місцевості Лівобережжя і Правобережжя, забезпечували торговельні та культурно-господарські зв'язки між населенням українських земель.

* * *

Таким чином, в кінці XV ст. Подніпров'я, передусім Черкаси, Канів та навколишні території, стали місцем формування особливої сусільної верстви – козацтва, яке згодом перетворилося у впливову національну військово-політичну силу. Згодом за дніпровськими порогами в середині XVI ст. виникла і розвинулась своєрідна козацька республіка – Запорозька Січ, територія якої відома під назвою “Вольності Війська Запорозького”.

Впродовж XV–XVIII ст. існувало 8 запорозьких Січей, зміна розташування яких зумовлювалася політичними та військовими чинниками. На Запорозжжі сформувався самобутній військовий та адміністративно-територіальний устрій, основу якого склали демократичні принципи.

Важливу роль в національно-визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст. відіграли козацькі полки, які охоплювали майже всю визволену територію і виконували не лише військову роль, а й функції територіального державного управління, здійснюючи окрім військової також і цивільну владу на підпорядкованих їм територіях.

Період козаччини характеризується помітними змінами природного середовища, зокрема під впливом людської діяльності. На Лівобережжі та на Слобожанщині скорочувалися лісові масиви і розширювалися площі орних земель. Кліматичні умови на території України в цілому відзначалися зниженням температури повітря, збільшенням кількості сніжних холодних зим і підвищенням зволоженості землі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які соціально-політичні та природно-географічні чинники зумовили виникнення українського козацтва?
2. Обґрунтуйте географію розміщення козацьких Січей та простежте хронологічні рамки їх функціонування.
3. Чим зумовлені особливості господарського освоєння подніпровських земель в період козаччини?
4. Дайте фізико-географічну характеристику території Запоріжжя за Д. Яворницьким.

5. Чи можна вважати запорозькі зимівники прообразом фермерських господарств?
6. Охарактеризуйте систему військового управління в Запорозькій Січі.
7. З'ясуйте основні засади полкового адміністративно-територіального устрою.
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів: “Дике поле”, “Великий луг”, “Чорний шлях”, “уходництво”, “реєстр”, “кіш”, “гетьман”, “паланка”.

Мовою фактів

“Родючий ґрунт дає їм [козакам] зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше що немає судноплавних річок, які впадали б в море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 лье нижче Києва із-за 13 водопадів, що там є. Останній з них віддалений від першого на сім великих лье, що становить цілий день шляху, як це видно на карті. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь...” (Гійом-Лавассер де Боплан, французький військовий інженер, автор нотаток про Україну, 1630 – 1647).

(Боплан Г.Л. де. *Опис України*. – К., 1990. – С. 30).

“По зовнішньому вигляді і манірам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму. Про це можна судити по їх розмовах і способу правління... У Раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства. Все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то того не встидаються (з цим не ховаються), без впертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правдивого” (Альберт Віміна, посол Венецької Республіки, 1650 рік).

(Січинський В. *Чужинці про Україну*. – Львів, 1994. – С. 25).

РОЗДІЛ 8

Історична географія України під владою Росії і Австро-Угорщини

Політична географія. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Росії. Адміністративно-територіальний устрій у складі Австро-Угорщини. Географія промисловості. Географія транспорту. Розміщення сільськогосподарського виробництва.

Політична географія. З кінця XVII ст. територія України згідно Андрусівського (1667 р.) перемир'я і Вічного миру (1686 р.) була поділена на *Лівобережну Україну* (Гетьманщину) у складі Росії і *Правобережну* – у складі Польщі. Така державна підпорядкованість зберігалася майже до кінця наступного століття із незначними територіальними змінами.

Істотні зміни відбулися в другій половині XVIII ст. і були пов'язані з розпадом Польської держави – Речі Посполитої, яка в 70-х роках прийшла в занепад внаслідок соціально-економічної відсталості і політичної анархії, що послабили її також і у воєнному відношенні. Скориставшись з цього, сусідні *Австрія, Прусія і Росія* в результаті трьох поділів розділили Польщу між собою.

Перший поділ Польщі 1772 р. торкався і українських земель. В 1774 р. до Австрії відійшли *Східна Галичина і Буковина*, до Росії відійшла частина Білорусії і Ліфляндії. В 1792 р. Росія і Прусія ввели до Речі Посполитої свої війська і наступного 1793 р. провели її *другий поділ*, за яким до складу Росії відійшла *Правобережна Україна* (Київщина, Поділля, Брацлавщина) і *Східна Волинь*. Нарешті, в 1795 р. відбувся *третій поділ* Речі Посполитої, який поклав край її існуванню. За третім поділом до Росії відійшла *Західна Волинь*, а також Західна Білорусія, Литва і Курляндія.

Крім цього в 1774 р. до Росії відійшли *землі між Дніпром і Південним Бугом* (Кючук-Кайнарджийський мир), а в 1791 р. Ясський мирний договір підтвердив приєднання до Росії Криму.

Таким чином, на початок XIX ст. і в наступний період більшість земель, на яких проживали українці, входили до складу *Російської імперії*. Зокрема, від Польщі до Росії відійшло 4533 кв. милі території, 440 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з населенням 3 млн осіб. При цьому слід зауважити, що царський уряд, прагнучи оволодіти українськими землями, переслідував насамперед імперські, загарбницькі цілі. Але об'єктивно такі зусилля сприяли воз'єднанню розірваної ще в XIV ст. Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдавією української етнічної території.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Росії. Уніфікація централізованого управління в XVIII ст. привела до істотних змін в адміністративно-територіальному устрої цієї держави, в тому числі і на українських землях, що входили до її складу.

В 1708 р. в Росії, як відомо, вводиться *поділ на губернії*, який мав за мету удосконалити військово, фінансове та поліцейсько-бюрократичне управління обширними і малокерованими територіями. Спочатку було створено 8 губерній, дві з яких охоплювали частково і українські землі – Київська і Азовська. В 1719 р. Київська губернія поділялася на 4 провінції – Київську, Білгородську, Севську і Орловську. В Азовській губернії було утворено 5 провінцій – Воронежську, Єлецьку, Тамбовську, Шацьку і Бахмутську.

Губернатори, яких призначав цар, мали широкі адміністративні, військові, судові та фінансові повноваження. На відміну від інших губерній, де губернаторами призначали полковників, підполковників і навіть майорів та капітанів, Київську губернію, як правило очолював генерал. Київський губернатор відав переважно військовими справами, обороною державних кордонів, наглядом за зовнішньою торгівлею. Цивільна, адміністративна та судова влада на території Київської губернії належала гетьманському правлінню чи Малоросійській колегії (1722–1727 рр.), які губернаторові не підпорядковувалися.

Після смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. царський уряд створив колегіальний орган адміністративно-територіального управління *Лівобережною Україною* (Гетьманщиною) – “Правління гетьманського уряду”. До його складу на принципах рівності входили: царський резидент з двома російськими урядовцями та генеральний обозний з двома українськими старшинами.

Царський уряд в цей час вживає заходів для освоєння південних земель, залучаючи до їх колонізації іноземців, зокрема сербів, болгар, німців. В 1752 р з метою утвердження своїх позицій на Півдні України утворюється адміністративно-територіальний і військовий округ *Нова Сербія* (центр – в Новомиргороді, згодом у фортеці св. Єлисавети – Єлисаветграді), який охоплював територію між річками Дніпро, Синюха, верхів'ями Інгулу, Інгульця, Великої Висі та Омельника. У 1764 р. Нова Сербія увійшла до новоствореної Новоросійської губернії.

В 1753 р. створюється подібна адміністративно-територіальна одиниця *Слов'яносербія* з підпорядкуванням їй земель від верхів'їв Сіверського Донця до Лозової, Лугані і Бахмута. Межувала з територією Війська Донського, Запорозькою Січчю і Кримським ханством. Керівництво перебувало у місті Бахмуті (тепер Артемівськ). Нова Сербія та Слов'яносербія не входили в систему жодної з губерній Росії, а підпорядковувалися безпосередньо сенату та Військовій колегії. Однак у 1764 р. Нова Сербія та Слов'яносербія увійшли до Новоросійської губернії.

В подальшому адміністративно-територіальний устрій південних українських земель найбільше з усіх українських регіонів зазнавав змін. Суттєва реорганізація відбулася у 1764 р., коли було утворено Новоросійську губернію як військовий округ, до складу якої увійшли: на Правобережжі – Нова Сербія, на Лівобережжі – Слов'яносербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полків. Адміністративним центром був Кременчук. Населення складалося з українських селян і козаків, російських селян, сербів, чорногорців, молдаван, болгар та інших військових поселенців, які входили до гусарських і пікінерських полків. З 1775 р. південноукраїнські землі входили до двох губерній – Новоросійської і Азовської.

Приєднання у 1783 р. до Росії Криму зумовили нові зміни в адміністративно-територіальному устрої краю. На землях колишнього Кримського ханства створено у 1784 р. Таврійську область з центром у Сімферополі. З утворенням цієї області Новоросійська і Азовська губернії втратили своє значення порубіжних територій і з них у 1783 р. було утворено Катеринославське намісництво з центром у Кременчуці, а з 1789 р. – у Катеринославі. Однак і цей устрій південних земель не був сталим і в наступний період зазнавав значних змін.

В XIX ст. в різний час на Півдні України були Миколаївська (з 1803 р. – Херсонська), Катеринославська, Таврійська, Бессарабська губернії, Бессарабська область (з 1873 р. – губернія) та інші адміністративно-територіальні утворення. Окремо варто виділити *градоначальства* – особливі адміністративні одиниці введені у другій половині XIX ст. До них входили місто і прилегла до нього територія, не підпорядковані губернаторству. Градоначальство очолював градоначальник на правах губернатора. З 5 існуючих в Російській імперії градоначальств 4 були на Півдні України – Одеське, Севастопольське, Керч-Єникальське, Миколаївське.

На початок XX ст. адміністративно-територіальні реорганізації на Півдні в основному завершилися і південно-українські землі входили до Таврійської, Катеринославської, Херсонської і частково до Бессарабської губерній і області Війська Донського.

Правобережна Україна. Згідно з другим поділом Польщі (1793 р.) правобережна Київщина, Поділля, Брацлавщина, Східна Волинь були включені до складу Росії. Після третього поділу Польщі (1795 р.) до Росії відійшла і Західна Волинь. Півний час новоприєднані землі входили до намісництв – Ізяславського, Волинського, Брацлавського, Подільського, Київського і частково Вознесенського. З 1797 року замість намісництв на Правобережній Україні було утворено 3 губернії: Київська, Волинська (центр – Новоград-Волинський, з 1804 р. – Житомир), Подільська (центр – Кам'янець-Подільський), які в свою чергу поділялися на повіти.

На початок XX ст. на українських землях у складі Росії існувало 9 губерній – Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська. У різні періоди функціонували також генерал-губернаторства – Харківське, Київське та інші. Їх очолювали призначені царем генерал-губернатори, які здійснювали на підвладних територіях усю повноту військової та цивільної влади. Генерал-губернаторства створювалися також на час запровадження воєнного стану. В 1905–1908 рр. існувало тимчасове Одеське генерал-губернаторство, в 1914–1917 рр. – тимчасове генерал-губернаторство Галичини на зайнятій російськими військами території Галичини і Буковини.

Адміністративно-територіальний устрій у складі Австро-Угорщини. Наприкінці XVIII ст., коли карта Східної Європи відповідно до геополітичних інтересів великих держав в черговий раз була перекроєна, відбулися суттєві зміни у державному підпорядкуванні західноукраїнських земель. Після першого (1772 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі *Галичина* (Східна), а згідно Константинопольської австро-угорської конвенції (1775 р.) й *Буковина* потрапили під владу монархічної Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщина), у складі якої під владою Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало *Закарпаття*. Територія українських земель, включених до австрійської імперії складала 70 тис. кв. км, а населення – понад 2,5 млн осіб, з яких 2,4 млн були українцями.

Галичина разом із частиною польських земель Краківського і Сандомирського воєводств була виділена в окрему австрійську провінцію – “*королівство Галиції і Лодомерії (Володимирії)*” з центром у Львові. Східний кордон цього краю проліг по річці Збруч, яка від цього часу більш ніж півтора століття була кордоном, що віддаляв західноукраїнські землі від основного етнічного материка українського народу.

В адміністративному відношенні так зване “королівство” спочатку ділилося на 6 округ, до складу яких входило 59 дистриктів (з 1777 р. – 19). Після запровадження в 1780–1786 рр. нового адміністративного поділу було створено 18 округ, з яких 12 охоплювали українську частину краю – Східну Галичину.

Буковина з центром у Чернівцях спочатку підпорядковувалася вищим інстанціям, а в 1787–1849 рр. на правах окремої (19-ї) округи входила до “королівства”, в 1849–1918 рр. мала статус окремого коронного краю.

Закарпаття, як і раніше, входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва, поділяючись на 4 жупи (комітати) – Берегівську, Мараморську, Угочанську та Ужанську.

На приєднаних до Австрії землях було запроваджено традиційну для цієї держави централізовану систему управління. В “королівстві” адміністративний апарат очолював губернатор, якого призначав імператор, якому належали усі адміністративно-політичні функції, в округах – старости. На місцях адміністративні й судово-поліцейські функції виконували дідичі (поміщики) або спеціально утримувані ними, але затверджувані старостами манда-

тори (до 1866 р.), а після – громадські уряди. Містами управляли магістрати, склад яких призначали урядові органи, а пізніше органи самоуправління.

Органами крайового самоуправління були *крайові сейми* у Галичині та Буковині, до яких входили вищі сановники, духовенство, магнати і шляхта. Однак вони збиралися дуже рідко, а їх бездіяльність деякою мірою компенсували зібрання шляхти – контракти. На Закарпатті періодично скликалися комітетські збори дворянства.

У 1900 р. на всіх західноукраїнських землях проживало понад 4,6 млн українців, у тому числі в Галичині – 3 млн 850 тис. чол., Буковині – 305,1 тис., у Закарпатті – 505,3 тис. чол.

Етнічний склад населення західноукраїнських земель відзначався строкатістю, хоча основну масу становили *українці*. В Східній Галичині в 1773 р. вони складали 71 %, в 1910 – 62,8 % від усього населення; на Північній Буковині в 1857 р. – 58,5 %, в 1910 – 38,4 %; на Закарпатті в 1857 – 69,7 %. Поряд з ними жили значними етнічними групами *поляки, румуни, угорці, а також євреї, німці, чехи, словаки, вірмени* та ін.

Географія промисловості в XIX – на початку XX ст. Однією із найважливіших ознак розкладу феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичних відносин в Україні у першій половині XIX ст. був подальший *розвиток промисловості*. Якщо в 1773 р. на українських землях, що входили до складу Росії, кількість підприємств (без винокурень) становила 200, то у 1825 р. – 649, а в 1860 р. – 2330. Поряд з кількісними і якісними змінами, що характеризували початковий етап технічного перевороту у промисловості, відбувалися зміни і у географії розміщення продуктивних сил.

Одночасно з переважанням галузей обробної промисловості, що зумовлювалося сільськогосподарською спеціалізацією України в загальноросійському масштабі, розвивалися гірничодобувні галузі, засновувалися перші машинобудівні заводи, механічні та металобробні підприємства.

Серед галузей *обробної промисловості* в дореформенний період виділялися цукроваріння, гуральництво і млинарство. Україна стає основним регіоном по виробництву цукру. Перша цукроварня почала діяти в 1824 р. у селі Трощині Канівського повіту Київської

губернії. Цукрові заводи будувалися переважно поміщиками. За офіційними даними, у 1848 р. із 109 цукроварних заводів Правобережної України 100 заводів належали поміщикам, два були поміщицько-купецькими, два – поміщицькими, що орендувалися купцями, і чотири належали купцям. Згодом у цукроварну галузь все активніше починає проникати купецький капітал.

Цукроварні розміщувалися головним чином в Київській, Чернігівській і Подільській губерніях. Провідне місце належало Київській губернії, де на кінець 50-х років вироблялося 60% загальноросійського цукру. Своєю потужністю виділялися заводи братів Яхненків і Симиренків, Терещенків, графів Бобринських, Потоцьких.

У структурі дореформеної промисловості важливе місце посідала *винокурна промисловість* (гуральництво). Особливого розвитку гуральництво набуло в 1840 – 1850-х роках. Якщо в 1844 р. в Україні нараховувалося 1542, то в 1860 р. – вже 2506 винокурних підприємств. Ареал найбільшого зосередження гуралень охоплював Полтавську, Київську, Чернігівську та Волинську губернії. Як і в інших галузях у винокурній промисловості відбувався процес концентрації виробництва, витіснення дрібних гуралень середніми і великими.

З інших промислових виробництв, які базувалися на використанні сільськогосподарської сировини, у першій половині XIX ст. в Україні були поширені *млинарство, олійництво, шкіропереробна та салототна галузі*. Однак їх питома вага у загальному обсязі виробленої продукції і товарного обігу була незначною.

Важка промисловість в дореформенний період займала другорядні позиції, що відбивало загальну кризу кріпосництва. Зокрема, кріпосне *металургійне виробництво*, що зосереджувалося в цей час в основному на Правобережжі, скорочувалося і занепадало. У 1850-х роках тут діяло лише 6 малопотужних доменних заводів на Волині, власниками яких були поміщики. Не кращими були справи і на півдні України, де в цей час існували казенні металургійні заводи мануфактурного типу – Керченський, Луганський, Петровський.

На низькому рівні впродовж дореформеного періоду перебувала і *вугледобувна промисловість*, яка зосереджувалася в Донбасі. Основними причинами були загальна економічна відсталість, відсутність розвинутої металургійної і металообробної галузі та шляхів сполучення, конкуренція англійського вугілля.

Несприятливі умови дореформеного періоду також гальмували розвиток *машинобудування*. Спочатку це були невеликі механічні майстерні, на зміну яким приходять машинобудівні заводи мануфактурного типу. У 1840-х роках у Харкові діяли 2 ливарно-механічні заводи, у Києві став до ладу машинобудівний завод по виготовленню парових котлів, гідравлічних пресів та іншого обладнання. Сільськогосподарські машини і знаряддя виготовляли Катеринославський, Кременчуцький та інші заводи. Створювалися заводи з виробництва парових машин, устаткування для цукроварень, гуралень, лісопилень тощо.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи та формування нових виробничих відносин поглиблювався і на західноукраїнських землях. У Галичині продовжували розвиватися традиційні галузі – *шкіряна, солеваріння, залізорудна, тютюнова, лісова, виробництво полотна*. Поряд із гуральництвом великого поширення набуває *пивоваріння*. Починаючи з 20-х років XIX ст., важливим джерелом зиску західноукраїнських поміщиків стало цукроваріння. У 1850-х у різних місцях галицького Прикарпаття видобувалася *нафта*, яка використовувалася як колісна мазь, а також для освітлення. Діяло кілька дрібних нафтоперегінних підприємств. Але промислового значення нафта в той час ще не мала.

До середини XIX ст. основними формами промислового виробництва на західноукраїнських землях залишалися *ремесла і промисли*. Переростання мануфактурної промисловості у фабричну тут гальмувалося феодально-кріпосницькими відносинами та зростаючим потоком на місцевий ринок дешевих товарів фабричного виробництва із Заходу, що теж послаблювало позиції місцевого мануфактурного виробництва. В порівнянні із Наддніпрянщиною промисловість західноукраїнських земель значно відставала у своєму розвитку.

Скасування кріпосного права у 1861 р. прискорило промисловий розвиток і розширило географію промисловості Наддніпрянської України. Характерною рисою економічного розвитку у післяреформений період був двобічний розвиток капіталізму – вишир і вглиб. Швидко зростало населення степової смуги за рахунок міграції, викликаної розвитком важкої промисловості Півдня та капіталізацією сільського господарства. В перші пореформені десятиліття поряд з великими підприємствами фабрич-

ного типу і шахтами ще продовжували існувати дрібні мануфактурні виробництва, передусім у харчовій та обробних галузях. Але ручна праця все більше витіснялася машинною.

Провідними районами зосередження *металобробної та машинобудівної промисловості* стають Харківська, Катеринославська, Херсонська і Київська губернії. Найбільшими центрами цих галузей були Харків, Катеринослав, Київ, Одеса, Олександрівськ. На початку 1890-х рр. в Україні зосереджувалося майже 32 % усіх машинобудівних заводів Росії, які давали близько 16 % загальноросійської продукції машинобудування.

З кінця 1860-х років розпочався інтенсивний розвиток *вугільної промисловості* Донбасу, питома вага якого становила майже 70 % загальноросійського вуглевидобутку.

Розробка кам'яновугільних родовищ Донбасу сприяли швидкому розвитку *чорної металургії* на Півдні. У 1880–1890-х роках тут було збудовано дві групи металургійних заводів. Одна з них розміщувалася між районами *добування вугілля і руди* – Олександрівський у Катеринославі, Дніпровський у Кам'янську поблизу Катеринослава і Гданцівський у Кривому Розі. Другу групу складали заводи, розміщені ближче до добування вугілля – Петровський, Донецько-Юр'ївський в Донбасі. В 1895 р. залізо і сталь, вироблені на заводах України складали 28,6 % загальноросійського виробництва.

Важливе значення для розвитку металургії України мала *розробка залізної руди* і створення власної залізорудної бази. З середини 1880-х років основним районом добування руди стає Криворіжжя, де почав діяти ряд потужних рудників.

На початок 1890-х років завершується технічний переворот і в традиційних галузях промисловості – харчовій та легкій. В цукроварній галузі були впроваджені нові технології і обладнання, що значно підвищило продуктивність праці і обсяги виробництва цукру. Малопродуктивні “вогнєві” цукроварні повністю витісняються “паровими”. Основними районами цукроварної галузі залишаються Правобережжя і Харківщина, де на початку 1890-х років вироблялося 85% загальноросійського виробництва. Головними центрами борошномельної промисловості стають Київ, Кременчук, Харків.

Періодом становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях стали 70–90-і роки XIX ст., хоча цей

процес тут розвивався значно повільніше у порівнянні з Наддніпрянською Україною. Під впливом збільшення попиту на нафтопродукти почалося швидке переобладнання нафтодобувної і озокеритної (добування озокериту – гірського воску) галузей. Найбільше нафти давали райони Берислава і Дрогобича. Непереоблену сировину вивозили до Австрії та інших провінцій, оскільки на місці її очищалося не більше однієї третини.

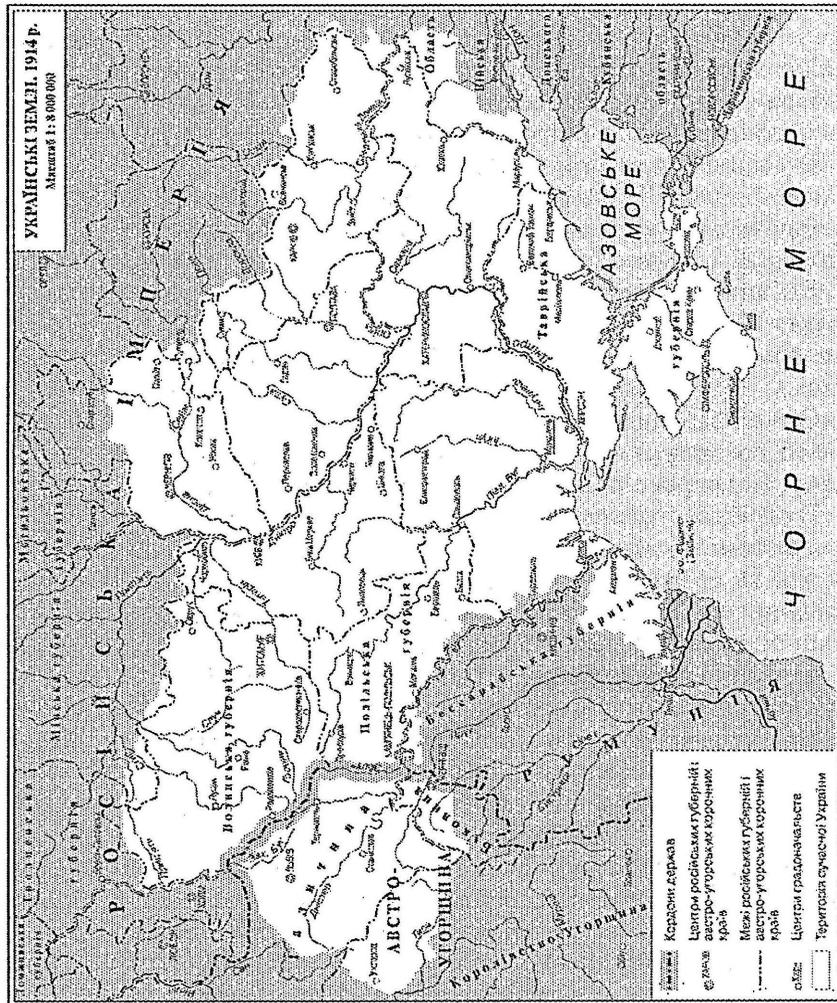
В Східній Галичині, на Закарпатті і Північній Буковині були значні поклади кам'яної та кухонної солі. На початку XX ст. західноукраїнські землі давали 64 % видобутку солі в усій Австро-Угорщині.

З кінця 1880-х років у районі Карпат швидко розвивається *лісопильна промисловість*. На початок XX ст. діяло 100 лісопильних заводів. Крок уперед зробило і *лісохімічне виробництво* (Великий Бичків, Тур Бистрий, Перечин).

Отже, фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель розвивалася однобоко, в напрямку розширення і первинної переробки сировини, а не виробництва готової продукції.

Географія транспорту. Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил українських земель справляв транспорт. Незважаючи на велику залежність його від фізико-географічних умов, основний вплив на нього справляли чинники економіко-географічні. Якщо вплив перших позначався головним чином на затратах по створенню і експлуатації транспортних шляхів і частково на їх розміщенні (внутрішні водні шляхи), то другі визначали обсяг, склад і напрямок вантажопотоків, а відповідно і географію шляхів сполучення (сухопутні види транспорту).

Особливого значення почали набувати *залізниці*. Впродовж 1866–1879 рр. в Україні було прокладено понад 4,3 тис. км залізничних колій. А спорудження першої в Україні залізниці розпочалося в 1863 р. від міста Балти до Одеси (196 км), яка повинна була зв'язати південний хліборобський район з морським портом. У 1866 році по ній уже регулярно рухалися поїзди. У 1868 р. споруджено лінію Балта – Жмеринка – Київ, наступного року – Балта – Крюків (через Єлисаветград) з відгалуженням до Тирасполя. У 70-х роках стали до ладу ще ряд важливих залізниць: Харків – Миколаїв, Лозова – Севастополь, Київ – Брест, Ромни – Лібава та інші. Наприкінці 70-х років залізничним сполученням були

зв'язані між собою Лівобережжя, Правобережжя і Південь, а ці райони, в свою чергу отримали регулярне залізничне сполучення з центром Росії, Прибалтикою, Польщею.

Залізничним транспортом перевозилась переважна більшість вантажів. У 1860-ті – на початку 1870-х років сполучення з Заходом дістали західноукраїнські землі – залізничну колію проклали через Краків і Перемишль до Львова, через п'ять років до Чернівців, а у 80-ті роки – через Стрий на Закарпаття. Згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії.

Основними *вантажами залізничних перевезень* були кам'яне вугілля, залізна руда, метал, хліб, цукор, сіль, ліс. Середньорічні перевезення цієї продукції залізницями наприкінці XIX ст. порівняно з 1865–1885 рр. значно зросли, зокрема, вугілля – 6 разів, хліба – на 72,8%. Донецькою залізницею здебільшого перевозилося вугілля, Катерининською – залізна руда і вугілля, південними і західними – хліб.

Важливий позитивний вплив на розширення господарських зв'язків і торгівлі мав також розвиток *водного транспорту*. Географічне положення України зумовлювало використання для потреб зовнішньої торгівлі переважно морських перевезень, а для потреб внутрішньої – річкових. В пореформенний період характерною особливістю водного транспорту було витіснення притаманних феодалізму парусних, кабестанних, коноводних та інших суден пароплавним флотом, внаслідок чого значно зросла інтенсивність і обсяги водних перевезень.

Основна частина *річкових перевезень* припадала на басейни Дніпра, Південного Бугу і Дністра. У рухомому складі річкового флоту зростала питома вага пароплавних суден. Якщо по Дніпру вище порогів у 1859 р. курсувало 17 пароплавів, у 1884 році – 74, то в 1890 році – на всьому Дніпру і Південному Бузі їх уже налічувалося 234. Перевезення товарних вантажів по басейну Дніпра зросло з 20,4 млн пудів у середньому в 1859–1862 рр. до 222 млн пудів у 1895 році. Взагалі ж питома вага вантажних перевезень на трьох басейнах – Дніпровському, Південнобузькому і Дністровському наприкінці XIX – на початку XX ст. серед 12 найбільших річкових басейнів європейської частини Росії становила 13–18%.

Помітного розвитку набув *морський транспорт*, що відіграв важливу роль у розвитку зовнішньої торгівлі із країнами Західної

Європи та Середземномор'я. З відкриттям у 1869 році Суецького каналу азовсько-чорноморські порти стали відправною точкою для значно зрослих перевезень на Далекий Схід, Південно-Східну Азію та Близький Схід. Головними портами стали Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянск. Впродовж 1881–1890 рр. до азово-чорноморських портів щороку приходило 2,2 тис. парових і 1,1 тис. парусних суден, в тому числі вітчизняних – відповідно 258 і 70. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами усієї Російської імперії. На південні порти в 1896–1899 рр. припадало 57,3 % вартості вивезених і 27,5 % вивезених товарів.

В кріпосницьку епоху поряд з водним велику роль відігравав *гужовий транспорт*, особливо в регіонах бідних водними шляхами. Однак техніка їх перевозок була примітивною, а самі гужові шляхи у весняне та осіннє бездоріжжя на тривалий час вибували із ладу. З кінця другого десятиріччя XIX ст. розпочалося спорудження шосейних доріг. Але в пореформенний період було прокладено усього близько 1 тис. верств шосейних доріг. Спорудження і догляд за місцевими дорогами і мостами здійснювалися на кошти земств.

Розміщення сільськогосподарського виробництва. У першій половині XIX ст. сільське господарство продовжувало набувати товарного, підприємницького характеру. Однак розвиток галузі відбувався екстенсивним шляхом за рахунок розширення посівних площ і посилення відріткової ренти. Феодално-кріпосницька система гальмувала розвиток сільського господарства, а розвиток аграрних відносин і стан галузі зумовлював необхідність проведення реформи. Її здійснення у 1861 році відкрило шлях до впровадження капіталістичних відносин на селі, мало вплив на структуру і географію сільськогосподарського виробництва.

Характерним для пореформеного *землеробства* було те, що воно дедалі більше ставало підприємницьким. Провідна роль у ньому належала *зерновому виробництву*. Швидкому розвитку товарного зернового господарства сприяли зростання попиту на хліб як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, особливо після спорудження залізниць, які зв'язали зернові райони з промисловими і портовими містами. Оскільки на експорт головним чином йшла *пшениця і ячмінь*, то у господарствах Півдня і Правобережжя ці культури в кінці XIX ст. займали близько 80 % усієї зернової продукції. У 1900 році на Україну припадало 52 %

посівів *ячменю* європейських губерній Росії і 46 % посівів пшениці. Відповідно до природно-географічних умов озима пшениця культивувалася в основному на Правобережжі, а яра – у південній частині України. Ячмінь сіяли здебільшого у степових губерніях.

Значні площі на Півдні займав *льон-кудряш*, з якого виробляли олію, а пізніше основною олійною культурою став *соняшник*. Швидко зростали посіви *цукрових буряків*, зокрема в правобережних губерніях, Харківщині та Чернігівщині. В 1900 році вони становили 78 % загальноросійської площі, зайнятої цією культурою. У вирощуванні *тютюну* передували Чернігівська і Полтавська губернії. В зоні Лісостепу та Полісся вирощували багато *картоплі*, яка посіла важливе місце в харчуванні, стала сировиною для промислового гуральництва та виробництва крохмалю. З 1870 по 1900 рік посіви картоплі збільшилися майже втричі.

У Західній Україні, де орної землі для рослинництва було мало, у структурі посівів провідна роль залишалася за зерновими культурами. На відміну від Наддніпрянської України в Галичині панував *вівсяно-життій* напрямок, у Буковині та Закарпатті – *вівсяно-кукурудзяний*. Пшениця посідала третє місце і вирощувалася в поміщицьких господарствах. На Закарпатті розвивалося *садівництво і виноградарство*.

Наступне після землеробства місце у сільськогосподарському виробництві посідало тваринництво. З одного боку, воно доповнювало землеробство, забезпечуючи його робочою худобою і органічними добривами, а з іншого – було самостійною галуззю по виробництву важливих продуктів харчування.

Виробництво продукції *тваринництва* у пореформенний період зростало повільніше від землеробства через зменшення площ сіножатей і пасовищ. До того ж утримання тварин повільніше набувало торгового характеру.

В розміщенні *великої рогатої худоби* в епоху капіталізму відбулися певні зміни. Ареал її вирощування поширився на Південь. В кінці XIX ст. помітно скоротилося поголів'я волів, а натомість збільшилось число коней. Їх розведенням займалися в усіх регіонах України. Значні зміни відбулися у вівчарстві, поголів'я якого на Лівобережжі і Правобережжі за 1866–1900 рр. скоротилося з 11,8 млн до 7,2 млн голів. Розведення овець було поширене на Півдні і західноукраїнських землях, насамперед в

гірських районах. Районами високорозвинутого свинарства було Лівобережжя і Правобережжя.

* * *

Таким чином, на початок XIX ст. більшість земель, на яких проживали українці, входили до складу Російської імперії. Царський уряд, оволодівши українськими землями, переслідував насамперед імперські цілі. Водночас об'єктивно це сприяло возз'єднанню розірваної ще в XIV ст. Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдавією основної частини української етнічної території.

На українських землях, які опинилися під владою Росії і Австро-Угорщини, утверджувався характерний для цих держав адміністративно-територіальний устрій. В підросійській частині України майже до кінця XVIII ст. одночасно з губерніями функціонував традиційний для козацької державності полковий поділ. З метою утвердження своїх позицій та колонізації південних земель царський уряд утворює особливі адміністративно-територіальні та військові округи. Адміністративно-територіальний устрій українських земель (Галичина, Буковина і Закарпаття) у складі Австро-Угорщини, хоч і мав деякі регіональні особливості, однак в основу його була покладена притаманна цій державі централізована система управління.

В XIX – на початку XX ст. відбувалися зміни у географії розміщення продуктивних сил. Формуються райони з високою концентрацією металургійної, машинобудівної та вугледобувної промисловості – Подніпров'я і Донбас, нафтодобувної та лісопильної – західноукраїнські землі. Розвиваються переробна та харчова галузі. Провідними районами зосередження виробництва цукру стала Київська губернія, де вироблялося 60 % загально-російського цукру. Набули поширення млинарство, олійництво, шкіропереробна та салотопна галузі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чим зумовлений занепад польської держави і як це вплинуло на політичну географію Європи?
2. Охарактеризуйте зміни адміністративно-територіального устрою на українських землях у складі Російської імперії?
3. Назвіть причини утворення на півдні України особливих адміністративних та військових округів?

4. Дайте характеристику адміністративно-територіального устрою на українських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини.
5. Обґрунтуйте географію формування промислових районів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.
6. Як пов'язане формування транспортної мережі в Україні з фізико-географічними особливостями її території?
7. Які природно-географічні чинники визначали розвиток сільськогосподарських галузей в Україні?
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів: “імперія”, “намісництво”, “провінція”, “дистрикт”, “купецький капітал”.

Мовою фактів

“...У залежності від ґрунту врожай хлібів буває неоднаковий.

1. У степових повітах він, звичайно, у вісім, десять і дванадцять, а в лісових – в п'ять, шість і до десяти разів збільшує прибуток. Чудова родючість степових земель повиша б, в порівнянні з лісового, давати значно більший прибуток, але цей останній у багатьох місцях не поступається першому. За моїми спостереженнями причина цього полягає у недосконалих плугах, якими користуються степові хлібороби. Ними, через їх будову, так важко орати, що треба запрягати по шість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі; часом трьом чоловікам важко обслужити один плуг; оскільки не кожний селянин має таку кількість волів і потрібну кількість членів сім'ї, то, звичайно, два, три і чотири господарі впрягаються в один плуг і таким чином орють свої ниви...

2. На відміну від цього хлібороби лісових місцевостей краще встигають у швидкому обробітку землі своїми знаряддями. У лісових місцевостях дуже рідко вживається плуг, який менший і легший від степового. Звичайно, там вживають таке знаряддя як соху. У соху без коліс впрягають одного коня... тоді як соху на колесах запрягають двох, трьох і чотирьох волів або коней; за першою ходить один чоловік, за останньою також один, але не більше двох”.

(Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 167 – 168).

РОЗДІЛ 9

Історична географія України ХХ ст. (1917–1980-і роки)

Формування території та визначення кордонів України в 1917–1954 рр. Адміністративно-територіальний устрій України в період нацистської окупації. Зміни в природно-географічному середовищі. Демографічні процеси. Географія формування господарського комплексу України.

Формування території та визначення кордонів України в 1917–1954 рр. Розглядаючи процес формування території та визначення кордонів України, виходимо з того, що *державний кордон це – лінія на поверхні суходолу чи водної поверхні, а також вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, яка визначає межі території держави (її суші, вод, надр, повітряного простору) і відділяє її від території інших держав і відкритих морів.*

Сучасний державний кордон України з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Російською Федерацією, Румунією, Словаччиною та Угорщиною є підсумком тривалого процесу його визначення у ХХ ст. На цей процес впливали найрізноманітніші об'єктивні та суб'єктивні чинники. Головним став фактор заселеності території українцями (етнічні землі), а також адміністративно-територіальний поділ тих держав, у складі яких перебували українські землі. Крім того вплив мали економічний, географічний та ідеологічний чинники.

Як відомо, перед Першою світовою війною основна *територія розселення українців* перебувала у складі двох імперій – Російської імперії та Австро-Угорщини.

Контури суцільного українського етнічного масиву в *Російській імперії* вперше були визначені Всеросійським переписом 1897 р., за даними якого українці становили абсолютну більшість у 9 губерніях – Подільській (80,9 %), Київській (79,2 %), Волинській (70,1 %), Полтавській (93,0 %), Харківській (80,6 %), Чернігівській

(66,4 %), Катеринославській (68,9 %), Херсонській (53,5 %), Таврійській (42,2 %, у материковій частині – 60,6 %). Велика кількість українців проживала за межами основних 9 губерній – в Курській, Воронежській, Гродненській, Люблінській, Холмській, Бессарабській губерніях, на Кубані, Дону, а також на Далекому Сході, Казахстані.

В *Австро-Угорщині українці* на своїх етнічних землях проживали суцільною смугою за даними перепису 1900 р. в трьох регіонах – Закарпатській Україні, Північній Буковині та Східній Галичині.

У практичній площині питання про визначення територіальних меж України як автономної частини Росії постало після Лютневої революції 1917 р. У травні цього року делегація Української Центральної Ради запропонувала Тимчасовому уряду визначити територію автономії України в межах 9 губерній – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської. Тимчасовий уряд не взяв на себе відповідальності за вирішення питання щодо автономії України і запропонував дочекатися Всеросійських Установчих зборів.

Після падіння Тимчасового уряду УЦР 20 (7) листопада 1917 р. проголосила III Універсал, в якому зазначалося: “До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточного визначення границь Української Народної Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів”.

Етнографічний критерій визначення кордонів українських територій був використаний на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську (Бресті). Спроби порушити питання про приєднання до України Східної Галичини та Північної Буковини були заблоковані австро-угорською делегацією. Але українській делегації вдалося домогтися включення до складу УНР Холмщини та Підляшшя. Згідно з умовами *Брестського мирного договору* від 9 лютого 1918 р. кордон України мав проходити по довоєнному кордону між Австро-Угорщиною і Російською імперією.

В часи Української держави урядом гетьмана П. Скоропадського було досягнуто домовленості з урядом Війська Донського про кордон по дореволюційній межі Обласі Війська Донського з Харківською та Катеринославською губерніями з невеликим відступом на користь України в районі Маріуполя.

Не на користь України формувався її західний кордон. В 1918 р. Румунія окупувала *Північну Буковину і Бессарабію*. І хоча уряди УНР, Української держави і УСРР не визнавали законною окупацію, Румунія не відмовилася від захоплених територій. Загальна площа українських етнічних земель у складі Румунії в міжвоєнний період складала 17,6 тис. кв. кілометрів.

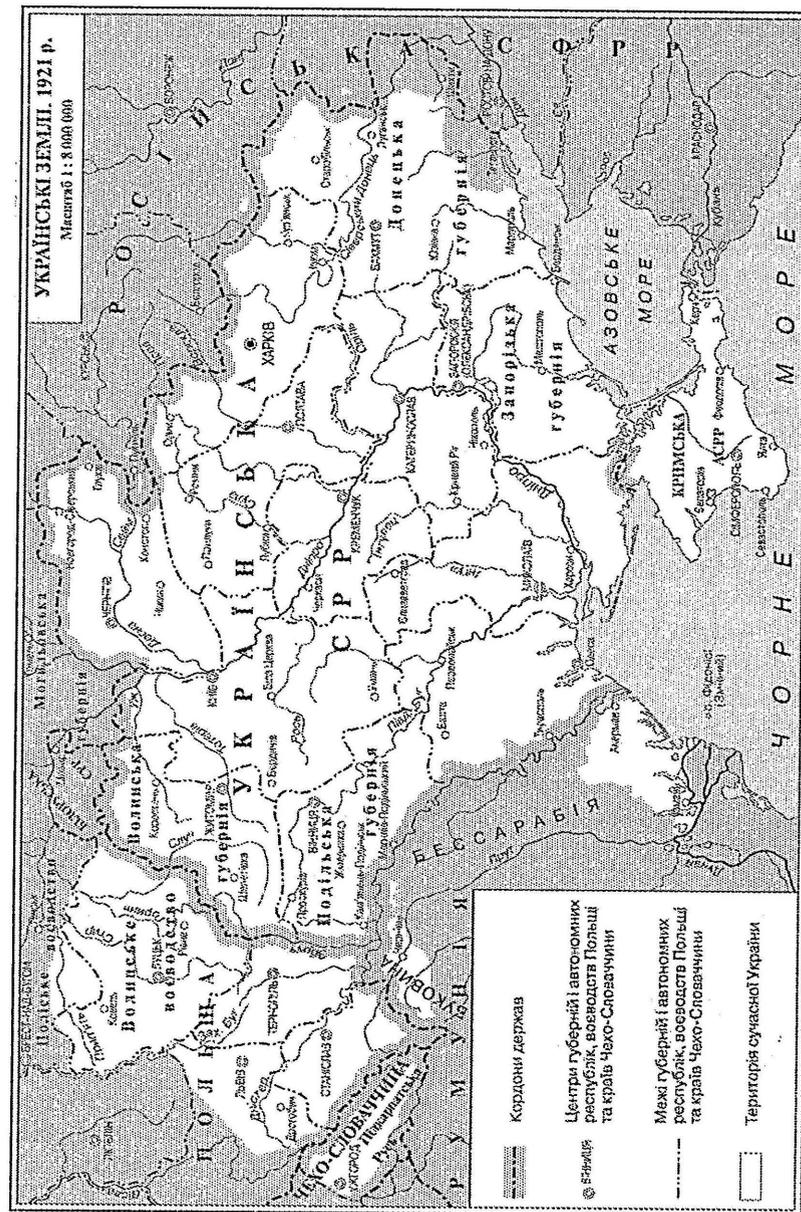
Під час польсько-радянської війни 1920 р. поразка в серпні радянських військ під Варшавою і подальший контрнаступ польських військ вплинули на визначення кордону з Польщею. За умовами *Ризького мирного договору* 1921 року між РСФРР і УСРР та Польщею значна частина українських етнічних територій (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Холмщина) площею 122 тис. кілометрів опинилися у складі Польщі.

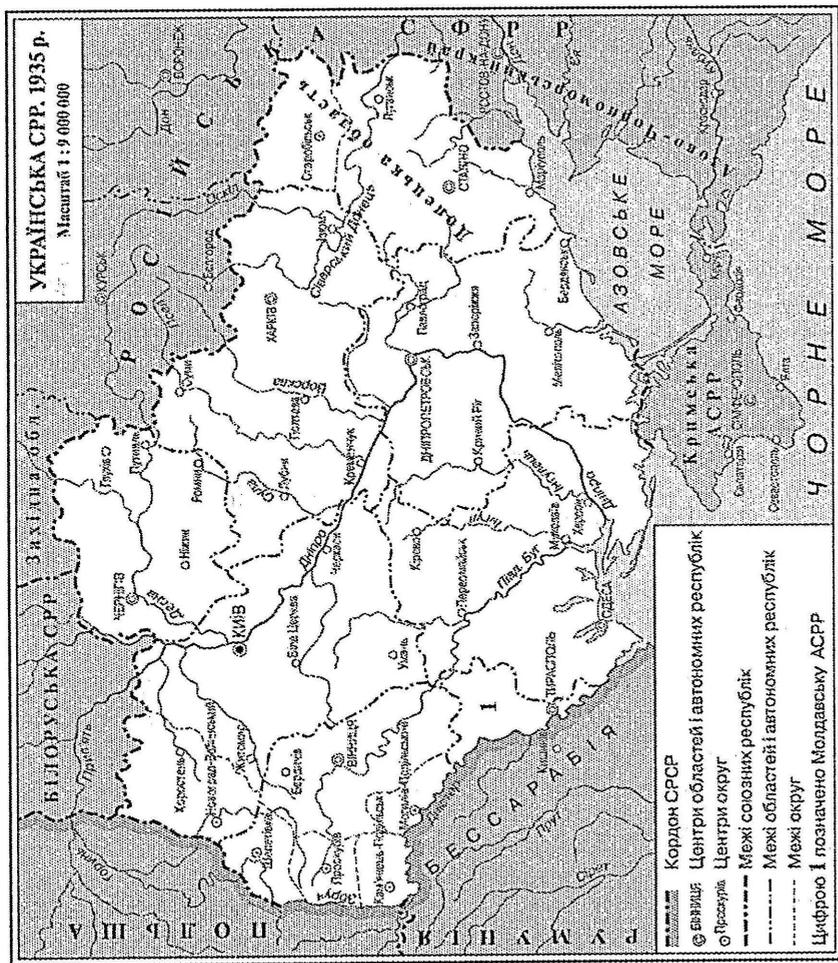
Зміни територіальних меж, що відбулися на українських землях в 1917–1921 рр., відображені на картах історичної частини „Національного атласу України”, який вийшов у 2008 році.

У 1925 році в процесі врегулювання кордону між УСРР і РСФРР до Росії відійшла основна частина Таганрозької та Шахтинської округ, а до України майже весь колишній Путивльський повіт і деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній.

Після утворення в жовтні 1924 року у складі УСРР Молдавської АСРР, її західний кордон проходив по Дністру і був одночасно і кордоном СРСР. Столицею автономної республіки спочатку була Балта, а потім Тирасполь.

Після 1917 року територія УСРР зберігала поділ на губернії і повіти. В 1923 році у складі губерній утворюються округи, які ділилися на райони. Натомість губернії у 1925 році було скасовано і адміністративно-територіально територія республіки поділялася на 40 округ та 706 районів. Така система проіснувала до вересня 1930 року, коли основними адміністративними одиницями стали 484 райони, які безпосередньо підпорядковувалися центру.

Однак така система виявилася неефективною і у 1932 році в УСРР було утворено перші області – *Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську*. Згодом кількість областей збільшувалася, зокрема, в 1937 році утворені *Житомирська, Миколаївська, Полтавська, Хмельницька*, в 1938 році – *Луганська*, в 1939 році – *Запорізька, Кіровоградська, Сумська* області.

Користуючись можливостями, що випливали з пакту Рібентропа – Молотова, Червона армія у вересні 1939 року під гаслами “визвольного походу” прийшла в допомогу “єдинокровним братам-українцям і білорусам” і увійшла в Західну Україну, яка була воз’єднана з Українською РСР. У складі УРСР з’явилися 6 нових областей – *Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська і Тернопільська*. Територія УРСР зростає з 450 до 540 тис. кв. кілометрів, а населення – з 30 млн 960 тис. до 38 млн 890 тис. осіб.

Наступні територіальні зміни відбулися у 1940 р., коли радянський уряд 26 червня пред’явив ультиматум Румунії, у якому вимагалось повернути СРСР анексовану у 1918 р. Бессарабію і передати населену українцями північну частину Буковини. Румунська армія змушена була відійти з вказаних у нотах територій. З більшої частини приєднаної території було утворено нову союзну республіку – Молдавську РСР зі столицею в місті Кишенів.

Внаслідок розмежування території новоствореної союзної республіки з територією УРСР кордон було визначено за етнографічним принципом і у складі УРСР було утворено 2 нові області – *Чернівецька та Ізмаїльська*. Кордон України з Молдавською РСР набув сучасних обрисів.

В 1944 році було створено *Херсонську область*.

Зміни кордону відбувалися і у повоєнний час. Зокрема, конфігурація повоєнного кордону з Польщею почала формуватися ще під час Кримської конференції (лютий 1945 р.), коли радянська делегація внесла пропозицію вважати східним кордоном Польщі “лінію Керзона” з відхиленням на деяких ділянках від 5 до 8 км на користь Польщі. Територія СРСР на кордоні з Польщею зменшувалася на 22 тис. кв. кілометрів порівняно з 1939 роком. Нова конфігурація кордону була оформлена в договорі між СРСР і Польською Республікою про державний кордон від 16 серпня 1945

року. Українські етнічні землі на захід від радянсько-польського кордону мали бути деукраїнізовані, а землі на схід – депонізовані.

За межами України залишалася ще одна велика етнічна українська територія – *Закарпаття*. Переговори між урядами Чехословаччини і СРСР закінчилися підписанням 29 червня 1945 року договору між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну, згідно з яким Закарпаття виходило зі складу Чехословаччини і возз'єднувалося з радянською Україною, утворивши в 1946 році Закарпатську область.

Остання зміна кордону УРСР сталася 19 лютого 1954 року, коли Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про передачу *Кримської області* з РРФСР до складу Української РСР. Передача мотивувалася економічною доцільністю, географічною близькістю і тісними культурними зв'язками Криму з Україною. В тому ж році – 7 січня, у складі УРСР було утворено нову область – *Черкаську*, основу якої склали південні райони Київської області, а також райони Полтавської, Кіровоградської і Вінницької областей.

Адміністративно-територіальний устрій України в період нацистської окупації. Влітку 1942 року вся територія України була окупована військами нацистської Німеччини, а також її союзників. З перших днів гітлерівці прагнули запровадити так званий “новий порядок”. До виконання своїх планів (“Ост”, “Барбаросса” та ін.) загарбники приступили з перших днів окупації. 17 липня 1941 року Гітлер підписав наказ про передачу окупованих земель у відання “рейхсміністерства у справах зайнятих східних областей”. На чолі з А. Розенбергом. Згідно наказу окупована територія мала поділятися на рейхскомісаріати, а ті – на генеральні округи та округи. Всі керівники адміністративних одиниць призначалися німецьким урядом. Загарбані землі вважалися частиною великонімецького “життєвого простору”.

У липні 1941 року німецько-румунські війська окупували Чернівецьку та Ізмаїльську області УРСР. З дозволу Гітлера обидві області з територією понад 15 тис. кв. км за наказом Антонеску було включено до складу фашистської Румунії.

Західноукраїнські землі у серпні 1941 року були включені під назвою *дистрикт “Галичина”* до генерального губернаторства, створеного на окупованій території Польщі. До дистрикту “Галичина” з

центром у Львові входили Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська (без північних районів) області. Ця територія становила понад 48 тис. кв. км.

19 серпня 1941 року в місті Бендери представники німецьких і румунських властей підписали договір, за яким значна (40 тис. кв. км) частина України – Одещина, південні райони Вінницької та західні Миколаївської областей – передавалася Румунії. Ця територія під назвою “*Трансїстрія*” відділялася кордоном від інших українських земель.

Значну частину України було включено до складу рейхскомісаріату “*Україна*” з центром у місті Рівне. Рейхскомісаріат з територією 339,2 тис. кв. км і населенням 16,9 млн. чоловік поділявся на 6 генеральних округ: 1) Волинсько-Подільська (Рівненська, Волинська, Кам’янець-Подільська області, південні райони Брестської і Пінської областей Білорусії); 2) Житомирська (Житомирська, північні райони Вінницької областей з Вінницею, південні райони Поліської області Білорусії); 3) Київська (Київська і Полтавська області); 4) Миколаївська (Миколаївська, крім західних районів, і Кіровоградська області); 5) Таврія (лівобережні райони сучасної Херсонської та Запорізької областей з центром у Мелітополі); 6) Дніпропетровська (Дніпропетровська і частина районів Запорізької області).

До того ж верхівка рейху виношувала плани приєднання Криму безпосередньо до Німеччини, мотивуючи це своїми “історичними правами” на землі прадавніх готських племен. А Закарпатська Україна з 1939 р. була окупована Угорщиною.

Інші області України, зокрема східні, було оголошено прифронтовою зоною і віддано під владу військових комендантів. Ця територія відмежовувалася від рейхскомісаріату кордоном, переходити який дозволялося лише в певному місці за спеціальними перепустками.

З перших днів окупації нацистські окупанти встановили в Україні режим кривавого терору й насильства над мирним населенням. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн. громадян України. Найбільше людей було вивезено зі Сталінської області – 252 тис., Дніпропетровської – 176 тис., Полтавської – 175 тис., Запорізької – 174 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) і Київської – по 170 тис. Міжнародний військовий

трибунал у Нюрнберзі кваліфікував масову насильницьку депортацію населення як військовий злочин і злочин проти людяності.

Управління окупованими територіями України вимагало великого і розгалуженого адміністративного апарату. Влада перебувала в руках рейхскомісара, генералкомісарів, гебітскомісарів та керівників нижчих рівнів, які призначалися з числа німців. Крім того діяли українська допоміжна адміністрація та поліція. До них окупанти залучали людей, які свого часу потерпіли від радянської влади і прагнули поквитатися з нею, або не сприймали її за своїми політичними переконаннями. На службу до окупантів йшли також з кар'єрних міркувань та з метою наживи. В поліції було немало карних елементів і просто зрадників.

Зміни в природно-географічному середовищі. Вплив господарського освоєння території України на її природні умови і природні ресурси значно посилюється в ХХ ст., коли особливо швидкими темпами почала розвиватися промисловість і, зокрема, такі її галузі як металургія, енергетика, гірничодобувна, хімічна, здійснювалися масштабні меліоративні роботи.

Погіршення геоecологічної ситуації мало місце насамперед в регіонах, де, починаючи з ХІХ ст., почала надмірно концентруватися промисловість – *Придніпров'я, Донбасі*. В Україні, яка займала лише 2,7 % території колишнього СРСР, на кінець 80-х років ХХ ст. зосередилося близько чверті усього промислового і аграрного його потенціалу. До того ж в структурі народногосподарського комплексу переважали енерго- і природомісткі галузі виробництва, що призвело до перевантаження на природно-географічне середовище. Колосальні відходи гірничодобувної, енергетичної, металургійної та інших галузей промисловості (за оцінками фахівців в кінці 1980-х років вони становили близько 20 млрд тонн) інтенсивно забруднювали атмосферу, водойми і ґрунти. Негативних змін зазнавали і продовжують зазнавати практично всі природні компоненти.

Під впливом господарської діяльності природні ландшафти замінюються техногенними. При гірничих і кар'єрних розробках виникли штучні форми рельєфу (терекони, відвали), в багатьох випадках під час будівництва були зрізані схили, засипані від'ємні форми, набули поширення ерозійно-зсувні процеси.

Надмірне навантаження несуть *ґрунти* України – співвідношення площ орних земель і площі усіх сільськогосподарських угідь є найбільшим у світі і досяг 80 процентів. Така ж “першість” належить Україні і за ступенем розораності її території – в середньому 50 % (від 16,8 % в Карпатах до 75–85 % в лісостеповій і степовій зонах). На одного жителя на початку 1990-х років припадало 0,64 га ріллі, а 30 років тому було 0,80 га. Це зумовлено зростанням чисельності населення і використання земель для несільськогосподарських цілей. За 30 років загальна площа сільгоспугідь зменшилася більше ніж на 2 млн. га. Більш як за сто років (з 1882 до 1992) орний шар ґрунту втратив близько 25 % гумусу.

В ХХ ст. відбувалися зміни *клімату*, зокрема радіаційного і теплового балансів, збільшення вмісту вуглекислого газу та загальна забрудненість атмосфери. За період з 1986 по 1991 рік усіма джерелами забруднення в атмосферу України було викинуто понад 100 млн тонн шкідливих речовин. В цілому ж спостерігається потепління клімату.

Щодо *природних вод*, то останні десятиліття позначені погіршенням поверхневих і підземних вод, зростанням їх виснаження і забруднення. Кількість малих річок скоротилася більш ніж на 20 тис. Зазнав змін гідрологічний і гідрохімічний режим водних об'єктів (річок, озер, водосховищ, боліт, ставків), а також елементи водного балансу територій. Спорудження каскаду водосховищ на Дніпрі призвело до затоплення і вилучення з сільгоспобороти понад 690 тис. гектар родючих земель, причому майже третину їх площі займають мілководдя з глибинами до 2 метрів. Набуло поширення “цвітіння” води.

Водночас зарегулювання дніпровського стоку дало можливість поліпшити водозабезпеченість густонаселеного Донбасу і степового Криму (канали Дніпро – Донбас, Дніпро – Крим) та здійснити зрошення значних площ в Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях. Ефективним було заліснення Олешківських пісків, які тягнуться вздовж Дніпра від Каховки до Чорного моря.

В другій половині ХХ ст. окреслилися екологічні проблеми *Азовського і Чорного морів*. Ще в кінці 1960-х років Азовське море за продуктивністю перевищувало будь-яке інше море світу. Воно

давало, наприклад, в 25 раз більше риби, ніж Чорне. Однак після зарегулювання стоку Дону, будівництва зрошувальних систем в басейнах Кубані і Дону стік прісної води в Азовське море скоротився на одну третину. Підвищення солоності води призвело до зменшення планктону, розмноження чорноморських медуз, які знищують зоопланктон. Відмираючи восени, вони розкладаються, відбираючи з води багато кисню, що, в свою чергу, веде до загибелі риби. Крім того, в море стало потрапляти багато шкідливих промислових відходів, а зі зрошувальних полів – хімічних речовин.

Щоб запобігти катастрофі в морі акліматизують види цінних риб, спроможних жити в більш солоній воді. З'явилися свої проблеми і в Чорного моря, в яке впадають річки, що збирають свої води з величезних територій з неоднаковими фізико-географічними умовами і різним господарським використанням. Вони несуть розчинені речовини, які часто є забрудненими. З водами Дунаю, наприклад, в море потрапляють мільйони тонн органічних речовин, що сприяють бурхливому розвитку водорослей ("цвітіння води") у північно-західній його частині, що призводить до зменшення кисню у воді і замору риби.

Значно змінився видовий склад *рослинності* внаслідок розорювання степів, луків, лісокористування, проведення протиерозійних лісонасаджень, створення полезахисних лісосмуг, насаджень уздовж доріг тощо. Тобто, відбувався процес заміни природної рослинності культурною. Питома вага природного рослинного компонента зменшилася до 32 %.

Хоча за післявоєнний період лісистість території України збільшилась на 4 % і становила на кінець 1980-х років 14,3 % (оптимальний рівень 20 %), лісові ресурси держави обмежені. Ліси в Україні виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та рекреаційні функції. Майже 30 процентів лісових насаджень повністю вилучені з експлуатації. Лісові масиви зазнають негативного антропогенного впливу, особливо в зонах великих промислових вузлів.

Найбільшої шкоди природному середовищу завдала *катастрофа на Чорнобильській АЕС* в 1986 році. Викид техногенних радіонуклідів, у тому числі довгоживучих, призвів до радіаційного забруднення майже 20 % території України. Дуже забрудненими є 5 млн га.

Функцію збереження і охорони генофонду рослинного і тваринного світу виконує мережа *заповідних територій*, яка формувалася впродовж тривалого часу (природні та біосферні заповідники, природні національні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, пам'ятки природи). Заповідник Асканія-Нова (Херсонська область) заснований наприкінці ХІХ ст., Чорноморський біосферний заповідник (Херсонська та Миколаївська області) заснований у 1927 році, Канівський біосферний (Черкаська область) – у 1931 році, Карпатський природний національний парк створено у 1980 році. Впродовж 1971–1991 років площа території і об'єктів природно-заповідного фонду збільшилася майже у 5 разів. Проте в цілому стан заповідної справи відстає від реальних потреб – загальна площа природно-заповідного фонду України на кінець 1980-х років становила всього 1 млн 211 тис. га, тобто лише 2 % території країни.

Демографічні процеси. Науково обґрунтована характеристика населення, як відомо, має базуватися на достовірних і репрезентативних матеріалах, якими служать, як правило, його переписи. На території України переписи стали систематично проводитись з другої половини ХІХ ст. Перший Всеросійський перепис, яким було охоплено близько 80 % території сучасної України (решта входила до складу Австро-Угорщини), проводився 28 січня 1897 року. За його даними населення України становило 21,2 млн осіб. Напередодні Першої світової війни воно досягло 28,9 млн осіб.

Перший в радянські часи всеохоплюючий перепис відбувся 17 грудня 1926 року. Згідно цього перепису населення України становило 29 млн осіб, в тому числі 23,2 млн українців. Вважається, що це був один з найкраще організованих переписів населення колишнього Радянського Союзу. Його наукова цінність і прикладне значення полягає в тому, що він майже збігався у часі з переписами населення, які відбувалися на інших українських землях, що перебували в складі Польщі, Чехословаччини і Румунії. Це дало змогу оцінити склад населення на усій території України. Такі підрахунки виконав В. Кубійович, який встановив, що на українських землях (УРСР, РСФРР, БСРР, Польща, Чехословаччина, Румунія) в 1926–1931 рр. проживало 53,6 млн осіб, в тому числі 37,4 млн українців.

У ХХ ст. Україна пережила *три демографічні кризи*: у 1917 – 1921 рр. – Перша світова та громадянська війни і викликана ними економічна розруха; 1929–1934 рр. – зниження життєвого рівня населення у зв'язку з індустріалізацією і колективізацією, демографічні втрати внаслідок голодомору 1932–1933 рр.; 1939–1945 рр. – втрати у Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.

Як уже зазначалось, напередодні Першої світової війни населення України становило 28,9 млн осіб, а у 1926 році – 29 млн, тобто кількісний показник досяг рівня 1913 р. лише через 13 років. З 31,9 млн осіб у 1931 році населення України скоротилося до 28,4 млн у 1937 році. Аналіз наявних даних демографічної статистики 1930-х рр. свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду у 1932 році становили близько 150 тис. осіб. У 1933 році голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн осіб. Значних демографічних втрат зазнала Україна у роки війни. За оцінками фахівців вони склали понад 8 млн осіб, в тому числі близько 5 млн мирних жителів. Довоєнного рівня населення Україна досягла лише в кінці 1950-х років.

В ХХ ст. спостерігалось коливання рівня народжуваності із загальною тенденцією до зниження. В роки Першої світової війни загальний коефіцієнт народжуваності (кількість народжених на 1 тис. населення) в Україні впав до 30,7, а потім почав зростати, досягнувши максимуму в 1926 році – 42,1. В наступні роки загальний коефіцієнт народжуваності в Україні почав зменшуватись. В 1940 році він становив 27,3, в 1960 році – 20,5, в 1970 році – 15,2, в 1986 році – 15,5.

Ця тенденція зумовила поширення малодітності. За даними перепису 1989 року в Україні при населенні 51,7 млн осіб нараховувалося 14,1 млн сімей, в тому числі 4,9 млн сімей (34,7 %) склалися з 2 чоловік, 3,8 млн. (26,9 %) – з 3 чоловік, 3,4 млн (24,1 %) – з 4 чоловік, 1,2 млн (8,5 %) – з 5 чоловік, 0,5 млн (3,5 %) – з 6 чоловік, 0,2 млн (1,4 %) – з 7 і більше чоловік. В 1950–1980 рр. переважним типом сім'ї в Україні стала двохдітна сім'я. Така особливість була і продовжує залишатись типовою для більшості країн Західної і Центральної Європи.

Соціально-економічний розвиток суспільства, індустріалізація, зміни в структурі праці зумовили зростаючу концентрацію населення в містах. За 1940–1989 рр. кількість міських жителів

України зросла з 14,0 до 34,6 млн осіб, тоді як кількість сільського населення скоротилася з 27,0 до 17,1 млн осіб (при збільшенні всього населення з 41,3 до 51,7, або на 10,4 млн осіб). Значно зменшилася питома вага сільських і помітно зросла питома вага міських жителів – за наведені роки відповідно з 66 до 33 % і з 34 до 67 %.

Географія формування господарського комплексу України. Значні зміни в географії народного господарства України відбулися в 1920–1930-х роках. Вони в основному збігалися із загально-союзними тенденціями, однак мали і свої особливості. У проголошеному курсі на індустріалізацію Україні відводилося важливе місце як регіону зосередження важкої промисловості.

Будівництво і реконструкція великих промислових об'єктів в Україні відбувалися в складних умовах (нестача коштів, дефіцит кваліфікованих кадрів, відсутність розгалуженої інфраструктури, прорахунки організаційного характеру). В 1920–1930-х роках було побудовано 3 потужні металургійні заводи (Азовсталь, Запоріжсталь, Криворіжсталь), Дніпрогес, завод важкого машинобудування – Краммаш (Краматорськ), заводи шахтного обладнання в Горлівці і Луганську, Дніпралюмінійбуд, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих об'єктів – металургійні заводи у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Макіївці, Комунарську, комбайнобудівний у Запоріжжі.

З географії розміщення цих підприємств можна зробити висновок, що промисловий потенціал України в довоєнний період формувався нерівномірно: акцент робився на розвиток традиційно індустріальних регіонів – Донбасу і Подніпров'я. При цьому промисловість досить густо заселеного Правобережжя помітно відставала в темпах розвитку. Форсована індустріалізація зумовила також диспропорцію між галузями промисловості, де домінуючі позиції належали групі "А" (виробництво засобів виробництва).

В промисловому комплексі України з'явилися нові галузі. Зокрема, у харчовій промисловості виникла маргарина, молочна, маслопереробна, комбікормова та інші галузі. Введенням в 1932 році в дію заводу "Дніпроспецсталь" було започатковано електрометалургію. А пуски у 1930 році Костянтинівського цинкового і в 1933 році Дніпропетровського алюмінієвого заводів започаткували в Україні кольорову металургію.

Модернізація промислового потенціалу України дала їй змогу у довоєнні роки за окремими показниками вийти на провідні місця в Європі і світі: 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавною чавуну, 3-тє місце за виплавною сталі (після Німеччини та Великобританії), 4-тє місце в світі за видобутком вугілля.

В складних умовах 1920–1930-х років відбувалися зміни і в структурі та географії *сільського господарства*. Переживши кризу, пов'язану з негативними наслідками застосування примусових методів колективізації, голодомору 1932–1933 рр., сільське господарство лише на кінець 1930-х років вийшло на рівень продуктивності, який був до початку суцільної колективізації. Дещо зменшилась питома вага посівних площ зернових (водночас більше стали висівати озимої пшениці і зернобобових), а натомість розширились посіви технічних культур (цукрових буряків, соняшника, льону-довгунця). Виросла питома вага картоплі, овочевих і кормових культур.

Основні посіви озимої пшениці в довоєнні роки зосереджувалися переважно в Лісостепу і в північній частині степової зони. В південній частині Степу значні площі відводилися під озимий ячмінь. В Лісостепу і на Поліссі висівалася гречка, а в Лісостепу і в Степу – просо.

З технічних культур провідне місце займали цукрові буряки – Лісостеп (Вінничина, Черкащина, Поділля), а також південь Полісся та північ Степу. Посіви соняшника зосереджувалися переважно у степових районах та в Лісостепу. В передвоєнні роки в Україні значні площі засівалися бавовником, який, однак, не давав бажаної врожайності і його вирощування припинилося. В лісостеповій і степовій зонах вирощували коксагиз – сировину для виробництва каучуку. В зв'язку з впровадженням синтетичного каучуку його вирощування згодом було згорнуто.

Найбільші площі під картоплею були зайняті на Поліссі, а також в лісостеповій зоні. Навколо великих міст у 1920–1930-х роках сформувалися райони приміського типу господарства з переважанням овочівництва і картоплярства.

Характерною особливістю географії формування господарського комплексу України у *післявоєнний період* було відновлення зруйнованої в роки війни економіки та її подальший розвиток. Неушкодженими залишилися лише 19 % довоєнної кількості

промислових підприємств, а промислове виробництво в Україні в 1945 році становило лише 26 % довоєнного рівня.

Уже в 1947 році стали до ладу три турбіни Дніпрогесу, були відбудовані найбільші теплові електростанції – Зуєвська, Штерівська і Курахівська в Донбасі. До кінця 1950 року почала працювати більшість основних шахт Донбасу. У 1948 році відновив довоєнну потужність Новокраматорський завод, випускав магістральні паравози Луганський завод, нові потужні агрегати для електростанцій – Харківський турбогенераторний. З конвеєра ХТЗ зійшов післявоєнний десятитисячний трактор.

Одночасно з реконструкцією старих промислових підприємств зводилися нові. Стали до ладу Запорізький трансформаторний завод, Харківський завод “Електроважмаш” та інші. У 1948 році серійне виробництво літаків дослідно-конструкторського бюро О. Антонова освоїв Київський авіаційний завод. У 1946 році розпочато будівництво Львівського автоскладального заводу, який у 1951 році було перетворено в автобусний. Уже в 1948 році почали випускати продукцію такі нові заводи, як Київський мотоциклетний, Харківський підшипниковий, Львівський і Вінницький інструментальні.

Машинобудування в Україні належало до галузей, які розвивалися в повоєнні роки найшвидшими темпами. Загальний обсяг машинобудування у порівнянні з 1940 р. зріс майже в 1,5 раза. У повоєнні роки Україна стала визначним центром електрозварювання, в якому великих успіхів досяг інститут електрозварювання ім. Є. Патона.

Відбудовувалися і реконструювалися підприємства нафтобудування в Прикарпатті. В цьому регіоні розвідано ряд нових нафтових, газових і сірчанних родовищ. Видобуток природного газу в Прикарпатті швидко зростає, досягнувши в 1950 році 1,4 млрд кубометрів, що у 7 раз перевищувало рівень 1938 року. Це дало можливість забезпечити дешевим паливом не тільки західні, а й ряд міст інших регіонів України, розгорнути хімічну переробку газу. У 1948 році став до ладу найбільший на той час в Європі магістральний газопровід Дашава – Київ. У 1956 році розпочалася експлуатація Шебелинського (Харківська область) родовища природного газу. Інтенсивно вівся видобуток нафти та газу і в наступні роки. Питома вага цих видів палива у паливному балансі республіки з 9 % у 1958 році досягла 27 % у 1965 році.

Потреби господарства і населення України та інших регіонів СРСР у якісному твердому паливі забезпечувала вугільна промисловість, насамперед Донбасу. За 1959 – 1965 рр. в Україні було введено в дію 46 нових і реконструйовано 33 діючі шахти.

Набувала розвитку електроенергетика. У 1955 році дала струм Каховська ГЕС, в наступні роки – Кременчуцька, Дніпродзержинська, Київська та Канівська гідроелектростанції на Дніпрі, Тербле-Ріцька ГЕС у Закарпатті та інші. В 1960–1980 рр. завершено будівництво найбільших в Європі Придніпровської, Бурштинської, Старобешівської, Луганської, Трипільської, Слов'янської та інших теплових електростанцій. Розпочалося спорудження атомних електростанцій.

Значного розвитку набула хімічна промисловість, найбільшими підприємствами якої стали: Калуський хіміко-металургійний комбінат, Рівненський та Черкаський заводи азотних добрив, Дніпропетровський шинний завод, Шосткінський хімічний завод та цілий ряд інших підприємств.

Швидкими темпами споруджувалися доменні печі на Криворіжжі та в Донбасі, трубопрокатні стани у Дніпропетровську й Нікополі.

Розвивався і удосконалювався транспорт. На залізницях з'явилися більш економічні електровози і тепловози. Якщо на початку 1959 року вони здійснювали лише 2,5 % вантажоперевезень, то в 1960-х роках – вже 85 %. Було електрифіковано ряд залізниць, зокрема важливу магістраль Донбас – Карпати. У 70 країн здійснювалися морські перевезення з Одеси, Іллічівська, Миколаєва, Херсона, Маріуполя та інших портів України.

Відбудова сільського господарства України розпочалася ще в ході визволення її території від фашистської окупації. На кінець 1945 року відновили роботу 27,5 тисяч колгоспів, 784 радгоспи і 1277 МТС. Не вистачало техніки, за роки війни зменшилися посівні площі і поголів'я тварин. А головне – не вистачало кадрів. Якщо в 1940 році чоловіки серед працездатних колгоспників становили 49 процентів, то на початку 1945 року – трохи більше 20 %. Та, долаючи труднощі, колгоспи і радгоспи на початок 1950 року за врожайністю жита, цукрових буряків, картоплі, за чисельністю поголів'я великої рогатої худоби перевищили довоєнний рівень.

В наступні роки сільське господарство України розвивалося нерівномірно. Після піднесення сільськогосподарського вироб-

ництва у 1950-х роках, обумовленого посиленням матеріальної зацікавленості колгоспників, зміцнення матеріально-технічної бази і поліпшення якісного складу керівників, в 1960–1980-х роках розвиток галузі уповільнився. Незважаючи на те, що з другої половини 1960-х років здійснювалися великі капіталовкладення в аграрний сектор економіки, адекватної віддачі він не давав, хоча валові показники виробництва продукції в середньому зростали. Характерними були великі втрати врощеного і зібраного врожаю. Криза сільськогосподарського виробництва змусила керівництво країни вдаватися до закупок зерна за кордоном. У другій половині 1970-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5 %, а в першій половині 1980-х років – 0,5 %.

Порівняно з довоєнним періодом відбулися зміни в структурі і географії сільськогосподарської галузі. Підвищилась питома вага кормових та технічних і знизилась частка зернових культур. Значно зросло (у 2,5 рази) за 1941–1989 рр. поголів'я великої рогатої худоби і свиней, водночас поголів'я корів і овець зростало повільно. У 5 разів скоротилося поголів'я коней.

В повоєнні роки посівні площі збільшилися за рахунок зрошувальних (Південь, Крим) і осушуваних (Полісся) земель. В гірських районах Карпат і Криму помітно розширилися площі пасовищ.

Отже, територія та кордони України в 1917–1954 рр. стали підсумком започаткованого в період Української революції 1917–1921 рр. і продовженого в наступні часи процесу їх визначення. Головним при цьому був чинник заселеності території українцями (етнічні землі).

У ХХ ст. внаслідок інтенсивного розвитку промисловості та здійснення масштабних гідромеліоративних робіт посилювався негативний вплив на природне середовище. Погіршення екологічної ситуації мало місце, передусім в регіонах надмірної концентрації металургійних та хімічних підприємств. Під впливом господарської діяльності природні ландшафти змінювалися техногенними, посилювалось навантаження на ґрунти, зросло забруднення атмосфери та води.

Складною була демографічна ситуація – Україна пережила три демографічні кризи, пов'язані з Першою світовою та громадянською війнами і повоєнною розрухою, голодомором 1932–1933 рр., втратами в період Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Внаслідок великих демографічних втрат довоєнного рівня населення Україна досягла лише в кінці 1950-х років.

Значні зміни відбулися в географії господарства України, передусім в 1920–1930-х роках, коли відповідно до курсу на індустріалізацію України відводилося важливе місце як регіону зосередження важкої промисловості. В складних умовах (нестача коштів, дефіцит кваліфікованих кадрів, відсутність розгалуженої інфраструктури, прорахунки організаційного характеру) в Україні були збудовані потужні підприємства металургійної, хімічної та машинобудівної галузі. Промисловий потенціал формувався нерівномірно: акцент робився на розвиток індустріальних регіонів – Донбасу і Подніпров'я. Модернізація промислового потенціалу України дозволила у довоєнні роки за окремими показниками вийти на провідне місце в Європі і світі.

Відбувалися зміни в структурі та географії сільського господарства. Деяко зменшилась питома вага посівних площ зернових (водночас більше стали висівати озимої пшениці і зернобобових), а натомість розширились посіви технічних культур (цукрових буряків, соняшника, льону-довгуниця). Виросла питома вага картоплі, овочевих і кормових культур.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які внутрішні і зовнішні події мали вплив на визначення державної території та кордонів України в 1917–1954 рр.?
2. Назвіть основні етапи розширення державної території України в довоєнний і повоєнний періоди.
3. Під впливом яких чинників відбувалися зміни в природно-географічному середовищі?
4. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в Україні в ХХ ст.
5. Поясніть нерівномірність у географії формування промислових комплексів України в 1920–1930-х рр.
6. Які зміни відбулися у структурі та географії сільськогосподарського виробництва?

7. Дайте характеристику транспортної системи України, обґрунтуйте зміни, щр в ній відбулися.
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів “перепис населення”, “ландшафт”, “рекреаційні функції”, “гідрологічний режим”, “вантажооборот”.

Мовою фактів

“До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курищини, Холмищини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів”.

(Із Третього універсалу Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року // Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2002. – С. 267).

“Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

(Із Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР // Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2002. – С. 373).

РОЗДІЛ 10

Історична географія України кінця ХХ – початку ХХІ ст.

*Територія та кордони незалежної України.
Природно-ресурсний потенціал. Географія населення.
Сучасне розміщення продуктивних сил України.*

Територія і кордони незалежної України. Україна історично сформувалася і розвивалася на зіткненні світів і комунікацій – “варяг і греків”, Європи та Азії, землеробів і кочівників, християнства і мусульманства, православ'я і католицизму та протестантизму.

Проголошення у 1991 році незалежності України стало однією з найзначніших подій з часів розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Розміри території, кількість населення, потужний (хоча й нераціональний за своєю структурою) господарський комплекс, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, природні ресурси – все це ставить Україну в ряд найбільших європейських держав.

Україна займає надзвичайно вигідне *геополітичне положення* в центрі Європи і є ключовим регіоном, що зв'язує своїми транспортними артеріями Схід і Захід, Північ і Південь Європи. Сприятливі можливості для безпосередніх зв'язків з державами інших континентів і частин світу надає великої довжини узбережжя Чорного та Азовського морів з незамерзаючими портами.

Україна – держава у Східній Європі. Вона розташована між 45° і 52° північної широти та між 22° і 40° східної довготи. Займає територію 603,7 тис. кв. кілометрів, протяжність із сходу на захід – 1316 км, а з півночі на південь – 893 км. Крайні точки: на півночі – село Петрівка Чернігівської області; на півдні – мис Сарич в Автономній Республіці Крим; на заході – місто Чоп Закарпатської області; на сході – село Червона Зірка Луганської області.

Географічний центр України, згідно з даними Державного комітету природних ресурсів України (наказ № 95 від 20 травня 2005 року “Щодо уточненого місцезнаходження географічного центру України”), має координати 49°01'39" північної широти і 31°28'58" східної довготи. Він розташований на північній околиці села Мар'янівка (Шполянський район) між райцентром Шпола і селом Матусів Черкаської області. Геометричний центр України розташований поблизу райцентру Добровеличківка Кіровоградської області.

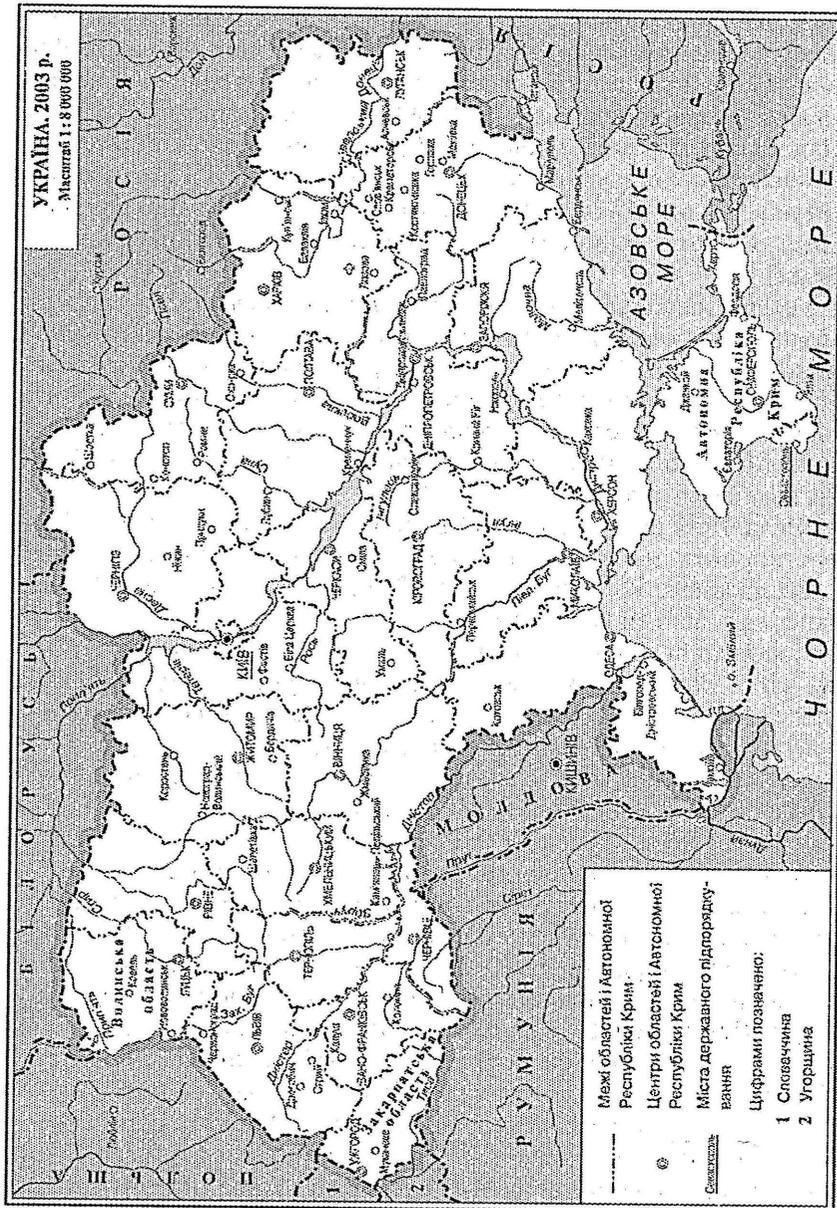
Україна належить до найбільших за територією держав Європи, займаючи друге місце після Російської Федерації. Її площа (603,7 тис. кв. кілометрів) перевищує територію Французької Республіки (544 тис. кв. кілометрів), Іспанії (505 тис. кв. кілометрів), Королівства Швеції (450 тис. кв. кілометрів), Федеративної Республіки Німеччини (356,3 тис. кв. кілометрів), Республіки Польщі (312,7 тис. кв. кілометрів).

Після 1991 року державний кордон СРСР на території УРСР перетворився на західний кордон незалежної України. Міжреспубліканські кордони УРСР з Білоруссю, Молдовою і Росією стали державними кордонами.

Непорушність кордонів України закріплена низкою міжнародних угод. Зокрема, українсько-польською угодою від 18 травня 1992 року визначено, що сторони “не мають жодних взаємних територіальних претензій, а також не будуть мати їх у майбутньому”. Не виникло проблем й у підтвердженні кордонів з *Угорщиною* та *Словаччиною*, детальна делімітація та демаркація яких була здійснена ще в часи СРСР.

Водночас затягнулося розв'язання питання про кордон з *Румунією*, яка в односторонньому порядку оголосила таким, що “втратив актуальність”, договір 1961 р. про режим радянсько-румунського кордону. В 1995 році був оголошений нечинним “Протокол про уточнення лінії державного кордону”, підписаний СРСР і Румунією в 1948 році. Певні політичні кола Румунії почали вимагати повернення своїй країні території Чернівецької області і Південної Бессарабії, яка стала частиною Одеської області.

Коли ж Румунія взяла курс на вступ до НАТО і Європейського Союзу, то для неї стало неможливим залишити нерозв'язаним питання про державний кордон із сусідніми країнами. Румунський

уряд вжив заходів до припинення громадських виступів за повернення втрачених у 1940 році територій. Адже очевидно, що передача Південної Бессарабії і Північної Буковини була легітимізована Паризьким мирним договором, який у лютому 1947 року Румунія змушена була укласти з Об'єднаними Націями, що перемогли в Другій світовій війні. Цей договір становив ланку в цілісній системі післявоєнного європейського устрою, непорушність якого була закріплена Хельсінськими угодами 1975 року.

Остаточо питання про кордон було знято після підписання 17 червня 2003 року договору між Україною і Румунією "Про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу в прикордонних питаннях". Обома сторонами була визнана демаркація сухопутної ділянки кордону, що свого часу була проведена між СРСР і Румунією. Через Міжнародний суд в Гаазі у 2009 році було вирішено спірне питання про статус острова Зміїний і прилягаючий до нього континентальний шельф.

При вирішенні питання про кордон України з колишніми республіками СРСР головним завданням є їх делімітація та демаркація, оскільки адміністративні межі між союзними республіками не відповідали стандартам державного кордону. Впродовж 1995–1999 рр. здійснена делімітація кордону з Молдовою, а 18 серпня 1999 року було підписано договір між Україною і Молдовою про державний кордон, демаркація якого розпочалася в 2002 році.

В 1993–1997 рр. тривали роботи з делімітації кордону з Білоруссю, договір про державний кордон з якою було підписано 12 травня 1997 року. Після цього необхідно здійснити роботи щодо демаркації кордону.

Основою для вирішення питання про кордон між Україною і Російською Федерацією став підписаний 31 травня 1997 року. "Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією", ратифікованого парламентами обох країн. Головною в цьому документі є стаття 2, в якій йдеться про те, що "Високі Договірні Сторони відповідно до Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів". Впродовж 1998–2003 рр. була здійснена делімітація сухопутної ділянки кордону між Україною і Росією, після завершення якої

розпочалися роботи з демаркації. Залишається нерозв'язаною проблема морських кордонів, делімітація яких не завершена.

Природно-ресурсний потенціал. Територія України розташована у помірному поясі північної півкулі, чим визначаються головні риси її сучасних фізико-географічних умов. Вона знаходиться в межах двох величезних тектонічних структур – давньої Східноєвропейської платформи та молодого Альпійсько-Гімалайського складчастого поясу. З цим пов'язані особливості рельєфу та покладів корисних копалин.

Рельєф України досить різноманітний. Близько 70 % її території займають низовини, 25 % – височини і лише 5 % – гори.

На півночі України розташована *Поліська низовина*, що має похил до річок Прип'яті і Дніпра. На південь від Поліської низовини вздовж лівого берега Дніпра простяглася *Придніпровська низовина*, яка поступово переходить у Полтавську рівнину. Її поверхня похилена в західному і південно-західному напрямках. На півдні України розташована *Причорноморська низовина*. Складовою частиною її є *Північнокримська рівнина*, поверхня якої поступово знижується до Сиваша. З південного заходу до українських Карпат прилягає частина Середньодунайської низовини – *Закарпатська низовина*.

У центральній частині України розташована *Придніпровська височина* з висотами 150–300 м. У західній частині розташована *Подільська та Волинська височини* з такими підвищеними місцевостями як Кременецькі гори, Товтри (Медобори), Гологори, Мізоцький кряж. На сході України знаходиться *Донецька височина*. З північного сходу до Українських Карпат прилягає *Передкарпатська височина*.

На півдні західної частини нашої країни знаходять *Українські Карпати* (найвища точка: гора Говерла – 2061 м). Це молоді середньовисотні гори, що утворилися під час альпійської складчастості. На півдні Кримського півострова розташовані *Кримські гори* (найвища точка: гора Роман-Кош – 1545 м).

Корисні копалини. Україна багата на різноманітні корисні копалини, яких розвідано близько 90 видів. Це, передусім, паливні корисні копалини, до яких належить вугілля, нафта, газ, горючі сланці, торф. Провідне місце належить кам'яному та бурому вугіллю, запаси якого оцінюються в понад 100 млрд. тонн. Основні

поклади *кам'яного вугілля* зосереджені в *Донецькому* (98 %) та *Львівсько-Волинському басейнах* (2 %). Вугілля Донбасу відзначається високою якістю.

Найбільші запаси *бурого вугілля*, які оцінюються в 9 млрд. тонн, зосереджені у *Дніпровському басейні* (Кіровоградська, Дніпропетровська, Черкаська і Житомирська області).

Родовища *горючих сланців* є в Карпатах, на Поділлі та в Кіровоградській області. Запаси *торфу* знаходяться переважно на Поліссі.

Нафтою Україна забезпечена недостатньо і може самостійно покривати свої потреби на 10–15 %, газом – на 25 %. Понад 80 % добутих *нафти і газу* припадає на Дніпровсько-Донецький нафтогазоносний регіон. Перспективним є Причорноморсько-Кримський нафтогазоносний регіон, в тому числі й прибережний шельф Чорного моря.

Запаси *рудних корисних копалин* сконцентровані, передусім, у Криворізькому (Дніпропетровська область) і Керченському (Республіка Крим) *залізорудних басейнах* та в Білозерському (Запорізька область) і Кременчуцькому (Полтавська область) залізорудних районах.

Україна має значні запаси *марганцевих руд*, які зосереджені в Нікопольському марганцевому басейні (Дніпропетровська область), який є одним з найбільших у світі.

Родовища *титану* розробляються в Житомирській і Дніпропетровській областях. *Уранові руди* залягають в Кіровоградській області. Руди кольорових металів залягають у Кіровоградській області (*нікель*), Дніпропетровській (*глинозем для виробництва алюмінію*). *Ртуть* добувається в Донецькій і Закарпатській областях.

За запасами *нерудних* (неметалевих) корисних копалин Україна посідає одне з провідних місць у світі. В Прикарпатті зосереджені великі родовища *самородної сірки і озокериту*. Озокерит використовується в медицині, парфумерії, легкій промисловості.

Кам'яна сіль добувається в Донбасі (Артемівське, Слов'янське) і в Закарпатті (Солотвинське). Багаті на солі затока Сиваш та прибережні води Чорного і Азовського морів. Родовища *калійних солей* знаходяться в Передкарпатті.

Родовища нерудної сировини для металургійної промисловості зосереджені в різних регіонах: *магнезит* (вогнетрив) – в

Запорізькій і Дніпропетровській областях, *вогнетривкі глини* – в Донецькій і Черкаській областях, *кварцити* – в Житомирській, *флюсові вапняки* – в Донецькій області і Криму.

Україна багата запасами будівельних матеріалів і сировини для виробництва цементу. За запасами *гранітів, лабрадоритів* (Житомирська область) посідає провідне місце в світі.

Клімат сучасної України – помірно-континентальний, а на вузькій смузі південного берега Криму – субтропічний (середземноморського типу). Середня температура січня коливається від -7° , -8° на північному сході до $+2^{\circ}$, $+4^{\circ}$ С на південному березі Криму. Середні температури липня коливаються від $+17^{\circ}$, $+18^{\circ}$ на північному заході країни до $+23^{\circ}$, $+24^{\circ}$ С на південному сході. Середньорічна кількість опадів на південному сході – 300 мм. У Карпатах їхня кількість збільшується до 1200–1600 мм.

Характер атмосферної циркуляції над Україною визначається частою зміною циклонів і антициклонів. Циклони надходять на територію України протягом року з заходу, північного і південного заходу, півдня. З їх приходом взимку наступає потепління, відлига або снігопад, влітку – дощ. Вторгнення континентальних повітряних мас з Азії (антициклони) зумовлюють взимку різкі похолодання, а влітку – посушливу погоду. В середньому впродовж року в Україні фіксується 63 % днів з антициклонами і 37 % – з циклонами.

Загалом кліматичні умови є сприятливими для сільськогосподарського виробництва, функціонування транспорту, галузей енергетики. Україна належить до територій з кліматичним комфортом з вираженими зональними відмінностями кліматичних умов.

Географія населення. Україна – шоста за чисельністю населення держава в Європі. Кількість його на середину 2011 року становила близько 46 млн осіб. За цим показником Україна поступається Росії, Німеччині, Італії, Великобританії і Франції.

Разом з тим демографічна ситуація в Україні надзвичайно складна. Як і інші європейські держави, Україна перебуває на такому етапі демографічного розвитку, коли народжуваність зменшується, а смертність зростає і формується звужений тип відтворення населення. Найнегативнішою особливістю сучасної демографічної ситуації в Україні є досить високий рівень смертності населення. При цьому природний приріст населення має від'ємне значення.

На початку ХХІ ст. зменшення чисельності населення спостерігається в усіх без винятку областях. Масштаби депопуляції (переважання кількості померлих над новонародженими) впродовж останніх років найбільшими були в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій і Луганській областях, меншими – в Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Львівській, Волинській і Чернівецькій областях.

Співвідношення чисельності міського і сільського населення внаслідок особливостей соціально-економічного розвитку суспільства постійно змінювалося. Якщо чисельність міського населення у 1939 році складала 13,6 млн осіб, а сільського – 26,9 млн осіб, то у 2001 році цей показник, відповідно, складав 32,6 млн осіб і 15,9 млн осіб. Індустріалізація суспільного виробництва зумовила значну концентрацію населення у містах – 68 %.

Найвищий рівень урбанізації спостерігається в індустріальних регіонах Донбасу і Подніпров'я (76–90 %). У західних областях і на Поділлі питома вага міського населення значно нижча (40–50 %).

Жителі міст України проживають у 454 містах і 889 селищах міського типу (2001). Населення 5 міст складає понад мільйон жителів (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса). Великими містами є Львів, Запоріжжя, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв).

Кількість сільських населених пунктів в Україні постійно зменшується. Якщо в 1989 році їх нараховувалося 28768, то в 2001 році – 28619.

Розміщення продуктивних сил. Сучасна галузева структура економіки України та географія розміщення продуктивних сил формувалися впродовж тривалого історичного періоду під впливом різноманітних чинників. Відповідно до економіко-географічного положення, природно-ресурсного потенціалу, трудових ресурсів, історичних особливостей розвитку в країні значного розвитку набули галузі видобувної і важкої промисловості (вугільна, чорна металургія, машинобудування і металообробка), окремі галузі харчової промисловості, а також аграрний сектор з вирощуванням зернових та технічних культур, розведенням великої рогатої худоби м'ясного і молочного напрямів.

В Україні переважає виробнича сфера, хоча в останні роки має місце повільна тенденція до збільшення питомої ваги невиробничої

сфери. Значна перевага виробничих галузей над невиробничими свідчить про низьку ефективність використання основних виробничих фондів та низьку продуктивність праці, що вимагає зосередження тут значної кількості трудових ресурсів. Перехід економіки країни до ринкових відносин зумовив зменшення числа зайнятих у виробничій сфері і збільшення працюючих у невиробничих галузях.

Географія промислового виробництва характеризується нерівномірним його розміщенням по території країни. Найвища його просторова концентрація має місце в індустріально розвинутих областях із переважанням підприємств важкої промисловості (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська). Виділяються також Київська (включаючи Київ), Львівська, Одеська, Харківська та деякі інші області, де основний обсяг виробництва зосереджений в обласних центрах.

Визначальну роль у розвитку економіки країни відіграє *паливно-енергетичний комплекс*, який складається з паливної промисловості (вугільна, нафтова та нафтодобувна і газова, торфова) і електроенергетики.

Вугільна промисловість представлена видобутком та збагаченням кам'яного і бурого вугілля. Найбільше шахт з видобутку кам'яного вугілля зосереджено у Донецькій і Луганській областях, а також в Дніпропетровській області (Павлоград, Новомосковськ). Крім того кілька шахт діє у Львівській та Волинській областях.

Дніпровський буровугільний басейн розташований переважно на Правобережній Україні, де видобуток вугілля здійснюється в Кіровоградській та Черкаській областях.

Найбільше *нафти* видобувається у Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, яка простягається на 650–700 км на Лівобережній Україні. Найбільшими нафтовими родовищами є Гнідинцівське, Качанівське і Яблунівське. Нафтогазовидобувні родовища зосереджені у Сумській (Охтирське і Качанівське родовища), Чернігівській (Гнідинцівське, Прилуцьке родовища) і Полтавській (Сагайдацьке, Зачепилівське, Радченківське Родовище) областях.

В Україні історично сформувалися і сьогодні функціонують три основні райони *чорної металургії*: Донецький (13 підприємств), Приазовський (5 підприємств), Придніпровський (14 під-

приємств). Перші два райони орієнтовані, в основному, на паливо і споживача, а Придніпров'я – на родовища залізних і марганцевих (манганових) руд, воду Дніпра. Найбільші підприємства галузі – металургійні комбінати: Макіївський, Маріупольський (“Азовсталь”), “Криворіжсталь”, “Запоріжсталь”, заводи: Краматорський, Єнакієвський, Донецький, “Дніпроспецсталь”.

У структурі виробництва *кольорових металів* провідне місце посідає алюмінієва промисловість. На випуск цієї продукції припадає близько 20% усього виробництва кольорової металургії. Титано-магнієва промисловість – друга в Україні за алюмінієвою. Понад 75 % підприємств кольорової металургії зосереджені в Донецько-Придніпровському регіоні. Провідні підприємства галузі – Микитівський ртутний комбінат, Костянтинівський завод “Укрцинк”, Торезький завод наплавочних твердих сплавів, Запорізький титано-магнієвий комбінат, Дніпровський гірничо-металургійний комбінат.

У *машинобудівному комплексі* важливе місце посідає енергетичне машинобудування, підприємства якого виробляють парові гідравлічні турбіни, генератори, котли і потужні дизельні мотори, устаткування для атомних електростанцій, електроапаратуру і кабель. Центром енергетичного машинобудування є Харків, підприємства якого випускають понад 40 % продукції енергетичного машинобудування.

Понад 400 підприємств випускають електротехнічну продукцію – електролампові, ізоляційні, зварювальні та інші вироби. Приладобудівні підприємства випускають засоби вимірювання, аналізу, контролю, регулювання, автоматизації, обчислювальної техніки, інформатики, систем управління.

В Україні розвинуті усі основні галузі *транспортного машинобудування*: виробництво тепловозів (Луганськ, Харків), суднобудування (Миколаїв, Херсон, Київ, Севастополь, Керч), автомобілебудування (Кременчук, Запоріжжя, Луцьк, Львів, Черкаси), авіаційна промисловість (Київ, Харків).

Спеціалізація *сільського господарства* України історично значною мірою визначається природно-географічними чинниками, зокрема земельно-грунтовими та агро-кліматичними ресурсами, які загалом є дуже сприятливими. Сільськогосподарські угіддя займають 42 млн гектарів, або 70% загального фонду країни. Струк-

тура сільськогосподарських угідь така: 78,9 % – орні землі (рілля) і багаторічні насадження, 13,0 % – пасовища, 8,4 % – сіножаті.

На сьогодні найвища частка орних земель – у степових районах (70–80 %) і лісостеповій зоні. Пасовища зосереджені, в основному, в Карпатах, на Поліссі та в південно-східних степових областях, сіножаті – в долинах рік лісової і лісостепової зон.

Тривалий час сільськогосподарське виробництво розвивалося екстенсивним шляхом, тобто за рахунок залучення до нього додаткових земельних площ, особливо ріллі, збільшення поголів'я худоби. Площа орних земель збільшувалася за рахунок площ інших сільськогосподарських угідь (це негативно впливало на кормову базу тваринництва), а також внаслідок проведення водної меліорації – зрошення та осушення земель. Зрошувальні землі розташовані на півдні України, їх площа – 2,5 млн га. У перезволожених і заболочених районах Полісся і північного лісостепу під осушення залучено 3,3 млн га земель.

Територія сучасної України належить до найбільш розораних в Європі і світі (рілля становить 50 % її площі). При цьому розорувалися навіть землі, не дуже придатні для землеробства, – наприклад, осушені землі на Поліссі чи осушені заплави річок. Внаслідок цього площі земель збільшувалися, але знижувалася їх продуктивність, що не сприяло збільшенню обсягів виробництва культур.

Базовою галуззю сільського господарства України є *рослинництво*, яке дає 60 % валової сільськогосподарської продукції. Основна галузь – зернове господарство – вирощування продовольчих хлібних (пшениця, жито), круп'яних (гречка, рис, просо), фуражних (ячмінь, овес, кукурудза), зернобобових (горох, квасоля) культур.

Найважливіша зернова культура – *пшениця* (займає 40 % площ зернових культур). Вирощують, як правило, озиму пшеницю, переважно у лісостеповій та степовій зонах. На сході цих зон, де взимку переважно малий сніговий покрив, переважають посіви ярої пшениці. *Жито* вирощують переважно в Поліссі та у Передкарпатті, де зволоження надмірне, ґрунти не дуже родючі, а для пшениці – це не зовсім сприятливі умови. *Ячмінь* вирощують всюди, але найбільше у південних районах. Найбільші площі посівів *кукурудзи* є в північній і центральній частинах Степу, на півдні Лісостепу, де вона дає найвищі врожаї.

Маючи сприятливі умови та історичні традиції, Україна прагне відновити свій потенціал і увійти до числа провідних експортерів зерна.

Серед *технічних культур* в Україні важливе місце посідають соняшник і цукрові буряки. За виробництвом цих культур Україна тривалий час посідала провідне місце в Європі і входила до числа світових лідерів. Однак зменшення попиту на український цукор спричинило скорочення посівних площ і зборів *цукрового буряка*. Натомість площі під *соняшником* різко зросли. Цукрові буряки вирощують в лісостепу і на півночі степової зони. Найкращі умови для вирощування соняшнику – у степовій та на півдні лісостепової зони. Крім нього, важливими олійними культурами є *ріпак* (Полісся і лісостеп), соя, рицина, льон-кучерявець (степ). Головна волокниста культура в Україні – *льон-довгунець*. Основні його посіви знаходяться на Поліссі та у Передкарпатті, де переважає нежарке і вологе літо.

Картоплю вирощують на всій території України, але найвища її врожайність – на Поліссі та в Лісостепу. Овочівництво розвинене скрізь, найбільше посівів – у господарствах лісостепової і степової зон. Основні площі багаторічних культур знаходяться у степовій зоні.

Завдяки м'якому клімату та наявності родючих ґрунтів Україна має значні площі садів. У передгір'ях Криму та на Закарпатті розвинуте *виноградарство*.

Тваринництво забезпечує потреби в продуктах харчування (молоко, м'ясо, сир, яйця, риба, мед) і дає сировину для харчової та легкої промисловості (шкіра, вовна, шовк). При цьому воно використовує кормові культури польового та лучно-пасовищного виробництва, відходи від харчової промисловості.

Молочне скотарство розвивається переважно там, де є пасовища із соковитими травами (Полісся), або навколо великих міст, де є значний споживач свіжого молока. У районах інтенсивного землеробства з високою часткою посівних площ кормових культур, а також сінокосів і пасовищ, переважає молочно-м'ясне скотарство (лісостеп, південь Полісся).

В степовій зоні поширене м'ясо-молочне скотарство. М'ясне скотарство розвивається в усіх природних зонах навколо великих центрів харчової промисловості, відходи від якої є кормами для худоби. Важливою галуззю є свинарство, яке виробляє понад третину усього м'яса. Поширене повсюдно, найбільша концентрація – у лісостепу і степу.

Вівчарство поширене у степу та в Карпатах. На степових ділянках переважає вовняне, насамперед тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство, а в Карпатах – грубововняне, смушкове і молочне вівчарство.

Птахівництво розвинене на всій території України, але найбільша концентрація птиці (гусей, качок, індиків, курей) поблизу великих міст, у головних зернових районах степу та лісостепу.

В останні роки відроджується *конярство*, яке колись було важливою галуззю тваринництва. Коней розводять повсюдно, найбільше – у Карпатах, Закарпатті, на Поділлі та Поліссі. У спеціалізованих господарствах Луганської, Полтавської та Тернопільської областей розводять племінних коней.

Давні традиції в Україні має *бджільництво*. Однак інтенсивне вирубування лісів, розорювання земель, використання дешевого штучного воску, а пізніше й застосування отрутохімікатів призвели до занепаду цієї галузі. Зараз бджільництво поширене в усіх регіонах, а найбільше – на Поліссі та в лісостепу.

* * *

Таким чином, незалежна Україна належить до найбільших за територією країн Європи, непорушність державних кордонів якої закріплені міжнародними угодами.

Україна має значний і різноманітний природно-ресурсний потенціал – багаті поклади корисних копалин, великі масиви родючих ґрунтів (особливо чорноземів), значні запаси прісних вод, сприятливі кліматичні умови. Природні умови та ресурси держави – один з визначальних чинників розвитку і спеціалізації її економіки.

Сучасна демографічна ситуація в Україні є надзвичайно складною і характеризується перевищенням смертності над народжуваністю, що зумовлює зменшення населення. Понад дві третини населення проживає в містах.

Структура і розміщення продуктивних сил України сформувалися під безпосереднім впливом природних, економічних та історичних умов. Значного розвитку набули галузі видобувної і важкої промисловості, галузі харчової і промислової промисловості та перспективний аграрний сектор. В цілому економіка держави перебуває в стадії зтяжнього реформування.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте геополітичне положення незалежної України і дайте йому оцінку.
2. Дайте загальну характеристику рельєфу та клімату України і обґрунтуйте їх вплив на соціально-економічний розвиток окремих регіонів.
3. Зробіть аналіз мінерально-сировинного потенціалу України і дайте йому економічну оцінку.
4. Сучасний стан та перспективи поліпшення екологічної ситуації в державі.
5. Поясніть галузеві диспропорції у розвитку економіки України та запропонуйте напрями її трансформації
6. Назвіть основні проблеми розвитку промисловості та аграрного сектора економіки держави.
7. Історико-географічні чинники та перспективи зовнішньополітичних та економічних зв'язків України.
8. Розкрийте зміст історико-географічних понять і термінів “демаркація кордону”, “делімітація кордону”, “урбанізація”, “депопуляція”, “інтеграція”, “аграрно-промисловий комплекс”.

Мовою фактів

“Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією”.

(Із Конституції України. Стаття 13).

“Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

(Із Конституції України. Стаття 133).

ЛІТЕРАТУРА

Основна використана

1. Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. – М.: Мысль, 1982. – 334 с.
2. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 168 с.
3. Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1985.
4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 255 с.
5. Балабушевич Т. А. Географія історична // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – С. 131–139.
6. Бойко О. Д. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). – К.: Наукова думка, 2007. – 62 с.
7. Боплан Г. Л. Опис України. – К.: Дніпро, 1991. – 212 с.
8. Бейдик О. О., Падун М. М. Географія. – К.: Либідь, 1995. – 304 с.
9. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII вв. – М.: Прогресс, 1986, 1988, 1992. Т. 1–3.
10. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1989–1993.
11. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1990.
13. Гумилев Л. Н. Етногенез и биосфера Земли. –Л., 1990.
14. Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти проблеми) // УІЖ. –1999. – № 6. – С. 3–17.
15. Гуржій О. І. Українська козацька держава у другій половині XVII – XVIII ст: кордони, населення, право. – К.: 1996. – 176 с.
16. Дмитрієнко М. Ф., Маркова О. Є. Кордон державний // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – 2008. – С. 137.
17. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі “Історії України-Руси” Михайла Грушевського // Український історик. – 1984. – № 11. – С. 103–110.

18. Жук М. В. Комерційні відносини України: розвиток експортного потенціалу. – Чернівці: Рута, 2004. – 560 с.
19. Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994. – 462 с.
20. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 110 с.
21. Зміст історичних карт // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1982. – № 10. – С. 89–92.
22. Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003–2010. – Т. 1 – 7.
23. Историческая география СССР (Дробижев В. З. и др.). – М.: Высшая школа, 1973. – 320 с.
24. Історія міст і сіл Української РСР: В 27 т. –К., 1970–1972.
25. Історія України: Документи. Матеріали. – К.: Наукова думка, 2002. – 448 с.
26. Кісь Я. Татарські пляхи на Україні в XVI – XVII ст.// Жовтень. –1986. – № 6. – С. 38–46.
27. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. – К.: Київськ. славістичний ун-т, 2002. – 412 с.
28. Круль В. П. Історична географія Західної України: Конспект лекцій /За ред. Я. І. Жупанського. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – 46 с.
29. Лашенко К. Г. Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорозького, та природокористування запорозьких козаків (1734–1775): дис... канд. іст. наук: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2002.
30. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805 – 1900): Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид. МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 186 с.
31. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией. – СПб.: Издательство “Лань”, 2000. – 304 с.
32. Максаковский В. П. Историческая география мира: Учебное пособие для вузов. – М.: Экопрос, 1997. – 584 с.
33. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
34. Маркова О. Є., Степченко О. П. Кордони державні України // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т.5. – 2008. – С. 137 – 149.

35. Прибиткова І. М. Основи демографії. – К.: АртЕк, 1995. – 246 с.
36. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К. Наукова думка. 1989. – 232 с.
37. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі. – К.: Наукова думка, 1992. – 214 с.
38. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 96 с.
39. Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми державотворення. – К.: Наукова думка, 1993. – 298 с.
40. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. Авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.] – К.: Либідь, 2008. – 519 с.
41. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. Документи. – К.: Наукова думка, 1990.
42. Трубчанінов С. В. Історична географія України: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. – 168 с.
43. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К.: Наукова Думка. 1990. – 568 с.
44. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К. Наукова думка, 1994. – 180 с.
45. Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського озацтва до середини XVII ст. // УІЖ. – 1995. – № 5. – С. 24–38.
46. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів: Світ, 1990 – 1992.
47. Яцунский В. К. Историческая география. – М.: Мысль, 1955. – 326 с.

Рекомендована література

1. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основа, 1994. – 164 с.
2. Боряк Г. В. Джерело для історичної географії України у період феодалізму // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 2. – С. 26–38.
3. Дахно І. І. Країни світу: Енциклопедичний довідник. – К.: МАПА, 2004. – 608 с.
4. Жекулин В. С. Историческая география: предмет и методы. – М.: Наука, 1982. – 224 с.

5. Історично-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць / НАН України, Інститут історії України; відп. ред. Ф. Шевченко [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1994. – 205 с.
6. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды. – М.: Наука, 1983. – 78 с.
7. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел / АН України, Інститут української археології. – 2. вид. – К.: [б.в.], 1993. – 185 с. (Проблеми едиційної та камеральної археології: історія, теорія, методика. – Вип. 5)
8. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // УІЖ. – 1989. – № 12. – С. 49–57.
9. Мельниченко В. М. Торгівельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною в другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 69–75.
10. Снесарев А. Е. Введение в военную географию. М.: Центриздат, 2006. – 512 с.
11. Сосса Р. І. Історія картографування території України: Підручник. – К.: Либідь, 2007. – 332 с.
12. Паньонко І. М. Органи влади Запорозької Січі: Монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 316 с.
13. Ровенчак І. Історична географія культури: проблеми змісту та рангування одиниць дослідження // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Випуск 1 (15).
14. Шевченко Ф. П. Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII – XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 11. – К., 1985.
15. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: функції, структура, архів. – К.: Держкомархів України, 2001. – 146 с.
16. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К.: Інститут історії України, 2005. – 264 с.
17. Шодра О. М. Історична географія. Навчальний посібник. – Львів, 2006. – 115 с.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 13, 81, 93, 106
Австро-Угорщина 4, 13, 106, 124
Автономна Республіка Крим 144, 157
Азія 144, 150
Азовська губернія 107, 110
Азовське море 12, 22, 35, 39, 50, 57, 89, 91, 133, 134
Альпійська геосинклінальна (складчаста) область 21, 148
Амвросіївка 25
Анапа 39
Англія 82
Антонівка 25
Антарктида 21
Арабський Халіфат 56
Аральське море 51
Арар (Яломіта), річка 33
Артемівськ 37, 149
Асканія-Нова 135
Аслан-Кермен 89
Аукштайтія 75
Афіни 42, 43
Африка 24

Базавлук 91
Базавлуцька Січ 91
Бакаїв шлях 102
Балкани 25, 50
Балкано-Дунайський регіон 27
Балта 117, 126
Балтійське море 57, 72, 76
Бар 103
Батурин 108
Бахмацьке князівство 76
Бахмут 110

Бахмутська провінція 107, 108
Белз 57
Белзьська земля 61
Белзьке воєводство 80
Бендери 131
Бердянск 120
Берегівська жупа (комітат) 112
Березанський лиман 39
Березань, острів 39
Березина 75
Берестейська земля 61, 75, 76
Берислав 117
Бессарабія 126, 129
Бессарабська губернія 111, 125
Бессарабська область 111
Біла Вежа 50
Біле море 60, 72
Білгород-Дністровський 39, 48
Білгородська провінція 107
Білозерський басейн 149
Білорусія 48, 50, 106
Білорусь 124, 145
Білоцерківський обвід 79
Білоцерковський полк 97, 98
Більське городище 46
Близький Схід 56, 120
Бобрик 81
Богуслав 103
Болгарія 51
Болохівська земля 61
Бориспільський район 19
Борисфен (Дніпро) 33, 34, 105
Борисфеніда 39
Боспор 41, 42, 43, 44
Боспорська держава 39
Боспорське царство 36, 42

Географічний покажчик

Босфор 23
Брацлавське воєводство 80
Брацлавське намісництво 111
Брацлавський повіт 80
Брацлавський полк 98
Брацлавщина 106, 111
Брест-Литовськ (Брест) 125
Брест 117
Броди 14
Брянськ 78
Буг 48
Буда 14
Будище 14
Бузький лиман 39
Бузький повіт 80
Буковина 80, 82, 103, 106, 111, 112, 113, 121, 129
Булгар 56, 57

Валдайська височина 50
Валки 102
Варшава 103, 126
Варяжське (Балтійське) море 57
Велика Булгарія 51
Велика Скіфія 35, 37
Велике князівство Литовське 72, 75, 79, 86
Великий Булгар 56
Великобританія 150
Венеція 93
Венецька республіка 105
Велика Вись 110
Великий Єгорлик 64
Великий луг 99
Візантія 55, 56, 57
Війська Донського область 110, 111
Вілія 75
Вінничина 138

Вінницька область 129, 131, 157
Вінницький повіт 80
Вісла 34, 48, 72
Віта, річка 68
Вітебськ 67, 75
Вирське князівство 76
Витичів 70
Вишгород 66
Внутрішня Монголія 34
Вовничи 25
Вовча, річка 89, 99
Вовчі Води 102
Вознесенське намісництво 111
Воїнь 67
Волга 50, 51, 56, 57, 72, 76
Волзький шлях 57
Волино-Подільська височина 67
Волино-Подільська плита 21
Волинська губернія 111, 114, 124, 125
Волинська височина 148
Волинське воєводство 80
Волинська земля 61, 67, 70, 71, 75
Волинська область 129, 131, 151, 152, 157
Волинське князівство 68
Волинське намісництво 111
Волинь 27, 29, 30, 52, 67, 72, 82, 102, 114, 143
Володарка 96
Володимир 57, 67
Володимир-Волинський 67, 70
Володимиро-Волинська земля 61
Володимиро-Волинське князівство 61
Володимир-на-Клязьмі 67
Володимиро-Суздальська земля 68

Володимиро-Суздальське князівство 64, 67, 70
 Володимирський повіт 80
 Волощина 82
 Волхов 58
 Воронеж, річка 57, 64, 67
 Воронежська губернія 107, 125, 126
 Воронежська область 42
 Воронежська провінція 107
 Вороніжчина 125, 143
 Ворскла 57, 60, 64, 102
 Вроцлав 57

Гаага 147
 Гадяцький полк 99
 Галич 67, 70
 Галичина 82, 103, 111, 113, 114, 121, 130
 Галичина (Східна) 112
 Галиції і Лодомерії (Володимирії) королівство 112
 Галицька земля 52, 61, 67, 70, 71, 76, 80
 Галицько-Волинська земля 51, 52, 61, 66, 67, 68, 69, 72
 Галицько-Волинська Русь 472
 Галицьке князівство 61, 68
 Галицько-Волинське князівство 61, 64, 75
 Гетьманщина 99, 106, 107
 Гераклея Понтійська 39
 Гермонаса 39
 Гіпаніс (Південний Буг) 33
 Глухів 70, 108
 Глухівське князівство 76
 Гнилоп'ять, річка 69
 Гнідинцівське родовище 152
 Говерла 148

Гологори 148
 Гомель 78
 Горгоппія 39
 Горинь 48
 Горлівка 137
 Гороховець 68
 Горошин 96
 Греція 43, 45
 Гродненська губернія 125
 Гута 14

Далекий Схід 120, 125
 Дашава 139
 Дашев 103
 Двіна 48
 Десна 26, 48, 52, 67
 Дике поле 87, 99
 Джурджан 59
 Дніпро 12, 22, 26, 30, 35, 36, 48, 52, 53, 55, 57, 58, 61, 64, 67, 68, 69, 70, 76, 81, 87, 88, 89, 91, 93, 96, 97, 99, 102, 103, 106, 110, 119, 133
 Дніпровський басейн 119, 149, 152
 Дніпровський водний шлях 72
 Дніпровський лиман 39
 Дніпро-Бузький лиман 39
 Дніпровсько-Донецька впадина 21
 Дніпродзержинськ 137
 Дніпропетровська область 35, 129, 131, 133, 149, 151, 152, 157
 Дніпропетровськ 22, 151
 Дністер 23, 26, 34, 35, 39, 48, 55, 61, 69, 70, 72, 76, 103, 119
 Дністровський лиман 39
 Дністро-Дунайське межиріччя 41
 Добровеличківка 145

Добрудж 80
 Дон 34, 35, 36, 39, 48, 50, 51, 52, 57, 60, 64, 83, 99, 103, 125, 134
 Донбас 25, 30, 114, 116, 132, 133, 137, 139, 140
 Донецьк 151
 Донецька височина 34, 148
 Донецька область 129, 149, 150, 151, 152, 157
 Донецька складчата споруда 21
 Донецький басейн 149
 Дрогобицька область 129, 131
 Дрогобич 117
 Друть, річка 52
 Дударки, село 19
 Дунай 34, 35, 36, 48, 51, 61, 93, 134

Жаботин, село 46
 Жашків 103
 Жемайтія 75
 Житомир 25, 51, 111
 Житомирська область 129, 131, 149, 150, 157
 Житомирський повіт 79, 80
 Житомирщина 25
 Жмеринка 117

Задунайська Січ 93
 Закарпатська низовина 148
 Закарпатська область 130, 144, 149, 151, 157
 Закарпатська Україна 125, 130, 131
 Закарпатський прогин 21
 Закарпаття 24, 29, 76, 80, 81, 82, 84, 112, 113, 117, 121, 130
 Запорізька область 129, 131, 151, 152, 157

Запорозька Січ 3, 81, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 104, 108, 110
 Запоріжжя, місто 151, 153
 Запорожжя 81, 89, 93, 96, 104
 Засіки 14
 Засічне 14
 Заскельна 25
 Західна Білорусія 106
 Західна Волинь 29, 106, 111, 126
 Західна Двіна 75
 Західна Європа 82, 57, 119, 136
 Західна Україна 101, 121, 126
 Західне Полісся 126
 Західний Буг 48, 60, 61, 72, 76
 Західний Казахстан 51
 Зачепилівське родовище 152
 Збруч 112
 Звенигородське князівство 80
 Зміїний, острів 147
 Золота Орда 70, 71, 80

Євпаторія 39
 Європа 22, 27, 50
 Єгипет 30, 41
 Єлецька провінція 107
 Єлизаветград 110, 117

Іванківо 96
 Івано-Франківська область 151, 157
 Ізмайльська область 129, 130
 Ізюмський полк 108
 Ізюмський шлях 102, 103
 Ізяслав 70
 Ізяславське намісництво 111
 Іллічівськ 140
 Ільмень 58

Ігул 99, 103, 110
 Ігулець 99, 103, 110
 Індійський океан 21
 Ірак 56
 Ірпінь 61
 Іскоростень 48
 Іспанія 82, 145
 Істебня 57
 Істр (Дунай) 33
 Італія 150
 Ітіль 56, 57
 Кавказ 25, 27, 56
 Казань 22
 Казахстан 125
 Кальміус 89, 103
 Кальміуська сакма 103
 Кальміуський шлях 102
 Кальницький полк 98
 Кальчик (Калка) 103
 Кама 51
 Кам'янець 70
 Кам'янецький повіт 80
 Кам'янець-Подільський 111
 Кам'яний Брід 14
 Кам'янськ 116
 Кам'янське городище 35, 37, 45
 Канів 24, 70, 87, 88, 91, 104
 Канівський обвід 79
 Канівський повіт 113
 Канівський полк 97, 98
 Канівський район 12, 26
 Канівщина 46
 Каракорум 70
 Карачевське князівство 76
 Карпати 23, 29, 34, 48, 60, 72, 83, 84, 117
 Карпато-Дунайський регіон 22, 30

Карпатська складчата система 21
 Карпатські (Угорські) гори 61
 Каспійське море 57
 Катеринослав 110, 116
 Катеринославська губернія 111, 116, 125, 126
 Катеринославське намісництво 110
 Катеринославщина 125, 143
 Каховка 133
 Качанівське родовище 152
 Керкинітіда 39
 Керч 39
 Керч-Єникальське градоначальство 111
 Керченський басейн 149
 Керченський півострів 39, 42, 50
 Київ 12, 13, 15, 24, 47, 51, 52, 57, 66, 67, 70, 78, 89, 91, 96, 97, 101, 103, 116, 117, 151, 157
 Київська губернія 16, 107, 111, 114, 116, 124, 125
 Київська земля 15, 61, 64, 66, 67, 75
 Київська область 19, 42, 129, 131, 152, 157
 Київська провінція 107
 Київська Русь 3, 50, 58, 60, 61, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 76, 80, 93, 102
 Київське воєводство 78, 79, 80, 82
 Київське генерал-губернаторство 111
 Київське князівство 61, 68, 76
 Київське намісництво 111
 Київський повіт 79, 80
 Київський полк 97, 98, 99
 Київщина 35, 41, 51, 52, 64, 68, 69, 71, 72, 78, 81, 82, 86, 106, 111, 143

Кирилівська стоянка 9
 Китай 12
 Китай-город 103
 Кишенів 129
 Кіік-Коба 25
 Кінські Води 102
 Кіровоградська область 129, 131, 145, 149, 152, 157
 Козельське князівство 76
 Коломия 69
 Коломак 102
 Коломна 64
 Колос-Лімен 39
 Комунарськ 137
 Константинополь 55, 56, 57
 Кормань 25
 Королеве 25
 Корсунський полк 97, 98, 101
 Корсунь 57, 103
 Краків 149
 Краківське воєводство 112
 Красна, річка 68
 Кременецький повіт 80
 Кременецькі гори 148
 Кременчук 110, 116
 Кременчуцький басейн 149
 Кривий Ріг 116, 151
 Криворіжжя 116, 140
 Криворізький басейн 149
 Крим 13, 25, 35, 36, 37, 39, 42, 57, 64, 69, 85, 89, 93, 102, 103, 106, 110, 131, 133
 Кримська область 130, 143
 Кримське ханство 92, 98, 108, 110
 Кримська складчата система 21
 Кримський півострів 38
 Кримські гори 101, 148
 Кропивнянський полк 98

Крюків 117
 Кубань 42 125, 134
 Курляндія 106
 Курськ 52
 Курська губернія 125, 126
 Курщина 125, 143
 Кучманський шлях 103
 Куяб (Київ) 73
 Лабушне 25
 Ладога 58, 60
 Ладожське озеро 58
 Лемківщина 126
 Летичівський повіт 80
 Либідь 15
 Липовець 103
 Липовецьке князівство 76
 Липське городище 81
 Лисянка 103
 Литва 3, 75, 76, 78, 79, 88, 96, 102, 106, 107
 Лібава 117
 Лівобережжя 29, 35, 46, 96, 99, 101, 103, 104, 110, 119
 Лівобережна Україна 102, 106, 107, 108, 152
 Ліфляндія 106
 Ловать 58
 Лозова 110, 117
 Лубенський полк 99
 Луганськ 153
 Луганська область 129, 144, 151, 152, 157
 Лугань 110
 Лука-Врублівецька 25
 Луцька земля 61
 Луцьк 51
 Луцький повіт 80

Любецький повіт 79
 Любеч 66
 Люблін 103
 Люблінська губернія 125
 Львів 98, 101, 103, 119, 131
 Львівська земля 80
 Львівська область 129, 131, 151, 152, 157
 Львівсько-Волипський басейн 149

Майданецьке 30
 Макіївка 137
 Мала Азія 30, 34, 42
 Мала Скіфія 35,
 Манич 64
 Мараморська жупа (комітат) 112
 Маріуполь 120, 126, 140, 151
 Мар'янівка, село 145
 Магусів 145
 Межиріч 12
 Межиріцьке поселення 26
 Мелітополь 131
 Микитинська Січ 91, 92
 Микитів Ріг 91
 Миколаїв 117, 120, 140, 151, 153
 Миколаївська губернія 111
 Миколаївська область 39, 129, 131, 133, 157
 Миколаївське градоначальство 111
 Миргородський полк 98, 99, 110
 Мізоцький кряж 148
 Мілет 39
 Мінськ 48
 Мінська земля 76
 Міус 89

Могилівський полк 98
 Мозир 86
 Мозирський повіт 79
 Молдавія 13, 82, 93, 107
 Молдавська АСРР 126
 Молдавська РСР 129
 Молдавське князівство 76
 Молдова 124, 145, 147
 Молодова 25
 Молочні Води 102
 Москва 13
 Московія 12
 Московське князівство 78
 Мотронинське городище 46
 Мукачеве 80
 Муравський шлях 102, 103
 Муромо-Рязанська земля 64, 67, 68
 Муромо-Рязанське князівство 64, 67
 Муромська земля 61

Наддніпрянська Україна 114, 117, 121
 Наддніпрянщина 82, 115
 Надсяння 126
 Надпорожжя 27
 Напаріс (Серет), річка 33
 Неаполь 35
 Нева 57
 Ненасиць-Ревучий 55
 Нижній Дунай 50
 Нижнє Поволжя 51
 Нижнє Подніпров'я 38, 39
 Нижнє Покубання 50
 Нідерланди 12
 Ніжинський полк 98, 99, 102
 Ніконій 36, 39

Нікополь 35, 91, 140
 Нікопольський басейн 149
 Нікопольський район 92
 Ніл 34
 Німан 60, 75
 Німеччина 25, 130
 Нова Зеландія 21
 Нова Кальміуська сагма 103
 Нова Сербія 110
 Нова Січ 92, 93
 Новгород 67
 Новгород-Сіверське князівство 76
 Новгород-Сіверський 48, 64, 67, 71, 78
 Новгород-Сіверський повіт 80
 Новгород Святополчський 74
 Новгородська земля 61, 66, 67
 Новоград-Волинський 111
 Новомиргород 110
 Новомосковськ 152
 Новоросійська губернія 110
 Новосільське князівство 76

Обоянь, річка 57
 Овруцький повіт 79, 80
 Одеса 80, 82, 95, 104, 116, 117, 120, 140, 151, 152
 Одеська область 39, 129, 133, 157
 Одеське градоначальство 111
 Одещина 25, 131
 Ока, річка 22, 50, 64, 76
 Олександрівськ 116
 Олешків (Олешшя) 48, 55, 57, 67
 Олешківська Січ 92
 Ольвія 35, 36, 41, 42
 Омельник 110
 Ор, річка 51

Ордеес (Ардж), річка 33
 Орель, річка 99, 102
 Орловська провінція 107
 Оскол 60, 102, 103
 Остерський повіт 79
 Острозький полк 108
 Охтирка 102
 Охтирське родовище 152
 Охтирський полк 99, 108
 Очаків 39, 88, 89
 Очаківський район 39

Павлоград 152
 Пантікапей 39, 42
 Парутіно 39
 Пастирське городище 46, 52
 Пахнутців шлях 103
 Переволочна 14, 57
 Передкарпатська височина 148
 Передкарпаття 149
 Передп'яАзія 25, 27, 34
 Перекоп 102, 103
 Перемишль 57, 66, 119
 Перемишльська земля 80
 Перемишльське князівство 64, 68, 80
 Переяслав 15, 48, 66, 67, 70
 Переяслав-Заліський 14
 Переяслав-Рязанський 15
 Переяславська земля 61, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 72
 Переяславське князівство 64, 68
 Переяславський полк 97, 98, 99, 112
 Переяславщина 51, 52, 64, 68, 75
 Петрівка, село 144
 Південна Бессарабія 147
 Південно-Східна Азія 120

Північна Буковина 76, 80, 82, 113, 117, 125, 126, 147
 Південне Поділля 81, 82
 Південний Буг 23, 26, 29, 30, 35, 36, 48, 55, 99, 106, 119
 Північний Кавказ 34
 Північне Причорномор'є 34, 36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 55, 81, 86
 Північний Льодовитий океан 21, 22
 Північнокримська рівнина 148
 Підляштя 125, 126
 Підпільна 91, 92
 Пінськ 48
 Пінська область 131
 Пірет, річка 33
 Поволжя 26
 Поділля 35, 103, 106, 111, 138, 143
 Подільська височина 148
 Подільська губернія 111, 114, 124, 125
 Подільське воєводство 80, 82
 Подільське намісництво 111
 Подніпров'я 29, 33, 47, 51, 55, 61, 68, 76, 82, 87, 104, 137, 142
 Подністров'я 25
 Подунайщина 55
 Пожонське (Братиславське) намісництво 112
 Покровське, село 92
 Покутський (Золотий) шлях 103
 Полісся 24, 29, 30, 48, 70, 72, 83, 121, 138
 Поліська низовина 148
 Полонне 68
 Полоцьк 67
 Полоцька земля 61

Полтавська губернія 76, 78, 83, 86, 111, 114, 121, 124, 125
 Полтавська область 88, 102, 105, 106, 129, 131, 149, 157
 Полтавська рівнина 101, 148
 Полтавський полк 99, 110
 Полтавщина 125, 143
 Польське королівство 79
 Польща 3, 12, 13, 72, 75, 76, 78, 80, 82, 85, 94, 96, 98, 102, 103, 106, 107, 119, 124
 Понімання 76
 Понтійське царство 42
 Посейм'я 64
 Посулля 52
 Пората (Прут) 33
 Поташ 14
 Правобережжя 29, 35, 46, 48, 96, 98, 102, 103, 116, 137
 Правобережна Україна 67, 70, 73, 76, 78, 80, 103, 106, 110, 114, 119
 Прага 57
 Приазов'я 25, 42, 46, 51, 81, 89
 Прибалтика 56, 119
 Придніпровська височина 148
 Придніпровська низовина 148
 Придніпров'я 132
 Придністров'я 23, 29
 Прикарпаття 23, 69, 139, 149
 Прилуки 57
 Прилуцьке родовище 152
 Прилуцький полк 98, 99
 Прип'ять 26, 48, 53, 61, 86, 148
 Приуралля 41, 51
 Причорноморська впадина 21
 Причорноморська низовина 148
 Причорномор'я 22, 29, 34, 51, 89
 Прогній, річка 92

Прусія 106
 Прут 48, 61, 103
 Прутсько-Дністровське-Південнобузьке межиріччя 51
 Псьол 64, 102, 103
 Путивль 67, 70, 71, 78, 103
 Путивльське князівство 76
 Путивльський повіт 79, 126
 Радянський Союз 135
 Радченківське родовище 152
 Республіка Польща 145
 Рильськ 71, 78
 Рильське князівство 76
 Рихта 25
 Рівненська область 129, 131, 151, 157
 Річ Посполита 79, 91, 96, 106
 Родень 66, 67
 Родос 41
 Рокитне 96
 Рокосове 25
 Роксолани 39
 Роман-Кош, гора 148
 Ромоданівський шлях 102
 Роменщина 81
 Ромни 81, 117
 Росава 12
 Росія 4, 8, 13, 48, 92, 93, 94, 98, 102, 106, 107, 145
 Російська імперія 13, 93, 107, 111, 124
 Російська Федерація 42, 124, 147
 Ростов 67
 Ростово-Суздальська земля 61, 66
 Ростовська земля 14
 Рось 47, 52, 61, 68

РРФСР 130, 135, 143
 Рубіжне 14
 Рудня 14
 Румійське (Чорне) море 57, 59
 Румунія 124, 126, 129, 130, 131, 145, 147
 Русь 56, 57, 60
 Руська земля 58, 60
 Руська рівнина 101
 Руське воєводство 80
 Рязанська земля 14, 61, 66
 Рязанське князівство 70
 Рязань 67
 Сагайдацьке родовище 105
 Саксагань 68
 Салгир, річка 25,
 Самара 62, 63, 66, 70
 Самкуш-Єврей, протока 42
 Сан 44
 Сандомир 40
 Сандомирське воєводство 77
 Саноцька земля 55
 Сарич, мис 99
 Саркел 36
 Свіслоч 52
 Севастополь 28, 81, 106
 Севастопольське градоначальство 76
 Сейм, річка 34, 37, 38, 44, 70
 Севськ 70
 Севська провінція 74
 Середземне море 18
 Середземномор'я 17, 82
 Середнє Подніпров'я 28, 40, 57, 68
 Середня Азія 39, 40
 Середня Волга 36, 43

Середня Десна 44
 Середньодунайська низовина 101
 Серет 44
 Сиваш 101, 102, 103
 Синюха 75
 Сіверська земля 44
 Сіверський Донець 20, 21, 28, 43, 57, 58, 69, 70, 75
 Сіверщина 56
 Сімферополь 25, 75
 Сінна, станція 29
 Скарбна 63, 64
 Скіфія 24, 25, 27, 29
 Скіфська платформа 16
 Славонія 42
 Слобідська Україна 68, 69
 Слобідсько-Українська губернія 74, 75
 Слобожанщина 55, 56, 57, 58, 59, 68, 69, 71, 74
 Словаччина 86, 100
 Слов'яносербія 75
 Слов'янське море 42
 Случ, річка 34
 Смоленська земля 43, 45, 48, 52
 Смоленське князівство 44
 Смоленськ 35, 46
 Сніпород 66
 Сновське князівство 53
 Сож 35
 Соляний (Муравський) шлях 69
 Сосницьке князівство 53
 СРСР 88, 89, 97, 100
 Станіславська область 88
 Стародуб 48, 49, 53
 Стародубський полк 68, 69
 Стир, річка 34
 Стрий 81
 Стугна, річка 37, 46
 Суецький канал 82
 Сула 34, 44, 46, 49, 70
 Сумська область 15, 88, 105, 106
 Сумський полк 74
 Супій 40, 44
 Східна Галичина 73, 77, 80, 86, 87
 Східна Волинь 73, 76
 Східна Європа 9, 20, 23, 35, 36, 37, 48, 52, 58, 59, 68, 76, 99
 Східно-Європейська платформа 16
 Таврійська губернія 111, 125
 Таврійська область 110
 Таврія 125, 131, 143
 Таганрозька округа 126
 Тальне 103
 Тальянки 30
 Таманський півострів 39, 42, 60, 64
 Таманська, станція 39
 Тамбовська провінція 107
 Танаїс 39
 Таруське князівство 76
 Тербовля 48
 Тербовельське князівство 80
 Тернопіль 103
 Тернопільська область 129, 131, 157
 Тетерів 48, 61, 69
 Тегіїв 103
 Тирасполь 117, 126
 Тиса, річка, 25
 Тиха Сосна, річка 103
 Тихий океан 21

Тіарант (Альт) 33
 Тіра 36, 39
 Тірас (Дністер) 33
 Тмутараканська земля 61
 Тмутараканське князівство 60, 64, 67
 Тмутаракань (Таматарха) 55, 57, 60
 Товтри (Медобори) 148
 Томаківка 89, 91
 Томаківська Січ 89
 Трансільванія 93
 Трансільванське князівство 80
 Трансністрія 131
 Трапезунд 57
 Трахтемирівське городище 46
 Трибуз 61
 Трощина, село 113
 Трубіж, річка 14, 15, 68
 Тула 102
 Туреччина 3, 75, 78, 80, 81, 83, 85, 93, 98, 108
 Турів 48
 Турово-Пінська земля 61
 Турово-Пінське князівство 64, 67, 75, 76
 Тягиня 88
 Тянь-Шань 51
 Тясмин 54, 103
 Уборть, річка 48
 Угорське королівство 112
 Угорщина 3, 51, 61, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 85, 107, 124, 131, 145
 Угочанська жупа (комітат) 112
 Уж, річка 48
 Ужанська жупа (комітат) 112
 Ужгород 48
 Українська лінія 108, 110
 Українська Народна Республіка 125, 126, 143
 Українська РСР 126, 129
 Український щит 21
 Українські Карпати 148
 УРСР 129, 130, 135, 143, 145
 УСРР 126, 129
 Уманський полк 98
 Умань 103
 Фанагорія 42
 Федеративна Республіка Німеччини 145
 Феодосія 23, 38, 42
 Франція 82, 150
 Французька Республіка 145
 Харків 108, 114, 116, 117, 151, 153
 Харківська губернія 111, 116, 124, 125, 126
 Харківська область 129, 139, 152, 157
 Харківське генерал-губернаторство 111
 Харківське намісництво 108
 Харківський полк 99, 108
 Харківщина 116, 121, 125, 143
 Херсон 120, 140
 Херсонес 38, 39, 41, 42, 44
 Херсонська губернія 111, 116, 125, 133, 157
 Херсонська область 129, 131, 133, 157
 Херсонщина 125, 143
 Хмельник 103
 Хмельницька область 129, 157
 Хозар 59
 Хозарський Каганат 56

Холмська губернія 125
 Холмська земля 80
 Холмщина 125, 126, 143
 Хортиця 89, 99
 Хортицька Січ 89
 Хотин 97
 Хотинська райя 80

Червено-Холмська земля 61
 Червень 66
 Червоногородський повіт 80
 Черкаси 87, 88, 104
 Черкаська область 12, 26, 130, 152, 157
 Черкаський обвід 79
 Черкаський повіт 79
 Черкаський полк 97, 98
 Черкащина 46, 138
 Чернівецька область 88, 103, 106, 129, 130, 150, 151, 157
 Чернівецький повіт 80
 Чернівці 112, 119
 Чернігів 48, 66, 67, 70, 71, 78
 Чернігівське воеводство 80, 82
 Чернігівський повіт 80
 Чернігівський полк 98, 99, 102
 Чернігово-Сіверська земля 52, 64, 76
 Чернігівська губернія 111, 114, 121, 124, 125
 Чернігівська земля 61, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 75, 76
 Чернігівська область 129, 144, 152, 157
 Чернігівське князівство 64, 68, 76
 Чернігівське намісництво 123
 Чернігівщина 51, 52, 72, 121, 125, 143

Чехія 57
 Чехословаччина 130, 135
 Чехословацька Республіка 130
 Чигирин 97, 103
 Чигиринський полк 97, 98
 Чокурча 25
 Чоп 144
 Чорна Русь 75
 Чорне море 12, 23, 34, 39, 48, 50, 57, 58, 60, 61, 72, 76, 89, 91, 101, 133, 134
 Чорний шлях 103
 Чорнобильський повіт 79
 Чорноморське, село 39
 Чортмлик, річка 91, 92
 Чортмлицька Січ 92
 Чумацький шлях 103
 Червона Зірка, село 144

Цареград (Константинополь) 58
 Центральна Європа 22, 25, 32, 35

Шацька провінція 107
 Шахтинська округа 126
 Швеція 93
 Шексна 50
 Шпола 103, 145
 Шполянський район 145

Яблунівське родовище 152

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Алепський П. 13, 97
 Антонович В. 8
 Апостол Д. 107
 Атей 42

Барсов М. 8
 Батий (Бату-хан) 70, 86
 Бобринські 114
 Боплан Г.Л. де 12, 13, 105

Вишневський Дмитро 89
 Вільбрехт О. 13
 Віміна А. 105

Гаштовт Мартин 78
 Геродот 33, 34, 35, 37, 38, 39
 Глинський Богдан 88
 Гомер 34
 Гондіус І. 83
 Гродецький В. 12
 Грушевський М. 8, 67
 Гуня Дмитро 91
 Гуржій І. 8

Дашкевич Остафій 88, 89, 96
 Дашкевич Я. 83
 Дорошенко М. 97
 Дядиченко В. 8

Жмайло Марко 97

Іоанн Ефеський 47
 Ісаєвич Я. 8

Йордан 47

Карл XII 92
 Катерина II 108
 Кирилов І. 10
 Конецпольський С. 97
 Косинський Криштоф 89, 96
 Кубієвич В. 13, 135

Лянцкоронський Предслав 88

Мазепа І. 92
 Македонський Олександр 43
 Максимович М. 8
 Мартин Гаштовт 78
 Менглі-Гірей 88
 Мітрідата VI Євпатора 41

Надеждін М. 8
 Наливайко Северин 91

Олег, князь 56
 Олександр, князь 87, 88
 Остринин Яків 91

Павлюк Павло 91
 Падалка Л. 8
 Палій Семен 98
 Патон Є.
 Плано Карпіні 78
 Плілій Старший 34, 47
 Потоцькі 114
 Прокопій Кесарійський 47, 59
 Птоломей 12, 47

Розумовський К. 108
 Рудницький С. 8
 Рум'янцев П. 108

Саадат-Гірей 88
 Самовидець 101
 Сигізмунд I 96
 Сигізмунд II Август 96
 Симиренки 114
 Січинський В. 74, 105
 Скидан Карпо 91
 Скілур 35
 Скоропадський П. 126
 Снесарев О.Є. 19
 Сосса Р.І. 19
 Страбон 38

Татищев В. 8
 Тацит 47
 Тихомиров М. 66
 Текелі 92

Терещенки 114
 Трясило Тарас 91
 Хмельницький Богдан 6, 91, 97, 98
 Худолій Яцько 92

Чановицький Войтех 96

Шафонский А. 123
 Шевченко Ф. 8

Яблоновський О. 8
 Яворницький Д. 104
 Ярослав Мудрий 51
 Яхненки 114
 Яцунський В. 8

СЛОВНИК

ОСНОВНИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – створене в 1852 році з числа козаків Задунайської Січі, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Військо отримало землі на західному узбережжі Азовського моря; між Бердянськом і Маріуполем, заснувавши на них дві станиці – Микільську і Покровську. Згодом до війська було прилучено Петрівський Посад і село Новоспасівське. Впродовж 1862–1866 рр. більшість азовських козаків (1117 сімей) було переселено на Кубань. Указом від 11 жовтня 1864 року Азовське козацьке військо було скасовано, а його клейноди передано Кубанському козацькому війську.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1594–1638 рр. Розташовувалася на острові біля гирла річки Базавлук, де в Дніпро впадали ще три ріки – Чортотлик, Підпільна і Скарбна. Звідси організовувалися найбільші і найважливіші морські походи запорожців, в тому числі під проводом П. Сагайдачного та М. Дорошенка. Наприкінці XVI ст. та у 20-40-х роках XVII ст. на Базавлуцькій Січі формувалися загоны, що ставали ядром козацьких повстань під проводом Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими, Павла Павлюка, Карпа Скидана, Дмитра Гуні, Якова Острянина. Після розгрому козацько-селянських повстань 1637 – 1638 рр. Базавлуцька Січ була зруйнована. Поляки перенесли її на Микитин Ріг, встановивши там свою військову залогу.

БАТУРИН – місто в сучасній Чернігівській області. В історичних джерелах вперше згадується в 1625 році. У 1669–1708 рр. та 1750 – 1764 рр. було резиденцією гетьманів Лівобережної України, тут же перебував генеральний суддя, писар, обозний та інші представники вищої козацької адміністрації.

БЕЛГОРОДСЬКА ОБОРОННА ЛІНІЯ (“Засічна лінія”) – одна з ланок у системі оборонних укріплень на південному кордоні Російської держави. Використовувалася для оборони від еримських і ногайських татар у XVI–XVVII ст., сприяла подальшому заселенню та економічному освоєнню південних чорноземних районів. Проходила по лінії Охтирка – Белгород – Ольшанськ – Воронеж – Тамбов –

Валуїки. Перетинала Муравський та Ізюмський шляхи. Службу на лінії несли українські слобідські козаки і російські служилі люди (стрільці).

БІЛГОРОДСЬКА ОРДА – етнополітичне утворення ногаїв, яке з XIV ст. кочувало між гирлами Дністра і Дунаю в околицях Білгорода (сучасний Білгород-Дністровський). У XVII ст. із Прикаспію сюди масово мігрували ногаї. Білгородська орда перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. Інші назви – Буджацька орда, Орда малих ногаїв, Добруджанська орда. На чолі стояв мурза. Головний напрям господарства – екстенсивне скотарство. Великий прибуток давала торгівля бранцями, заради чого орда постійно здійснювала напади на Україну й Польщу. У 20-х роках XVII ст. Буджацька орда переходить у підданство Порту. В 1770 р. визнала протекторат Росії, була переселена у приазовські степи, а після Кримської війни мігрувала до Туреччини.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК – створений у 30-х роках XVII ст. як формування реєстрових козаків. Територія полку не була сталою. В 1654 р. східна її частина відійшла до Паволоцького полку (Паволоч, Сквиря, Антонів, Торчиця). У 1654 р. сотенними містами були: Біла Церква, Боярка, Германівка, Кам'яний Брід, Ковшувата, Лесевичі, Насташка, Ольховець, Синявка, Ставище, Триліси, Фастів, Чорний Кам'янець, Шавулиха. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Білоцерківський полк потрапив під владу Польщі. В часи Руїни припинив своє існування. Відновлений в 1702 р. С. Палієм як Фастівський полк, який у 1702 р. перейменовано на Білоцерківський. За умовами Прутського мирного договору 1711 р. Правобережна Україна знову опинилася під владою Польщі, а Білоцерківський полк був остаточно ліквідований. Більшість козаків переселилася на Лівобережну Україну.

БЕЛЗЬКЕ ВОЄВОДСТВО – давньоруське удільне князівство XII–XV ст. на Волині, у верхів'ях Західного Бугу, з центром у м. Белз. Виникло близько 1170 року. В 1240 р., після монголо-татарської навали, потрапляє у васальну залежність спочатку від Володимиро-Волинського князівства, а в 1234–1340 – від Галицько-Волинського. В 1340–1377 – у володінні литовських князів, з 1388 р. – у васальній залежності від Мазовії. У 1462 р. Польща приєднала до себе Белзьке князівство, перетворивши його на Белзьке воєводство.

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК – створений у середині 80-х років XVII ст. полковником Самійлом Самусем із дозволу польського короля. У 1711 р. після Прутського миру, за яким Правобережна Україна потрапила під владу Польщі, був ліквідований, а більшість його козаків переселилася в Лівобережну та Слобідську Україну.

БОЙКІВЩИНА – історико-етнографічна область України, що охоплює гірські райони сучасних Львівської, Івано-Франківської (між верхів'ями річок Сяну і Лімниця) та Закарпатської областей (між річками Ужем і Торцем). Походить від назви населення області – бойків. Територія Бойківщини займає близько 8 тис. кв. км. Через неї здавна проходив головний торговельний і військовий шлях з України в Угорщину й Західну Європу: Найбідніші міські поселення – Турка, Бориня, Валове, Старий Самбір, Самбір, Борислав, Дрогобич, Долина, Калуш та ін. У 1772–1918 рр. Бойківщина перебувала під владою Австро-Угорщини, у 1919–1939 рр. – Польщі; після воз'єднання Західної України (1939 р.) та Закарпаття (1945 р.) з УРСР входить до складу Української держави.

БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ – давньоруська історична область у верхів'ях Південного Бугу і басейнах річок Горині, Случі, Тетерева. Назву дістала від м. Болохова (вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1150 р.). Болохівські князі вели боротьбу проти спроб Галицько-Волинського князівства приєднати до себе Болохівську землю, під час монголо-татарської навали визнавали зверхність завойовників. Востаннє згадується у джерелах в 1257 р.

БОРИСФЕН: 1. Найдавніша грецька колонія в Північному Причорномор'ї на острові Березань поблизу м. Очакова, заснована в 645–644 рр. до н.е. (Березанське поселення). В античній літературній традиції цю назву мала й Ольвія. Спочатку Борисфен був самостійним полісом, у другій половині VI ст. до н.е. ввійшов до складу Ольвійської держави. З другої половини V ст. до н.е. приходить у занепад. 2. Грецька назва річки Дніпро за античної доби.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА – антична держава у Причорномор'ї на Керченському і Таманському півостровах у IV ст. до н.е. – IV ст. н.е. Найвищого економічного і культурного розвитку досягла в IV ст. до н.е. З I ст. н.е. потрапляє під вплив Римської імперії. Відтоді традиції полісного самоуправління знищуються, а в суспільному житті основну роль відіграють релігійні спілки.

БРАЦЛАВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, утворена польським урядом після Люблінської унії 1569 р. Входило до польської провінції Мала Польща. Після приєднання Правобережної України до Росії на території Брацлавського воєводства у 1793 р. створено Брацлавське намісництво.

БРАЦЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, утворена 13 квітня 1793 р. на Правобережній Україні після приєднання її до Росії. Складалося з 13 повітів: Брацлавського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, Літинського, Хмільницького, Свирського та ін. До 1795 р. намісницьке правління перебувало у Вінниці. В 1796 р. Брацлавське намісництво було ліквідоване, а його територія відійшла до Подільської та Київської губерній.

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК – утворений у 30-х роках XVII ст. як формування реєстрового козацтва. З півдня порубіжжя полку проходило Дністром, а з заходу дотримувався давній кордон між Подільським і Брацлавським воєводствами. У 1667 році полк об'єднаний з Вінницьким. За поділом 1649 року до Брацлавського полку належали сотні: Олександрівська, Богданівська, Браїлівська, Горяківська, Клебанська, Комаргородська, Краснянська, Лучицька, Мурахівська, М'ястківська, Райгородська, Станіславська, Тимонівська, Тульчинська, Чечельницька, Чернавецька, Шаргородська, Яланецька, Ямпільська. Після Андрусівського перемир'я 1667 року, коли Правобережна Україна потрапила під владу Польщі, населення Брацлавського полку продовжувало боротьбу проти турецько-татарських нападників та відстоювало свою незалежність від Польщі. Згідно з Прутським мирним договором 1711 року козаків Брацлавського полку переселено на Лівобережну Україну, а сам полк ліквідовано.

БУЖАНИ – східнослов'янське плем'я (можливо, союз племен), що населяло лісостепову частину басейну Південного Бугу. За даними так званого Баварського аноніма (X ст.), бужани мали 230 укріплених поселень типу замків. Після входження до складу Київської Русі (IX–X ст.) в давніх писемних джерелах більше не згадуються.

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – військове формування на півдні України в 1769–1817 рр., створене як прикордонна сторожа над Південним Бугом на базі Нововербованого козацького полку й команди арнаутів. Бузьке козацьке військо брало участь у російсько-

турецькій війні 1787–1791 рр., відзначилося при штурмі Очакова і Ізмаїла. Брало участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр., після якої продовжувало прикордонну службу. В 1817 році примусове перетворення бузьких козаків на військових поселенців викликало їх повстання, придушене військовою силою. Того ж року Бузьке козацьке військо ліквідоване, а козаки стали військовими поселенцями у складі Бузької уланської дивізії.

БУКРИНСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ – один із плацдармів на правому березі Дніпра, в районі Великого Букрина (80 км на південний схід від Києва), захоплений у вересні 1943 року військами Воронежського фронту під час битви за Дніпро. Складав 11 км по фронту і 6 км углиб. Спроба розпочати з нього наступ на Київ у жовтні 1943 року двічі завершувалася невдачею, що змусило перенести центр наступу на Людзький плацдарм. Війська, що залишилися на Букринському плацдармі, здійснювали допоміжний удар, відволікаючи на себе частину сил противника.

ВЕЛИКА СКІФІЯ – наукова назва політичного утворення, що існувало у Північному Причорномор'ї в VII–IV ст. до н.е. За свідченням Геродота, воно простягалось від Дунаю до Дону та на таку ж відстань від узбережжя Чорного моря на північ. Чільну роль у цьому регіоні відігравали кочові скіфи під проводом царських скіфів. Північніше мешкали агафірси, скіфи-орачі, буліни, неври, телони, меланхлени, що можуть бути співставлені з різними культурами скіфського типу Лісостепової України та прилеглих районів.

“ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО РУСЬКЕ” – назва Козацької України (у складі Брацлавського, Київського, і Чернігівського воєводств), під якою вона відповідно до Гадяцького договору 1658 року мала увійти як суб'єкт федерації до складу Речі Посполитої.

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК – див. **КАЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК**.

ВОЗНЕСЕНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, утворена в 1795 році на півдні України. До нього увійшла частина Катеринославського намісництва та ряд повітів, територія яких була відвойована у Туреччини та Польщі. Адміністративним центром тимчасово був Новомиргород, потім Вознесенськ (нині Миколаївська область). Згідно з указом Павла I Вознесенське намісництво, як і інші намісництва, в 1797 році було ліквідоване. Його територія відійшла до Новоросійської, Київської та Подільської губерній.

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ – давньоруська історична область у басейні південних приток Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу. В VII – X ст. Волинську землю населяли східнослов'янських племен дулібів, бужан і волинян. Назва походить від міста Волині. У X ст. тут постали міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом Холм, Кременець, Житомир та ін. Тоді ж Волинська земля увійшла до складу Київської Русі; будучи основною складовою частиною Володимиро-Волинського князівства.

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні в XVI–XVIII ст. Утворене після Люблінської унії 1569 року. Поділялося на Луцький, Володимирський та Кременецький повіти. Адміністративний центр – місто Луцьк. Після приєднання Правобережної України до Росії в 1793 році ліквідоване. У 1919 році Польща створила адміністративну одиницю під тією ж назвою із загарбаних нею повітів Волинської губернії з центром у Луцьку. Після об'єднання Західної України з УРСР у 1939 році територія Волинського воєводства увійшла до Волинської та Рівненської областей республіки.

ВОЛИНСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, створена указом Катерини II від 5 липня 1795 року. До його складу входило 13 округів. Центр формально знаходився у Новгороді-Волинському, фактично – у Житомирі. Волинське намісництво було ліквідоване у 1797 році, коли на Правобережжя остаточно поширився губернський поділ.

ВОЛИНСЬКИЙ ПОЛК – відомий лише на стадії початкової організації. Під час гетьманства Б. Хмельницького та за І. Виговського козацькі загони зайняли міста Степань, Гошу, Межиріч, Корець, Острог, Полонне, Заслав, Старий Костянтинів. Дані про поділ полку на сотні та прізвипа полковників у джерелах та літературі не відомі.

ВОЛИНЯНИ – східнослов'янське плем'я (союз племен), що жило на території Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, де до VII ст. мешкали дуліби. Волиняни в основному були землеробами, існували також розвинуті промисли і ремесла. Головні міста – Волинь і Володимир. У VII–VII ст., за повідомленнями арабського географа Аль-Масуді (середина X ст.). Волиняни створили ранньодержавне об'єднання на чолі з “царем Маджаком”. Баварський анонім (X ст.) повідомляє, що вони мали 70 міст (типу замків). У 981 році київський князь Володимир Святославович підкорив населені волинянами

Червенську і Перемиську землі. Наприкінці X ст. на території, що займали волиняни, було утворене Володимиро-Волинське князівство.

ВОЛОДИМИРО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – давньоруське феодальне князівство, що займало територію по Бугу, Стиру, Горині й правих притоках Прип'яті. Утворилося на землі волинян. Із X ст. входило до складу Київської Русі. Центром князівства був Володимир (нині м. Володимир-Волинський). Першим князем став син Володимира Святославовича Всеволод. У другій половині XII ст. Володимиро-Волинське князівство перетворилося на одне з найсильніших у Давній Русі. Найбільшої могутності воно досягло за князювання Романа Мстиславовича (1170–1205 рр.), який у 1199 році об'єднав Володимиро-Волинське і Галицьке князівства в єдине Галицько-Волинське князівство.

ВОЛОСТЬ: 1) У Давній Русі з кінця XI ст. територія, підвладна князеві. У XII ст. була тотожна “землі і означала певну, як правило, велику область. У XIV ст. спостерігається подрібнення волостей. На українських землях у складі Великого князівства Литовського (XIV – 60-ті роки XVI ст.) волость інколи була тотожна повітові, хоча найчастіше означала меншу територіальну одиницю – складов – частину повіту (як, власне, й пізніше на українських землях у складі Російської держави). 2) Форма територіальної громади в Україні XIV–XVI ст., яка складалася як із окремих дворич та служб, так і з їх об'єднань (селець, селищ, сіл). 3) Починаючи з 1861 року – нижча адміністративна одиниця станового селянського самоуправління. З установленням радянської влади в Україні замість 1989 волостей було створено 706 районів.

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО – назва території останньої Запорозької Січі (Нової, або Підпільненської) на південь від річок Тясмин та Орель. Цілков або частково охоплювала сучасні Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Херсонську, Миколаївську, Кіровоградську, Донецьку області. Територія Вольностей Війська Запорозького ділилася на дев'ять адміністративних одиниць – паланок. У селах і слободах мешкали одружені козаки і селяни – військові посполити. У зимівниках-хуторах запорожці займалися багатогалузевим господарством. Адміністративним центром Вольностей Війська Запорозького була Січ.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ – заплава Дніпра у володіннях Запорозької Січі, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця на 100 км при ширині від 3 до 25 км. Загальна площа – понад мільйон десятин землі.

Мав велике значення для розвитку господарства Запорозької Січі, його угіддя щороку розподілялися жеребкуванням між 38 куренями. Після скасування Запорозької Січі в 1775 році Великий луг разом з іншими її місцевостями Катерина II поділила між своїми найближчими вельможами. Нині майже вся територія Великого луку, за винятком кількох сотень гектарів у південно-східній частині Хортиці і на лівому березі Дніпра, затоплена водами Каховського водосховища.

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК – створений у 1648 році, певдовзі приєднаний до Полтавського. Під час гетьманства І. Брюховецького Гадяцьке староство виділилося в окремий полк – Зіньківський. На початку 70-х років XVII ст. його перейменовано на Гадяцький. У різний час до складу Гадяцького полку входило від 9 до 18 сотень. На 1782 рік у ньому було три сотні Гадяцькі, три Опшанські, три Зіньківські, дві Комишанські, дві Ковалівські, Веприцька, Груньська, Куземинська, Рапівська і Лютенська. На території полку знаходилося 11 містечок і 971 село. В 1782 році Гадяцький полк ліквідований царським урядом, а його територія відійшла до Чернігівського намісництва.

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО – територіально-політичне утворення на заході Південної Русі з центром у місті Галичі. Сформоване на початку 1140-х років звенигородським князем Володимирком Володаревичем, який приєднав до своїх володінь Перемишльке й Тербовльське князівства та місто Галич. Син Володимірка Ярослав і онук Володимир княжили у Галичі до кінця XII ст. Зі смертю Володимира Ярославича (1199) династія галицьких Ярославичів згасла. В 1199 році Роман Мстиславич об'єднав Галицьке князівство з Волинським, внаслідок чого виникло Галицько-Волинське князівство.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – створене князем Романом Мстиславичем у 1199 році внаслідок об'єднання Галицького і Волинського князівств. Столицею Галицько-Волинського князівства став Галич. Воно виявилось неміцним політичним організмом, тримаючись в основному на військовій силі і авторитеті князя Романа. По його смерті (1205) галицькі бояри повстали проти вдови Романа Анни та її синів – чотирирічного Данила та дворічного Василька, внаслідок чого Галицько-Волинське князівство розпалося. З 1209 року малолітній Данило і Василько Романовичі, від імені яких правила мати, починають збирання батьківських земель і впродовж 20 років об'єднують під своєю рукою Волинь. У 1238 році Данило вокняжається в Галичі.

Навала Батия (1241) зашкодила консолідації Галицько-Волинського князівства. Лише в 1245 році Данило зумів подолати боярську опозицію і відновив єдність Галицько-Волинського князівства. Однак по його смерті (1264) воно було розділене між його синами і братом Васильком і остаточно припинило своє існування.

ГАЛИЧИНА СХІДНА – історико-географічна область на заході України. У докиївські часи тут проживали східнослов'янські племена дулібів і білих хорватів. У XII ст. на цій території утворилися Галицьке, Звенигородське, Перемишльське і Тербовльське князівства. У XIII ст. вони об'єдналися в Галицько-Волинське князівство. У другій половині XIV ст. більша частина останнього потрапила до складу Речі Посполитої і була поділена на землі – Галицьку, Львівську, Перемишльську, Саноцьку, Холмську і Белзьку. В середині XV ст. перші чотири землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Після першого поділу Польщі (1772 р.) східна Галичина опинилася у складі Австрійської імперії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918 р.) у Східній Галичині була створена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). В 1920 році функціонувала Галицька Соціалістична Республіка. 23 листопада Польща окупувала східну Галичину. У 1939 році була приєднана до УРСР. Займає територію сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (крім невеликої північної частини).

ГЕТЬМАНЩИНА – напівофіційна назва значної території України на лівому й правому берегах Дніпра, де з середини XVII ст. по 1764 рік поширювалася влада гетьманського уряду. Напередодні об'єднання Української держави з Російською (1654 р.) вона охоплювала простір, який окреслювався приблизно такими основними містами й містечками: Ямпіль – Чернівці – Мурахва – Красне – Вінниця – Пилявці – Подонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин. Після “Вічного миру” 1686 року між Росією і Річчю Посполитою термін “Гетьманщина” застосовується лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і 30–40-верстовою зоною навколо міста. Після скасування інституту гетьманства (1764 р.), а на початку 80-х років і полкового адміністративно-територіального устрою назва “Гетьманщина” вживається лише як науково-історичний термін.

ГЛУХІВ – місто в сучасній Сумській області. Вперше згадується у літописах під 1152 роком. З 1708 року був резиденцією гетьмана

Лівобережної України, а у 1722–1727 рр. та 1764–1786 рр. місцем перебування Малоросійської колегії. З 1782 року став повітовим центром Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 року – Малоросійської, а з 1802 року – Чернігівської губерній. Нині районний центр.

ГОТИ. – одне з найбільш відомих в історії Європи часів пізньої Римської імперії східногерманське племенне об'єднання, походженням з району Готланду (Ютландія). Опанувавши у I – III ст. північні регіони сучасної Польщі, розділилися на дві частини – остготів і вестготів. Перші через Наддніпрянщину рушили у III ст. на Азовське узбережжя, а звідти на Балкани. Вестготи досягли кордонів римських провінцій. На території України готи проживали від кінця II до рубежу IV–V ст., створивши так звану державу Германаріха – нетривке політичне об'єднання підкорених слов'янських, пізньоскіфських, дакійських та сарматських груп. Археологічними відповідниками готів на території України є вельбарська та частина черняхівської культур. Кінець гегемонії готів у Східній Європі наприкінці IV ст. поклали гуни. Під тиском їх, а також слов'ян готи покинули територію України. Окремі острівці їхніх поселень збереглися лише в Криму.

ГРЕКИ – нація, корінне населення Греції. В Україні проживають етнічною групою чисельністю 98,6 тис. осіб. На сучасній території України відомі з VI ст. до н.е. як засновники та жителі античних міст-держав. Великий компактний етнічний масив грецького населення утворився в середньовіччі у Криму. Після приєднання Криму до Росії більша частина греків була переселена у Приазов'я, де нині (переважно у Донецькій області) проживає більшість греків України.

ГРОМАДА (ОБЩИНА) – колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоуправління. Впродовж VI – IX ст. на українській землі відбувався перехід від родової до територіальної громади. Основною формою останньої в період раннього середньовіччя виступала верв. У XIV–XVI ст. поширеною формою сільської громади в Україні була волость, яка впродовж XVI ст. еволюціонувала у багатодвірне село. Починаючи з XV ст. побутували також дольові сяринні громади як перехідні форми від напіврозділеного дворництва – складової частини волості громади – до багатодвірного села. В XVII–XVIII ст. вони існували, зокрема, на Лівобережжі та Слобожанщині. Іншими формами у цих регіонах були громади багатодвірних сіл та козацькі товариства, а в південних та

центральної частині Лівобережжя – також волості громади. З розвитком капіталістичних відносин громади та громадське землеволодіння поступово розкладалися і остаточно були підірвані столипінською аграрною реформою початку XX ст.

ГУНИ – кочовий тюркомовний народ, який з'явився у степах України, замінивши іраномовних кочівників, і відкрив епоху Великого переселення народів, у процесі якого значною мірою сформувалася сучасна політична карта Європи. Наприкінці IV ст. західні гуни розгромили сарматів і захопили їхні землі, пізніше оволоділи Боспорським царством, вдерлися через Кубань у Північне Причорномор'я, де перемогли остготів, і досягли Наддністріянщини, де починалися володіння вестготів. Вигнавши їх та залишки іраномовних аланів за Дунай, гуни створили у Північному Причорномор'ї міцне державне об'єднання. У першій половині V ст. вони здійснювали систематичні наскоки на дунайські провінції Риму, у Центральній Європі підкорили германські племена герулів, гепідів, остготів. Визначним полководцем готів був Аттіла, який створив могутню гунську державу. В 451 році він із величезною армією вступив у вирішальну битву з римськими військами. На Каталаунських полях, біля міста Труа, гуни були розбиті, і їхня імперія розпалася. Гуни залишили Подунав'я і переселилися у степи України. Але й тут вони не змогли утримати владу і з часом розчинилися у середовищі нових кочових народів.

ГУЦУЛЬЩИНА – історично-етнографічна область України, яка охоплює Верховинський, південну частину Косівського й Надвірнянського районів Івано-Франківської області, Путилівський та південну частину Вишницького району Чернівецької області та Рахівський район Закарпатської області. Територія Гуцульщини становить 6,5 тис. кв. км. Найбільші населені пункти: Делятин, Косів, Кути, Вишниця, Ворохта, Яблунів, Рахів, Яремча.

У 1387–1772 рр. Гуцульщина перебувала під владою Польщі (частково Туреччини – Молдавії, Угорщини); у 1772–1919 рр. – Австрії та Угорщини; в 1920–1939 рр. – Польщі, Румунії та Чехословаччини. Після воз'єднання Західної України (1939 р.) та Закарпаття (1945р.) з УРСР Гуцульщина входить до Української держави.

ДЖАМБУЙЛУЦЬКА (ПЕРЕКОПСЬКА) ОРДА – етнополітичне утворення ногаїв на лівому березі Дніпра між Перекопом, Дніпром і річкою Бердою. Заснована в другій половині XVI ст. Походила із північнокавказьких степів. Головним центром було місто-

фортеця Перекоп, від якого орда іноді називалася Перекопською. На чолі стояв каймакам, рідше – сераскир. Джамбуйлущка орда перебувала у васальній залежності від Кримського ханства, брала участь у його нападах на українські та інші землі. У ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. визнала протекторат Росії (1770 р.) і невдовзі була ліквідована. У 1771 році переселена на Кубань, а в 1790 році – у приазовські степи. Після Кримської війни 1853–1856 рр. джамбуйлущкі ногаї емігрували до Туреччини.

ДИКЕ ПОЛЕ – історична назва незаселеної території південно-українського степу. Виникла в XVI ст., коли відбувалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали. Сучасники подій – М. Литвин, Б. Віженер, Й. Верещинський – писали про небачені природні ресурси степових просторів і Дніпровського басейну. Їх освоєння проходило в умовах безперервної боротьби з татарськими кочівниками: Рятуючись від покріпачення, на Дике поле втікали тисячі селян, де вони заводили власні господарства й оголошували себе вільними людьми – козаками. У другій половині XVIII ст. після освоєння козацтвом степу аж до Чорного моря термін вийшов з ужитку.

ДИСТРИКТ “ГАЛИЧИНА” – адміністративна одиниця у складі генерал-губернаторства, утвореного переважно з центральної частини Польщі в період німецько-фашистської окупації під час другої світової війни. До дистрикту “Галичина” з центром у Львові входила територія Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком її північних районів) областей загальною площею понад 48 тис. кв. км. Дистрикт ділився на окружні староства (крайсгауптманшафти) та виділені міста (крайсфрайштадти). На чолі дистрикту стояв губернатор. Урядовою мовою була німецька.

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ – система укріплень довжиною близько 200 верст, споруджена царським урядом у 1770–1774 рр. замість застарілої Української лінії, на 175–180 км південніше неї. Пролягала по кордону. Визначеному Білгородським російсько-турецьким миром 1742 року: від Дніпра до гирла ріки Московки. Починалася фортецею Олександрівською (нині місто Запоріжжя) і закінчувалася фортецею Святого Петра (пізніше Бердянськ) у нижній течії річки Берди на Азовському морі. Відіграла стратегічну роль у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Після приєднання Криму до Російської імперії (1783 р.) скасована.

ДНІПРОГЕС – найбільша гідроелектростанція Дніпровського каскаду, первісток соціалістичної індустрії, побудована в 1927–1932 рр. за планом ГОЕЛРО. Технічний проект виконано під керівництвом І. Александрова, архітектурний – В. Весніна. Проектної потужності досягла в 1939 році. Під час війни 1941–1945 рр. зазнала значних руйнувань. Після війни відбудована. У 1969–1981 рр. доповнена новим машинним залом.

ДОНБАСЬКІ ОБОРОННІ Й НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ 1941–1945 рр. – дії радянських військ на території України. У 1941 році оборонна операція військ Південного фронту проведена при співдії лівого крила Південно-Західного фронту 29 вересня – 4 листопада. Внаслідок цієї операції противнику не вдалося здійснити головну мету – оточення і знищення Південного фронту. Проте німецькі війська на початку листопада дійшли до Ростова і зайняли південно-західну частину Донбасу. В 1942 році оборонна операція військ Південного і лівого крила Південно-Західного фронтів проведена 7 – 24 липня. Після запеклих боїв гітлерівці захопили Донбас, оволоділи Ростовом і створили ряд плацдармів на лівому березі Дону. Війська Південного фронту хоча й unikнули оточення, проте зазнали великих втрат. У 1943 році наступальна операція Південного і Південно-Західного фронтів проведена 13 серпня – 22 вересня з метою звільнення Донбасу. Розгорнулася на фронті до 450 км, тривала понад 40 діб. Радянські війська просунулися до 300 км і розгромили 13 дивізій противника. Внаслідок операції Донбас було звільнено.

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (ДКРР) – протодержавне формування на території Харківської, Катеринославської, частини Херсонської губерній та деяких районів Обл. Війська Донського. Проголошена як частина РСФФР на 4-му з’їзді Рад Донецько-Криворізької області, що проходив у Харкові 27 – 30 січня 1918 року. Фундатори республіки вважали, що національне питання втратило значення, і нова радянська республіка мала бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних республік. Влада в ДКРР належала Раднаркому, який своїм головним завданням оголошував планові засади народного господарства, націоналізацію економіки, в т.ч. землі, великих домоволодінь, введення трудової повинності. З початком німецької окупації ДКРР припинила своє існування.

ДРЕВЛЯНИ – східнослов’янське плем’я (союз племен), областю розселення якого було Прип’ятське Полісся та басейн річки Тетерева.

Древляни займалися землеробством, скотарством і ремеслами. Перед входженням до складу Київської Русі їхні землі становили самостійне князівство (так зване "племінне князівство") з центром в Іскоростені. Містами древлян були також Вручій (Овруч), Малин, Городськ та інші. У 883 році Олег підкорив Древлян, але після його смерті (912 р.) вони вийшли з-під влади Києва. Вдруге підкорені у 913–914 рр. князем Ігорем. Після придушення княгиною Ольгою у 946 році повстання древлян (під час якого у 945 році було вбито князя Ігоря) їхнє князівство було ліквідоване. Східна частина земель древлян з центром у Вручії увійшла до Київського князівства. Останній раз древляни згадуються у джерелах під 1136 роком, коли князь Ярополк дарував їхню землю Десятинній церкві.

ДРЕГОВИЧІ – східнослов'янське плем'я (союз племен), населяло територію між Прип'яттю і Західною Днівою. Цю назву пов'язують з давньоруським словом "дрягва" (болото), що вказує на характер місцевості, де проживало це плем'я. Археологічним еквівалентом дреговичів є культура, представлена верхнім шаром Банцерівського городища. Відомо багато пам'яток дреговичів IX–X ст., зокрема курганні могильники з трупоспаленням, що в XI–XII ст. змінюються на трупоскладення (іноді в труні або в зрубі з двоххилим дахом). Дреговичі були землеробським населенням, яке займалося також промислами і ремеслами (обробка заліза, гончарство тощо). Найбільшими містами були Случеськ (Случьск) та Клечеськ (Клещьск). Плем'я дреговичів у X ст. увійшло до складу Київської Русі. Під час поділу князем Володимиром Святославичем Русі на уділи більша частина землі дреговичів була включена до Турівського князівства, а північно-західна – до Полоцького.

ДУЛІБИ – одне з найраніших племінних утворень слов'ян, яке не дожило до часу утворення давньоруської держави. За однією версією, воно сформувалося ще у другій чверті I тис. поряд з західно-германським населенням. За іншою – у IV ст. на території Подністров'я в умовах протистояння готам. Останній раз згадуються у літописах під 907 роком. До нашого часу чітко не визначені археологічні пам'ятки дулібів та ареал їхнього проживання. Існує думка, що їм належали поселення й могильники з керамікою празької культури та культури Луки-Райковецької VI – IX ст., поширеної на Волині та у Північному Прикарпатті. Водночас припускається, що кордони дулібів ішли до Прип'яті на півночі, басейнів Західного Бугу, Сяну на заході, басейну Верхнього Дністра на півдні та до річки Горинь на сході.

ЄВРЕЇ – нація, корінне населення держави Ізраїль. На території сучасної України відомі з часів Київської Русі. В початковий період Визвольної війни (1648 р.) зазнали масових погромів та переслідувань. Після розділів Польщі до українських залучаються зі значним відсотком єврейського населення. Внаслідок запровадження царизмом у 1796 році дискримінаційної "смуги осідлості" єврейські переселенці мали жити головним чином у західних та південно-західних губерніях, причому у невеликих містечках. Зростання ринкової конкуренції в поєднанні з традиційною релігійною ворожнечею між православними та іудеями створювало сприятливі умови для пропаганди антисемітизму, який виявляв себе в неодноразових погромах (найбільші у 1905, 1918–1919 рр.). Величезних втрат єврейське населення зазнало в роки Другої світової війни (під час так званого холокосту), коли нацистський режим Німеччини здійснював щодо нього політику геноциду. Нині євреї в Україні проживають дисперсно розселеною етнічною групою в кількості 4886 тис. осіб (за переписом 1989 р.).

ЄДИСАНСЬКА (ОЧАКІВСЬКА) ОРДА – відгалуження Малої Ногайської орди, що займало південні степи між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до річки Кодими. Центром орди був Очаків, який з навколишнього місцевістю підпорядковувався безпосередньо Туреччині. Решта території орди перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. На чолі орди стояв каймакам або сераскир. Головні напрями господарства – скотарство, торгівля і частково землеробство. Єдисанська орда брала участь у нападі на українські та інші землі. В ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. орда визнала протекторат Росії (1770 р.) і невдовзі була ліквідована і переселена на Кубань (1771 р.), а в 1790 року – у межиріччя Молочних Вод і Берди. Після Кримської війни 1853–1856 рр. єдисанські ногаї емігрували на турецьку територію – у степи Південної Бессарабії.

ЄДИЧКУЛЬСЬКА ОРДА – етнополітичне утворення ногаїв між Дністром і Дунаєм. Виникла у другій половині XVI ст. Головними правителями були сераскир-султан із роду Гіреїв та яли-ягаси, який збирав данину для хана. Підпорядковувалася орда Кримському ханству. З XVIII ст. орда перекочувала на лівий берег Дніпра і зайняла територію від Кизикермена (що стояв при правому березі Дніпра) до гирла річки Кінські Води і від Дніпра до верхів'їв річок Кінські Води і Берди. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Єдичкуль-

ська орда визнала протекторат Росії і невдовзі була ліквідована, а єдицькульських ногаїв переселено на Кубань (1771 р.). В 1790 році вони були переселені у приазовські степи на річку Молочні Води. Після Кримської війни ногаї емігрували до Туреччини.

ЖИТОМИРСЬКО-БЕРДИЧІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943–1944 рр. – наступальна операція військ 1-го Українського фронту, проведена 24 грудня 1943 – 14 січня 1944 року. Здійснювалася як прорив німецької оборони в напрямку Радомишль – Брусилів з виходом на рубіж Любар – Вінниця – Липовець. До 30 грудня прорив було розгорнуто до 300 км по фронту і до 100 км углиб. У ході операції були визволені Житомир, Новоград-Волинський, Біла Церква, Бердичів, Сарни. Внаслідок операції радянські війська майже цілком визволили Київську і Житомирську області, ряд районів Вінниччини та Рівненщини і створили умови для повного визволення Правобережної України.

ЖОВНИНСЬКА БИТВА 1638 РОКУ – відбулася 31 травня – 10 червня 1638 року між повстанськими козацько-селянськими загонами (10–12 тис.) на чолі із Я. Острянином та Д. Гуною і польсько-шляхетськими військами С. Потоцького (6 тис.) та І. Вишневецького (2 тис. і 12 гармат) біля містечка Жовнина на Черкащині поблизу впадіння Сули в Дніпро.

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 РОКУ – перше зіткнення повсталого козацького війська під проводом Б. Хмельницького з польськими загонами 5 – 6 травня 1648 року біля урочища Жовті Води (нині – Дніпропетровська область). Завершилася перемогою військ Б. Хмельницького.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ – державний та військовий осередок запорозьких козаків на півдні України та у дельті Дунаю після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.). Спочатку козацькі коші розташовувалися в межиріччі Південного Бугу і Дністра, затим між Дністром і Прутом. Після окупації цих земель російською армією запорожці перейшли у дельту Дунаю. Січ проіснувала до 1828 року, коли частина задунайців перейшла на бік російської армії. Турки вчинили розправу над козаками, які залишилися, і зруйнували Задунайську Січ. По закінченню російсько-турецької війни царський уряд поселив задунайських козаків у Приазов'ї, поблизу Маріуполя, і створив з них Азовське козацьке військо.

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА (Підкарпатська Русь, Закарпаття) – історична назва сучасної Закарпатської області. У докиївський час –

територія східнослов'янських племен білих хорватів. У кінці IX ст. зазнала вторгнення кочових племен мадярів (угрів). У X–XI ст. входила до складу Київської Русі. В 30-ті роки XI ст. південна частина краю потрапила до складу Угорщини. У XII ст. така ж доля спіткала весь край. Наприкінці XVII ст. разом з Угорщиною Закарпатська Україна стає частиною Австрійської імперії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918 р.) залишилася у складі Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором (1919 р.) включена до складу Чехословаччини. В 1938–1939 рр. на території Закарпаття, загарбаній хортистською Угорщиною, було встановлено фашистський режим. У 1944 році Радянська армія визволила Закарпатську Україну від фашистів. За угодою між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 року Закарпаття включено до складу УРСР. 22 січня 1946 року було утворено Закарпатську область.

ЗАЛОЗНИЙ ШЛЯХ – торговельна магістраль з Києва до Тмутаракані. Назва – від густого лозняка вздовж лівого берега Дніпра, який давав початок Залозному шляху. За літописом, у середині XII ст. давньоруським князям, що дбали про безпеку купецтва – гречників і залозників, доводилося чекати зі збройним конвоєм “дондеже взиде Гречник” поблизу Канева. Вважається, що Залозний шлях відходив від Гречника десь нижче за течією Дніпра, під Каневом.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – українська козацька республіка. Виникла і утвердилась на Наддніпрянщині за порогами, в першому десятиріччі XVI ст. Кордони Запорозької Січі до кінця XVII ст. не були окреслені. Протягом XVIII ст. її територія під назвою “Вольності Війська Запорозького” вже мала чітко визначені межі. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке кілька разів міняло своє розташування, але завжди було за порогами. Вищою законодавчою владою виступала загальновійськова рада, в якій мали право брати участь усі козаки. Січню керував уряд на чолі з кошовим отаманом, який щорічно переобирався. Вона мала свої збройні сили – Запорозьке військо. Запорозька Січ являла собою суверенну, самостійну національно-військову політичну силу України. Їй належить провідне місце у національно-визвольних війнах проти Польщі у першій половині XVII ст. В 1648 році на Запорозжжі почалася Визвольна війна українського народу. Одночасно запорозькі козаки вели кількасотлітню героїчну боротьбу проти турецько-татарської агресії. У межах створеної в ході Визвольної війни української гетьманської держави

Запорозька Січ займала автономне становище, хоча й була частиною України. Вона не підтримувала приєднання України до Росії, її представників не було в Переяславській раді.

За умовами Андрусівського перемир'я (1667 р.), над Запорозькою Січчю встановлювалося двоєвладдя Росії та Польщі. За "Вічним миром" (1686 р.) вона потрапляла під владу тільки Московської держави. У 1709 році за наказом Петра I Запорозька Січ була зруйнована за підтримку козаками акції І. Мазепи. Й 1734 році царський уряд дозволив запоріжцям повернутися в рідні місця і заснувати Нову Січ, якій судилося стати останньою. Впродовж XVIII ст. царизм провадив політику обмеження і поступового скасування прав і вольностей запоріжців, їх автономії. У 1775 році за наказом Катерини II "Вольності Війська Запорозького" були окуповані військами, січ-фортеця зруйнована, цінності Військового скарбу, клейноди, прапори, частина архіву Генеральної канцелярії, гармати тощо були вивезені до Петербурга. Згодом вийшов маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі.

ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА – назва від села Зарубинці на Київщині, де у 1899 році В. Хвойкою був відкритий перший могильник цієї культури. Була поширена у басейні Прип'яті та Дніпра і мала п'ять локальних варіантів – середньодніпровський, прип'ятсько-поліський, верхньодніпровський, подеснянський та південнобузький. Зарубинецька культура виникла на рубежі III – II ст. до н.е. внаслідок симбіозу прийшлих з території Польщі племен поморсько-кльошової культури та місцевого населення і припинила своє існування у середині I ст. н.е. (місцями збереглася до II ст.).

ЗАХІДНА УКРАЇНА: 1. Публіцистична назва Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 2. Назва у 1919–1939 рр. всіх українських територій у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії. 3. Назва, що вживалася для позначення всіх українських земель, приєднаних до УРСР у 1939–1940 рр. 4. Назва сучасного регіону у складі Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Загальна площа – 110,7 тис. кв. км, населення – близько 9 млн. осіб.

ЗАХІДНОКАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 РОКУ – стратегічна наступальна операція військ 4-го та основних сил 2-го Українських фронтів, здійснена 12 січня – 18 лютого 1945 року з метою розгрому німецько-фашистських військ у Західних Карпатах і виходу на підступи до Моравсько-Остравського промислового району. В результаті

операції радянські війська просунулись на 170–230 км і звільнили південні райони Польщі та значну територію Словаччини, розгромивши 17 дивізій противника.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) – українська держава, створена на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорщини. Офіційно проголошена 13 листопада 1918 року у складі Галичини, Буковини й Закарпаття. У двох останніх регіонах українська влада проіснувала дуже короткий час. Місцем перебування уряду спочатку був Львів, а після його окупації польськими військами – Станіслав (нині Івано-Франківськ). Із поширенням польської юриспруденції на територію Галичини ЗУНР припинила своє існування.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649 РОКУ – між українським козацьким і польським військами біля міста Зборова (нині Тернопільська область) 5–6 серпня 1649 року. Битва розпочалася переправою королівського війська через річку Стрипу біля Зборова. Коли переправилася половина польського війська, Хмельницький здійснив несподіваний удар по ворогові з фронту і в тил. Бій тривав до вечора. Втративши до 4–5 тис., поляки замкнулися в укріпленому таборі. Наступного дня Хмельницький розпочав штурм табору, але його союзник, кримський хан Іслам-Гірей, підкуплений польським королем, вивів із бою свої загоны, примусило гетьмана підписати Зборівську мирну угоду.

"ЗЕЛЕНИЙ КЛИН" ("ЗЕЛЕНА УКРАЇНА") – один з найбільших на Далекому Сході регіонів компактного проживання українців, площею близько 1 млн кв. км. Розміщений на півдні Далекого Сходу в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Утворився в другій половині XIX – на початку XX ст. внаслідок переселення великих мас українського населення.

За даними перепису 1926 року в "Зеленому клині" проживало 303 тис. українців (із 315 тис. усіх українців Далекого Сходу), або 24,5 % усього далекосхідного населення.

ЗЕМСТВА – органи місцевого (земського) самоврядування, створені згідно з земською реформою 1864 року у більшості губерній Європейської Росії, в т.ч. України, а в 1911 році і в трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській та Подільській. Юридично земства були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Контролювалися Міністерством внутрішніх справ та губернаторами, які мали право скасування земських рішень.

ЗИМІВНИК – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорозжжі, Причорномор'ї та Донщині. На Запорозькій Січі зимівники виникли в першій половині XVI ст. і попервах використовувалися для утримання худоби взимку, пізніше – як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

ЗИНЬКІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративна і військова одиниця на Лівобережній Україні з центром у місті Зінькові (нині Полтавської області). Під час Визвольної війни українського народу існувала Зіньківська сотня у складі Гадяцького полку (з 1649 р. – у складі Полтавського полку). Зіньківський полк створено у 1661 році на території ліквідованого Гадяцького старства. Його територія, де, крім козаків, жили селяни і міщани, поділялася на 12 сотень. Сотенні містечка – Гадяч, Веприк, Котельва, Куземин, Бірки, Лютенка, Рашівка, Комишня, Ковалівка, Опішня, Зіньків. У 1671 році Зіньківський полк було перейменовано на Гадяцький.

ЗМІЄВІ ВАЛИ – ланцюг укріплень південніше Києва на правому лівобережжі Дніпра вздовж його приток – Віти, Красної, Стугни, Трубежа, Сули, Росі та ін. Час спорудження точно не визначено, приблизно у I тис. до н.е. – I тис. н.е. Призначалися для боротьби з нападами кочівників. Назва походить від легенди про давньоруських богатирів (найчастіше це ковалі Козьма й Дем'ян), які перемогли велетенського змія, впрягли його у плуг і примусили проорати гігантські борозни. Донині збереглися залишки валів завдовжки кілька десятків кілометрів. Висота в окремих місцях досягає 10 м.

ЗОЛОТА ОРДА – середньовічна імперія під владою монголо-татарських ханів. Заснована Батием в 40-х роках XIII ст. В часи свого розквіту охоплювала Східний Сибір від ріки Обі, більшу частину Середньої Азії та величезні території Східної Європи до Дністра. У васальній залежності від Золотої Орди від другої половини XIII до кінця XIV ст. перебували й українські землі. Золота Орда об'єднувала різноетнічне населення. Єдність держави забезпечувалася терором, що не рятувало її від сепаратистських прагнень моноголо-татарських феодалів. Упродовж XIV–XV ст. відбувається поступовий розпад Золотої Орди внаслідок визвольних повстань підкорених народів і відокремлення самостійних ханств. На початку XVI ст. припиняє своє існування як цілісна держава.

ЗУБРИЦЬКА КУЛЬТУРА – була поширена на території Волині та Верхньої Наддніпряниці. Сформувалася у середині I ст. н.е. на

основі інтеграційних процесів між місцевими носіями пам'яток пшеворської культури та прийшлими з Прип'ятьського Полісся групами населення зарубинецької культури. На Наддніпряниці в процесі її формування взяли участь дакійські племена липицької культури. На Волині функціонувала до кінця II ст. і припинила своє існування у зв'язку з інтервенцією германських племен готів у Наддніпряниці.

ІЗІОМ-БАРВІНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 РОКУ – наступальна операція військ Південно-Західного фронту, проведена 17–27 липня 1943 року з метою паралізувати, за сприятливих умов розгромити угруповання противника у Донбасі. Радянські війська здійснювали наступ з рубежів по річці Сіверський Донець, від Змієва до Слов'яносербська; оборона німецьких військ проходила по правому березі Сіверського Донця. Внаслідок наступу було захоплено кілька плацдармів на правому березі Сіверського Донця. Проте спроби розвинути тактичний успіх виявилися марними. Утім операція відволікла значні резерви противника, що в свою чергу сприяло військам Воронежського фронту у проведенні оборонної операції під Курськом.

КАЛКА – річка, притока річки Кальміус, де 28 травня 1223 року сталося перше збройне зіткнення русичів з монголо-татарами. У битві на березі Калки руські полки разом з половцями зазнали нищівної поразки.

КАЛЬНИЦЬКИЙ (ВІННИЦЬКИЙ) ПОЛК – утворений у 1648 році з центром у місті Кальник. Того ж року до нього приєднано Животівський полк. У 1649 р. до Кальницького полку входило 19 сотень. У 1654 р. частина території Кальницького полку відійшла до Павлоцького полку. З 1663 р. полковим містом стала Вінниця і полк остаточно перейменовано на Вінницький. У 1667 р. приєднаний до Брацлавського полку.

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва у 1709–1711 рр. та у 1728–1734 рр. Розташовувалася в гирлі річки Кам'янки на правому березі Дніпра (нині с. Республіканець Бериставського району Херсонської області). Заснована після зруйнування царськими військами Чортомлицької Січі. Після тимчасового перебування Січі у володінні Кримського ханства відроджується поблизу м. Олешки (1711–1728 рр.). У 1734 р. запорожці переселилися з Кам'янської Січі на річку Підпільну, де заснували Нову Січ.

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК – утворений у 30-х роках XVII ст. як полк реєстрового козацтва. У 1649–1654 рр. до його складу входили 18

сотень. Впродовж 1649–1665 рр. територія Канівського полку була ареною жорстокої боротьби проти польсько-шляхетських військ. Під час повстання 1702–1704 рр. полк перебував під командуванням Семена Палія. Коли за умовами Пруського миру Правобережжя потрапило під владу Польщі, Канівський полк припинив своє існування.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА – автономна територіально-адміністративна одиниця у складі Чехословаччини. Утворена 8 жовтня 1938 року під назвою Підкарпатська Русь. Внаслідок Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року від Підкарпатської Русі на користь Угорщини відійшли Ужгород, Мукачеве і Берегове з прилеглими районами. 30 грудня 1938 року була запроваджена нова назва краю – Карпатська Україна. 14 березня 1939 року проголошена її незалежність. Проголошення відбулося в умовах угорського вторгнення на територію краю, останні захисники якого припинили опір 17 березня, а уряд емігрував за кордон.

КАРПАТСЬКО-УЖГОРОДЖСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ – складова стратегічної Східнокарпатської операції. Проведена 9 вересня – 28 жовтня 1944 року військами 4-го Українського фронту з метою перейти Східні Карпати та оволодіти районом Мукачеве – Ужгород – Чоп з одночасним наданням допомоги військам 1-го Українського фронту в проведенні Карпатсько-Дуклінської операції. Успішне досягнення мети дало змогу радянським військам закріпитися на рубежі західніше Команьчі та Снини і визволити Закарпатську Україну й частину Словаччини, що забезпечило розвиток наступу на Будапештському напрямку.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, створена в 1783 році. Складалася з 15 повітів. Центром був Кременчук, а з 1789 року – Катеринослав. Того ж року до намісництва було приєднано Градизький повіт Київського намісництва, а в 1792 році – українські землі між Південним Бугом і Дністром. У 1795 році три повіти передано новоствореному Вознесенському намісництву. В 1796 році Катеринославське намісництво ліквідоване, а його територія увійшла до складу Новоросійської губернії.

КАФА – перша генуезька колонія в Північному Причорномор'ї, заснована у другій половині XII ст. (сучасна Феодосія). Місто стало торговим та ремісничим центром, через який проходило багато важливих торговельних шляхів. Згодом Кафа перетворилася на великий невільничий ринок, що стимулювало грабіжницькі набіги

кримських татар на українські землі. В 1475 році місто було загарбане турецьким султаном, тоді ж отримало назву Кеффе, а також Малий Стамбул. У 1616 і 1667 роках запорозькі козаки оволодівали містом і визволяли своїх співвітчизників з турецького полону. В 1711 році російські війська відвоювали Кафу у турків. З 1783 року місто увійшло до складу Росії і отримало нову назву – Феодосія.

КЕРЗОНА ЛІНІЯ – умовна назва кордону, який мав бути встановлений між Польщею, з одного боку, та Україною і Білоруссю, з другого, після завершення Першої світової війни та розпаду Російської імперії. Названа за ім'ям автора пропозиції англійського дипломата Дж. Керзона. В основу лінії Керзона було покладено етнічний принцип. 8 грудня 1919 року Верховна Рада Антанти визнала лінію Керзона як східний кордон Польщі. Поразка радянської Росії у війні з Польщею (1920 р.) дала змогу останній відсунути за Ризьким мирним договором (1921 р.) кордон на схід, захопивши українські землі. По завершенню Другої світової війни згідно з рішенням Кримської конференції (1945 р.) був установлений новий кордон між СРСР і Польщею, який в основному збігається з лінією Керзона. Після розпаду СРСР він залишається державним кордоном між Польщею та Україною і між Польщею та Білоруссю.

КЕРКЕНІТІДА – античний поліс, заснований малоазійськими еллінами у другій половині VI ст. до н.е. на місці сучасної Євпаторії. Спочатку перебував під впливом Ольвії, близько середини IV ст. до н.е. увійшла до складу Херсонеської держави. У 40-х роках II ст. до н.е. захоплена скіфами. Визволена Діофантом у 108 році, була повернута Херсонесу, але після цього почала поступово занепадати.

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ – адміністративно-територіальна область Давньоруської держави. В період феодальної роздробленості її територія охоплювала землі, що простягалися на Правобережжі від басейну річки Рось на півдні (за винятком території торкомовних чорних клобуків) до правого берега річки Прип'ять на півночі, де межувала з Чернігівським і Турівським князівствами. Далі кордон Київської землі вздовж Прип'яті йшли на захід до нижньої і середньої течії річки Горинь, межиріччя річки Случ та верхів'їв Південного Бугу. На сході вони охоплювали частину Лівобережжя. Київ контролював також гирло Дніпра, де розміщувався важливий торговельний порт Олешня. До складу Київської землі увійшли області, що були раніше залюднені полянами, древліанами, уличами, частково дреговичами та волинянами.

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 РОКУ – операція радянських військ, проведена в жовтні – листопаді 1943 року силами 1-го Українського фронту з метою розгрому угруповання німецько-фашистських військ і визволення Києва. В кінці вересня 1943 року радянські війська вийшли до Дніпра в районі Києва й захопили плацдарми на лінії Лютиж – Вишгород і в районі Великого Букрина. У ході операції було визволено Київ, Житомир і створено передумови для визволення Правобережної України.

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ – див. **ЧОРНИЙ ШЛЯХ**.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (ЛІВОБЕРЕЖЖЯ, ГЕТЬМАНЩИНА) – східна частина Гетьманської держави на лівому березі Дніпра (разом з Києвом). Назва з'явилася після Андрусівського договору 1667 року, за яким держава Б.Хмельницького без участі української сторони була поділена Росією і Польщею рікою Дніпром на Правобережну й Лівобережну. Остання відійшла до Росії. Після ліквідації царизмом Гетьманської держави її територія в 1796 року отримує назву “Малоросійська губернія” (в складі Чернігівського, Новгород-Сіверського і Київського намісництв). Унаслідок другого поділу Польщі (1793 р.) Лівобережжя було возз'єднане з Правобережжям в межах Російської імперії. Займала територію сучасних Чернігівської, Полтавської, лівобережної частини Київської (з Києвом) і Черкаської областей, а також північної частини західної Дніпропетровської області.

“МАЛИНОВИЙ КЛИН” – регіон компактного проживання українців на Кубані (на південний схід від Ростовської області). Утворився від кінця XVIII до кінця XIX ст. внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім українських селян.

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ – адміністративно-територіальна одиниця, створена в 1796 р. з центром у місті Чернігів. До її складу належали землі колишніх Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського (без Києва з округою) намісництв, міста Кременчука і території колишніх Полтавського і Миргородських полків. У 1802 р. замість Малоросійської губернії утворено Чернігівську й Полтавську губернії.

МАЛОРОСІЯ (Малоросійський край) – офіційна назва переважно Правобережної та Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядчих документах царського уряду після Переяславського договору 1654 р. Походить від терміна “Мала Русь”, який зустрічається, починаючи з XIV ст. для позначення Галицько-

Волинської землі, а дещо пізніше – Наддніпрянщини. З 1654 по 1917 рр. цей термін входив до титулу російських царів (“Великия и Малыя Руси...”). Від часу Андрусівської угоди (1667) до кінця XVIII ст. Малоросією називалося головним чином Лівобережжя з Києвом і навколишньою територією. У сучасній науці цей термін практично не вживається як такий, що породжений великодержавною політикою царизму щодо України.

МОГИЛІВСЬКИЙ (ПОДІЛЬСЬКИЙ, ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ) ПОЛК – утворений в 1654 р. з центром у місті Могилеві (Могилеві-Подільському). За Зборівським договором 1649 р. територія полку за винятком Шаргородського округу залишилась за Польщею. У 1657 р. полк відновлено під назвою “Подільський”. Після Андрусівської угоди територія полку відійшла до Польщі. У 1676 р. через турецько-татарське спустошення Поділля Могилівський полк припинив своє існування. Уціліле населення переселилося на південну Київщину в район містечок Іванкова і Димера.

МУРАВЬСЬКИЙ ШЛЯХ – один із стратегічних трактів, яким протягом XVI – початку XVIII ст. ходили кримські і ногайські татари на Лівобережну та Слобідську Україну і південні райони Росії з метою пограбувань і наживи. Йшов він “муравою” (травою), минаючи переправи через великі річки, переважно безлюдним степом: від Перекопу на північ, між витокami річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки Вовчі Води, Самару та Орель. Далі проходив поблизу міст Коломак, Валки та Охтирка (територія Харківського та Охтирського полків), між верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла і Псел виходив на Ізюмський шлях, а під м. Ливни з'єднувався з Кальміуським шляхом і досягав м. Тули. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. перетворився на торговий тракт.

НАДДНІПРЯНЩИНА (НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА) – історично-географічна частина України, яка початково включала в себе центральні і північні області України з центром в Києві, тобто тільки Середню Наддніпрянщину. Розмежування українських земель між Російською та Австрійською імперіями протягом півтора століть зумовило поділ України на Західну і Наддніпрянську (Велику) Україну і назва “Наддніпрянщина” поширилася на всі українські терени в складі Російської імперії (крім Криму та Кубані).

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ – столиця Кримської Скіфії (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) заснована на місці більш раннього поселення таврів у

південно-східній частині Сімферополя. У II ст. до н. е. – велика фортеця, резиденція царів Скілура і Палака. Велику роль в культурному і політичному розвитку Неаполя відіграли греки – вихідці з Ольвії. Населення складало скіфи, греки, сармати, таври. Після поразок у війнах із Херсонесом місто переживає період кризи, у I ст. відроджується, а у III ст. після воєн з боспорськими царями знову занепадає і зазнає руйнації гунами.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК – створений у 1648 р. У 1663 р. від нього відділився Стародубський полк. На 1782 р. в Ніжинському полку існували сотні: чотири полкові – Ніжинські, дві Борзенькі, Вертіївська, Дівицька, Заньківська, Івангородська, Прохорська, Шаповалівська, Бахмацька, Попівська, Конотопська, Батурицька, Новомлинська, Королівська, Кролевецька, Глухівська, Воронізька і Янпільська. На території полку було 1 місто, 3 містечка і 866 сіл. У 1782 р. Ніжинський полк ліквідований, а його територія увійшла до Чернігівського намісництва.

НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ – проведена військами 3-го і 4-го Українських фронтів 30 січня – 29 лютого 1944 р. з метою знищення німецько-фашистського угруповання в районі Нікополя і Кривого Рогу. В ході операції були визволені міста Нікополь, Кривий Ріг і захоплено важливий плацдарм на правому березі річки Інгулець. Внаслідок операції радянські війська отримали вигідні позиції для наступу на Півдні України.

НОВА СЕРБІЯ – адміністративно-територіальна і військова одиниця, створена у 1752 р. у зв'язку з організацією спеціальних поселень для оборони Півдня України від нападів турок і кримських татар. Включала територію між річками Дніпро, Сипоха, верхів'ями Інгулу, Інгульця, Великої Висі та Омельника (на землях перед тим ліквідованої Запорозької Січі). Заселена була вихідцями з підвладних Туреччині та Австрії земель – сербами, угорцями, болгарами, волохами, греками, а також українськими козаками. З іноземців було утворено два полки – піхотний і гусарський. Керівництво Нової Сербії перебувало в Новомиргороді. В 1754 р. адміністративний центр перенесено в новозбудовану фортецю святої Єлисавети (з 1775 р. – місто Єлисаветграда, нині Кіровоград). У 1764 р. Нова Сербія була ліквідована, а її землі приєднано до Новоросійської губернії.

НОВА (ПІДПІЛЬНЕНСЬКА) СІЧ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1734–1775 рр. Остання Запорозька

Січ. Розташовувалася на великому півострові, що омивався притокою Дніпра річкою Підпільною. З Нової Січі Запорозьке військо вирушало для участі у російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр. У 1771–1773 рр. з січової гавані виходила запорозька флотилія, для здійснення чорноморсько-дунайських експедицій. На початку 1775 р. за наказом Катерини II Нова Січ була зруйнована, Вольності Війська Запорозького скасовані. На місці Січі пізніше виникло село Покровське, яке в 1950-х рр. опинилося під водами Каховського водосховища.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – найбільше з князівств, що входили до Чернігівського князівства (у широкому його розумінні). Роком його заснування вважається 1097 р., а першим князем – Олег Святославич (1097–1115). З середини XII ст. тут правила молодша гілка Ольговичів – Святославині. Більшість Новгород-сіверських князів XII ст. здобули чернігівський князівський стіл.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, утворена після остаточної ліквідації автономної української держави та її полково-сотенного устрою (вересень 1781). Центр – місто Новгород-Сіверський. У 1797 р. намісництво ліквідовано, а його територія увійшла до складу новоствореної Малоросійської губернії.

НОВОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ: 1. Адміністративно-територіальна одиниця, утворена в 1764 р. як військовий округ для охорони південних кордонів Російської імперії. До її складу увійшли Нова Сербія, Ново слобідське козацьке поселення, Словоносербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського полку та дві сотні Миргородського полку. Адміністративним центром було місто Кременчук. У 1783 р. Новоросійську губернію ліквідовано і включено до складу Катеринославського намісництва. 2. Адміністративно-територіальна одиниця, створена за указом Павла I в грудні 1796 р. До неї увійшла більша частина Катеринославського намісництва. Губернія складалася з 12 повітів. Адміністративний центр – місто Катеринослав (у 1797–1802 рр. – місто Новоросійськ). У 1802 р. Новоросійську губернію було поділено на Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську), Катеринославську і Таврійську губернії.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – формування, утворене в 1806 р. з кількох сотень задунайських козаків на початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр. під назвою Усть-Дунайське Буджацьке військо. Одним з центрів його формування було місто

Киля на Дунаї. У липні 1807 р. ліквідоване й частково переведене до складу Чорноморського козацького війська. У 1828 р. відновлене під назвою Дунайського козацького війська. Дунайські козаки брали участь у війні з Туреччиною (1828–1829), несли прикордонну та охоронну службу, були змушені брати участь у завоюванні Кавказу, здійснювали допоміжні операції під час Кримської війни (1853 – 1856). У 1857 р. військо перейменоване на Новоросійське. Ліквідоване у 1868 р.

НОВОРОСІЯ – офіційна назва Північного Причорномор'я з другої половини XVIII ст. до 1917 р. Виникла у зв'язку з пізнім входженням цього історико-географічного та етнографічного району Півдня України до складу Російської імперії внаслідок воєн з Туреччиною у XVIII–XIX ст., а також з утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії. Адміністративна територія Новоросії входила до складу Новоросійської (1764–1774, 1796–1802), Катеринославської, Херсонської, Таврійської (1802) губерній та Бессарабської області (з 1812). На початку XX ст. Новоросією називали територію Бессарабської, Катеринославської, Таврійської (без Криму), Херсонської, Ставропольської губерній і території Війська Донського. Після 1917 р. назва вийшла з ужитку, а територія увійшла до складу РРФСР, УРСР, Молдавської РСР.

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця, розташована на південь від Нової Сербії на правому березі Дніпра. Створений у 1753 р. в межах земель між Дніпром і Південним Бугом, включаючи верхів'я Інгулу та Інгульця з притоками. Центром полку стала зведена у 1764 р. фортеця святої Єлисавети. В 1764 р. Ново слобідський полк увійшов до складу новоутвореної Новоросійської губернії.

ОДЕСА – місто на українському узбережжі Чорного моря, морський порт. Виникло в кінці XVIII ст. на місці татарського поселення Хаджибей, відвойованого у Туреччини в 1791 р. Сучасна назва з 1795 р. В 1819 – 1859 рр. Одеса мала статус порто-франко, що зумовило перетворення міста на великий торговельний та культурний центр. В радянські часи стала центром однойменної області. За мужність і героїзм населення під час оборони від німецьких та румунських військ у серпні – жовтні 1941 р. Одесі присвоєне звання “Місто героїв”.

ОДЕСЬКА ОБОРОНА 1941 РОКУ – героїчна 73-денна оборона Одеси 5 серпня – 16 жовтня 1941 р. військами Приморської армії та частиною сил Чорноморського флоту при активній підтримці населення міста. Противник втратив понад 160 тис. солдатів та офіцерів.

ОДЕСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ – наступальна операція 3 –го Українського фронту при підтримці сил Чорноморського флоту. Проведена 26 березня – 14 квітня 1944 р. з метою розгрому приморських угруповань противника між річками Південний Буг і Дністер, звільнення північно-західного узбережжя Чорного моря та міста Одеси, виходу на державний кордон з Румунією. В результаті Одеської операції були звільнені Миколаїв, Одеса, а також Миколаївська, Одеська області, значна частина Молдавії.

ОДЕСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА – протодержавне утворення, що виникло в січні 1918 р. на території Херсонської і Бессарабської губерній після захоплення в Одесі влади більшовиками. Владу в ній здійснював Раднарком, сформований Румчеродом. Він не визнавав влади УНР, поширив дію декретів РСФРР на територію цієї республіки, проводив націоналізацію землі, установлював робітничий контроль на підприємствах.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ – організація запорозьких козаків у пониззі Дніпра на території володінь Кримського ханства. Заснована у 1711 р. після зруйнування царськими військами у 1709 р. Старої (Чортотлицької) Січі. Ханські утиски викликали прагнення козаків повернутися на батьківщину. Перша така спроба була зроблена в 1714 р., але російський уряд відмовив запорожцям. У травні 1728 р. в Олешківській Січі виникло повстання. Козаки скинули кошового отамана К. Гордієнка й рушили вверх по Дніпру. В 1734 р. царський уряд дозволив козакам заснувати на річці Підпільній так звану Нову Січ.

ОЛЬВІЯ – місто, політико-адміністративний, економічний і культурний центр однойменної держави. Засноване в першій чверті VI ст. до н.е. на правому березі Бузького лиману на південь від сучасного села Парутіно. В часи розквіту займало територію близько 50 га. В VI – V ст. тут правили олігархи, на початку IV ст. було встановлено демократичний лад. У 55 році до н.е. місто зазнало нищівного нападу герів. Згодом воно відродилося, але на значно меншій території. У 198 р. н.е. Ольвія увійшла до складу Римської імперії. Загинула від навали гунів у 70-ті роки IV ст. На базі відкритих археологами залишків міста в 1924 р. відкрито археологічний заповідник.

ОРДА – у тюркомовних народів місце, де перебувала ставка хана. З розвитком державності набуває значення столиці, а згодом і всього державного утворення (наприклад, Золота Орда). На території України в середньовіччі існували орди: Білгородська (Буджацька, Добруджанська, Малих ногаїв), Джамбулуцька (Перекопська), Єдисанська (Очаківська), Єдичкульська, Кримська.

ОСТРОГОЗЬКИЙ (РИБНЕНСЬКИЙ, СЛОБІДСЬКИЙ) ПОЛК – сформований на Слобожанщині у 1652–1658 рр. із переселенців з Лівобережної та Правобережної України, які на чолі з полковником Іваном Дзиковським заснували в місті Остозозьк (мало ще назву Рибне). Складався із 7 сотень. Сотенні містечка – Білолуцьк, Ольшанськ, Старобільськ, Євдаківка та інші. У 1765 р. у зв'язку з ліквідацією слобідських полків Острогоський полк був реорганізований у гусарський полк російської армії, а його територію включено до складу Слобідсько-Української губернії.

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК – сформований у 1655–1658 рр. на Слобожанщині переселенцями із Правобережної України. У 1732 р. полк поділявся на 20 сотень, центрами яких були Охтирка, Богодучів, Боромля, Гайворон, Коломак, Котельна, Краснокутськ, Мурафа, Рублівка та інші. Після ліквідації у 1765 р. слобідських полків Острогоський полк був реорганізований у гусарський полк російської армії, а його територія увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК – створений у 1648 р. Після Зборівського договору 1649 р. був об'єднаний з Білоцерківським полком, а в 1651 р. відділився від нього. Чіткого поділу на сотні в полку не зафіксовано. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. населення полку продовжувало боротьбу проти польсько-шляхетського й турецько-татарських нападників. Припинив своє існування на початку 70-х років XVII ст., коли жителі Правобережжя масово переселилися на Лівобережжя і Слобожанщину.

ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця на Запорожжі в період Нової Січі (1734–1775). Адміністративним і військовим центром паланки була слобода, де містилася певелика залага і проживала паланкова старшина на чолі з полковником, яка здійснювала адміністративну, військову, судову та фінансову владу. 1750–1770 рр. налічувалося вісім паланок – Козацька, Бугогардська, Інгульська, Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогнівська.

ПАНТІКАПЕЙ – місто, столиця Боспорської держави, постійна резиденція її царів. Засноване в 590–570 рр. до н.е. в районі сучасної Керчі. У перші століття нашої ери його площа сягала 100 га. Внаслідок великого землетрусу у 63 р. до н.е. місто було зруйноване, але згодом відбудоване і стало центром ремісництва, соління риби, виноробства. Після готського нападу (50–70-ті рр. III ст.) Пантікапей почав занепадати, в кінці IV ст. був зруйнований гунами, але невдовзі був відбудований і продовжував існувати в середньовіччі.

ПЕРЕЯСЛАВСКА ЗЕМЛЯ – територія у складі Давньої Русі, яка включала в XI–XII ст. власне Переяславське князівство, а також Ростово-Суздальську й Смоленську землі, райони Білозера й Поволжя, Посейм'я, сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Донця. У 30-х роках XII ст. Переяславська земля розпалася на окремі князівства.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – політико-територіальне утворення, що виникло в 1050-ті рр. навколо міста Переяслава. Згідно з заповітом Ярослава Мудрого князівство отримав третій із тоді живих його синів Всеволод, який зберіг князівство за собою й після того як став київським князем (1078). Через прикордонне розташування і набіги половців Переяславське князівство постійно потребувало захисту з боку київського та інших князів, продовольчої допомоги. За доби удільної роздробленості (з середини XII ст.) князівство стало предметом між князівського суперництва. Наприкінці XII ст. ним володіли найсильніші тоді на Русі владимири-суздальські князі.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК – започаткований у 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. В 1669 р. частина його території відійшла до Київського полку, а згодом до нього включено частину Черкаського і Канівського полків. У 1782 р. на території полку було одне місто, 15 містечок і 516 сіл. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні в 1782 р. Переяславський полк припинив своє існування, а його територія увійшла до складу Київського намісництва.

ПЕЧЕНІГИ – угруповання кочових тюркомовних племен. У другій половині IX ст. печеніги осіли у Північному Причорномор'ї і почали робити напади на Русь, Болгарію та Візантію. В 972 р. від їхніх рук загинув київський князь Святослав. На початку XI ст. печеніги під тиском торків та половців частково підкоряються їм, частина ж відходить на Балканський півострів. Частина племен печенігів підкорюється південно-руським князям і входить до чорноклобуцького об'єднання, що виникло в XII ст. у Пороссі.

● **ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ** – бойові дії між козацько-татарським військом на чолі з Б. Хмельницьким і польською армією поблизу містечка Пилявці на берегах річки Іква 21 – 23 вересня 1648 р. Перемога української армії у Пилявецькій битві відкрила шлях до визвольного походу у західноукраїнські землі.

● **ПІВНІЧНА БУКОВИНА** – історична назва території сучасної Чернівецької області України (8,1 тис. кв. км), яка межує з Румунією і Молдовою Південна Буковина – історична назва Сучавського повіту Румунії. Назву отримала від букових лісів. З давніх часів Північну Буковину заселяли різні племена, а з IV ст. – східнослов'янські племена антів, тиверців та уличів. У X–XI ст. входила до складу Київської Русі, в XII – першій половині XIV ст. – до Галицького та Галицько-Волинського князівств. У лютому 1918 р. Буковинське народне віче в Чернівцях ухвалило рішення про входження Північної Буковини до складу української держави. З листопада 1918 р. по червень 1940 р. територія перебувала у складі Румунії, після чого перейшла до СРСР. 7 серпня утворена Чернівецька область УРСР, до якої прилучено Хотинський повіт Бессарабії і невелику частину Румунії з містом Герца.

● **ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я** – історико-географічний район на півдні України. Заселення території відноситься до епохи середнього палеоліту. Першими мешканцями краю згідно писемних джерел були кіммерійці (кінець II – початок I тис. до н.е.) Їх змінювали інші кочові народи – скіфи (IX–III ст. до н.е.) сармати (III – ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Внаслідок грецької колонізації (IV–V ст. до н.е.) виникають античні міста-держави. У кінці IV ст. територія Північного Причорномор'я зазнала руйнівного нашествия гунів. Згодом мешканцями регіону стали слов'янські племена уличів і тиверців, яких витіснили у X ст. печеніги, торки, половці. З середини XIII ст. Північне Причорномор'я у складі Золотої Орди, а потім – Кримського ханства. З кінця XIV ст. до кінця XV ст. західна частина регіону перебувала у складі Великого князівства Литовського. З утворенням Запорозької Січі Північне Причорномор'я стає ареною боротьби козацтва проти турецько-татарської експансії. Впродовж XVII – середини XVIII ст. відбувається колонізація краю українськими селянами й козаками. У середині XVIII ст. починається входження Північного Причорномор'я до складу Росії, де воно отримує назву Новоросія. Після виходу цього терміну з ужитку, стає південною частиною України.

● **ПОДІЛЛЯ** – історичний регіон України. Як історико-географічна область сформувалося в останній третині XIII ст., займаючи тоді значну територію від річок Стрипи і Дністра на заході аж до південно-східних рубежів київської Наддніпрянщини та степів Приазов'я на сході. В 40–90-х рр. XIV ст. західна частина Поділля увійшла до складу Польщі, а східна – до Великого князівства Литовського. В 30-ті роки XV ст. на території західного Поділля утворилося Подільське воєводство. Східне Поділля спочатку було частиною Київського князівства (до 1371 р.), потім звичайним воєводством. За умовами Люблінської унії 1569 р. воно було приєднано до новоствореної Речі Посполитої.

● **ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО** – адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній Україні в період її перебування у складі Литви та Польщі. Створена польською владою у 1494 р. на території Західного Поділля з центром у Кам'яниці-Подільському. В XV–XVI ст. частіше іменувалося Подільською землею. Відповідно до польсько-турецького Бучацького договору (1676) Подільське воєводство стає (до 1699 р.) стає складовою Османської імперії – ейялетом Каманіче. У 1722 р. один із повітів Подільського воєводства окупувала Австрія, а в 1793 р. у зв'язку з входженням Правобережної України до складу Росії воно припиняє своє існування.

● **ПОДІЛЬСЬКЕ НАМІСНИЦТВО** – адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній Україні після входження її у 1793 р. до складу Росії. Утворене в 1795 р. на місці проголошеної того ж року Подільської губернії. До його складу, в основному ввійшли землі ліквідованого Росією Подільського і південної частини Волинського воєводства. Адміністративним центром був Кам'янець-Подільський. 23 грудня 1796 р. реорганізовано в Подільську губернію.

● **ПОКУТТЯ** – історична назва східної частини сучасної Івано-Франківської області. Назва походить від слова “кут” – так у джерелах XVII–XVIII ст. називали місцевість між Дністром, Черемошом та Карпатами (включаючи Гуцульщину). З XIX ст. назва охоплює лише рівнинну територію. З 1387 по 1722 рр. Покуття перебувало під владою Польщі. У 1490 р. тут почалося повстання на чолі з Мухом, придушене польськими військами у 1492 р. З Покуттям пов'язаний рух опришків XVI ст. З 1772 р. Покуття перейшло до Австрії, у 1919 р. було знову загарбане Польщею. У 1939 р. воз'єднано з Україною.

● **ПОЛК КОЗАЦЬКИЙ** – військова і адміністративно-територіальна одиниця в Україні XVII–XVIII ст. Територія кожного полку

включала населені пункти, де жили козаки. Полк іменувався за назвою міста чи містечка, в якому розміщувалася полкова адміністрація. Напередодні Визвольної війни козацька територія поділялася на 6 полків, за Зборівським реєстром 1649 р. козацьке військо поділялося на 16 полків.

ПОЛОВЦІ – об'єднання тюркомовних племен, які в XI ст. поступово осідають у Північному Причорномор'ї і починають здійснювати численні напади на Русь. Впродовж XI – першої половини XIII ст. південно-руські князі з перемінним успіхом ведуть боротьбу з половцями. В середині XIII ст. половці частково перейшли до Угорщини, а основна маса була підкорена монголо-татарським ханами.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК – створений у 1648 р. У 60-ті роки XVII ст. з Полтавського полку виділився Зіпківський (згодом Гадяцький полк), приєднано кілька сотень від Чигиринського полку. Крім того його територію розширено за рахунок новозаселених земель уздовж річки Орелі. В 1764 р. частину полку приєднано до Новоросійської губернії. У 1775 р. Полтавський полк ліквідовано.

ПОЛЯНИ: 1. Східнослов'янське плем'я (союз племен), яке жило в VI–IX ст. на території Середньої Наддніпрянщини (так звані київські поляни). Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль Руський, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Із середини I тис. поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з русами та іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI–VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. В середині VIII ст. поляни підпадають під владу Хозарського каганату і виплачують йому данину. У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стають ядром утвореної Давньоруської держави. Етнонім “поляни” поступово виходить із ужитку і замінюється етнонімом “русь”. 2. Західнослов'янське плем'я (союз племен), що у VIII–IX ст. жило в басейні річки Варти. До 60-х років VI ст. входило до антського союзу. Після його розпаду частина полян відійшла до більш безпечних на той час районів центральної Польщі. Наприкінці VII–IX ст. поляни утворили племінне князівство (з центром в Гнезно біля Познані) на чолі з династією Пястів, яке наприкінці X ст. стало ядром майбутньої Польської держави.

ПОНИЗЗЯ – історична назва території між Південним Бугом і Дністром. Було населене нащадками давньоруських племен-уличів. У XIII ст. входило до Галицько-Волинського князівства. Найбільші міста – Кам'янець, Меджибіж, Бакота – були опорними пунктами у боротьбі

проти половців та монголо-татар. З другої половини XIV ст. за цими землями закріпилася назва “Поділля”. Нині територія колишнього Пониззя входить до складу Хмельницької та Вінницької областей.

ПОНТ ЄВКСІНСЬКИЙ (Море Гостинне) – грецька назва Чорного моря в античну добу. У VII – V ст. до н. е. східне (Колхіда), західне і північне узбережжя Понту євксінського стають об'єктом колонізації греків, які раніше називали його Аквінським (Негостинним). У процесі колонізації утверджується нова назва.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (ПРАВОБЕРЕЖЖЯ) – західна частина гетьманської держави на правому березі Дніпра. Назва виникла після Андрусівського договору 1667 р., внаслідок якого держава Б. Хмельницького була поділена Росією та Польщею на дві частини – лівобережну з Києвом і правобережну, яку знову захопила Польща. За Бучацьким мирним договором 1672 р. Правобережна Україна була поділена на три частини між гетьманом П. Дорошенком, Туреччиною і Польщею. В 1699 р. Річ Посполита відновила своє панування над Правобережжям. У 1793 р. після другого поділу Польщі воно відійшло до Російської імперії.

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК – утворений у 1649 р. Наступного року до нього приєднано Ічнянський полк. У 1649 р. до Прилуцького полку входила 21 сотня. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні в 1782 р. Прилуцький полк припинив своє існування, а його територія увійшла до складу Чернігівського намісництва.

РАДИМИЧІ – східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло дніпровсько-деснянське межиріччя. Містами радимичів були Гомій (Гомель), Вшиж на Десні, Чичерськ на Сожі та інші. У VIII і до другої половини IX ст. радимичі разом із в'ятичами і сіверянами підпадають під владу хозарів. У 885 р. були підкорені Олегом і увійшли до складу Давньоруської держави. У XI ст. землі, населені радимичами, увійшли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз згадуються у літописі під 1169 р.

РУСИ (РОСИ) – назва етносу, відомості про який вперше зустрічаються у працях арабських та візантійських авторів в середині VI ст. Найпоширенішим є погляд, що руси походили з частини середньодніпровських слов'ян зарубинецької культури та слов'янізованих нащадків сарматів-роксоланів, відомих з IV ст. під назвою росомонів, і склали південно-східний компонент антського союзу. Руси займали територію Надгір'я, Надтясминня та дніпровського

лісостепового лівобережжя. Внаслідок експансії аварів і розпаду антського союзу руси разом з полянами та сіверянами в кінці VI–VII ст. утворюють на Середній Наддніпрянщині нове ранньодержавне об'єднання, назва якого найімовірніше була Рос. Після хозарської навали в середині VIII ст. і розгрому і розгірму основних життєвих центрів русів вони зливаються з полянами, після чого етнонім “поляни” поступово замінюється назвою “руси”.

РУСЬКА ЗЕМЛЯ – одна з назв (поряд з Руссю) у пам'ятках давньоруської писемності XI–XIII ст. давньоруської держави, території, яку населяв її народ і окремих земель цієї території. Історики та археологи умовно називають Руською землею об'єднання східних слов'ян у Середній Наддніпрянщині, що склалося у VI–VII ст. або у VIII–IX ст. Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури вживають поняття “Руська земля” у двох значеннях – вузькому та широкому. У вузькому – це південна Руська земля, що охоплювала Київську, Чернігівську та Переяславську землі; у широкому термін застосовувався до своєї етнічної й державної території східних слов'ян – від Чорного моря до Білого й від Карпат до Волги. Впродовж всього давньоруського періоду поняття існували паралельно.

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – адміністративно-територіальна одиниця в Україні XV–XVIII ст. Створена Польщею із захоплених нею земель Галицько-Волинського князівства. Спочатку ці землі мали назви “Руське королівство”, або “Руська земля” і управляли ними королівські намісники – старости. Близько 1434 р. було утворено Руське воєводство, яке складалося з 5 земель: Львівської, Черемиської, Галицької, Саноцької та Хомської. Адміністративним центром воєводства був Львів. На чолі адміністративного управління стояв воєвода, призначений королем. Після першого поділу Польщі (1772) Руське воєводство було ліквідоване, оскільки майже уся його територія відійшла до Австрії.

САНДОМИРСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ – плацдарм радянських військ на лівому березі Вісли в районі міста Сандомир в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Був захоплений 29 липня 1944 р. військами Першого Українського фронту під час Львівсько-Сандомирської операції. В ході жорстоких боїв, які тривали весь серпень, плацдарм був розширений до 75 км по фронту і 55 км углиб. Із нього в 1945 р. почалася Сандомирсько-Силезька операція Червоної Армії.

САРМАТИ – група іраномовних племен, що кочували на обширних просторах Євразійських степів і були східними сусідами скіфів. У III ст. до н.е. вони встановили своє панування у степах України. Освоївши степи Причорномор'я, сармати рушили у Подунав'я і заселили рівнини між Дунаєм і Тисою. З цієї території вони здійснювали постійні набіги на римські провінції. Панування сарматів закінчилося у середині III ст. з приходом готів, які розсіяли кочовища сарматів і відрізали їх від античних міст. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним із етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 РОКУ – наступальна операція радянських військ Четвертого Українського фронту, Окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом і кримськими партизанами. Проведена 5 – 15 травня 1944 р. Внаслідок цієї операції було завершено визволення Криму.

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ – історична область, що включала межиріччя середньої та нижньої Десни, Посейм'я і нижнє Посожжя. Термін зафіксований у джерелах XIV–XVIII ст. і є похідним від етноніма “сівер” (сіверяни) – назви назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи дніпровського лівобережжя (VIII–XII ст.). Поняття “Сіверська земля” охоплювало тільки частину Сіверського етнографічного ареалу, відомого за археологічними пам'ятками давньоруської доби, – власне, ті території, які у другій половині XI – першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства.

СІВЕРЯНИ – східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало територію дніпровського лівобережжя – басейни Десни, Сейму, а також верхів'я Сули, Псла, Ворскли. Основними заняттями сіверян були орне землеробство, рибальство, мисливство, ремесла. Головні міста: Чернігів (центр племінного князівства сіверян), Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський та інші. У VIII ст. сіверяни разом з в'ятичами та радимичами підпадають під владу хозарів. Унаслідок війни князя Олега з хозарами у 884 р. частина земель сіверян входить до складу Київської Русі. У 911 р. сіверяни брали участь у поході Олега на Візантію. В 60-х роках X ст., після походу князя Святослава на Хозарський каганат, землі східних сіверців і в'ятичів, увійшли до складу Київської Русі. Останній раз згадуються у літописі під 1024 р.

“СІРИЙ КЛИН” (СІРА УКРАЇНА) – неофіційна назва регіону компактного проживання українців у Північно-Західному Сибіру і Північному Казахстані (загальна площа 460 тис. кв. км).

СКІФИ – іраномовний кочовий народ, який проживав на півдні Східної Європи у I тис. до н.е. Перші згадки про скіфів, що містяться у давньосхідних писемних джерелах, датуються 70-ми роками VII ст. до н.е., коли скіфи розпочинають воєнні походи до країн Малої та Передньої Азії. Згодом вони доходять до кордонів Єгипту та досягають військово-політичної гегемонії у цьому регіоні. Після закінчення походів на початку VI ст. до н.е. центр скіфської активності зміщується до Північного Причорномор'я, де з часом виникає перше державне утворення Східної Європи – так звана Велика Скіфія. Після III ст. до н.е. скіфи втрачають своє панівне становище в українських степах і воно переходить до сарматів. Осередки скіфських племен зберігаються лише у Добруджі, Нижньому Подніпров'ї та Криму (Мала Скіфія).

СКЛАВІНИ (склавени) – грецька назва слов'ян. Застосовувалася щодо слов'ян, які мешкали на захід від Дністра на території сучасної південної Польщі, Словаччини, Трансильванії.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (СЛОБОЖАНЩИНА) – регіон, що утворився на теренах Дикого поля між кордонами трьох держав – Росії, Польщі та Кримського ханства – протягом XVII – XVIII ст. Назва походить від найбільш поширених населених пунктів – слобод – і “вільного” становища населення – слобод. Займала територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з нею частин Воронежської, Донецької, Луганської та Курської областей. 18 січня 1765 р. указом Катерини II на території Слобідської України було створено Слобідсько-Українську губернію, замість якої у 1780 р. було створено Харківське намісництво, а в 1796 р. губернію знову було відновлено. В 1835 р. губернія була перейменована в Харківську (до 1925).

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ – адміністративно-територіальна область на півдні України. Створена 1753 р. Займала територію від верхів'їв Сіверського Донця до Лозової, Лугані, Бахмата. На сході межувала з землями Війська Донського, на заході – з Запорозькою Січчю, на півдні – з Кримським ханством. Підпорядковувалася безпосередньо Сенату і Військовій колегії. Адміністративний центр – місто Бахмут (нині – Артемівськ). Землі надавалися на пільгових умовах сербським військовим поселенцям, що сформували Бахмутський і Луганський гусарські полки. З утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії Слов'яносербія увійшла до її складу.

СМУГА ОСІЛОСТІ – територія компактного проживання євреїв у Росії, визначена царським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Була одним із порушень прав людини, зокрема права на вільний вибір місця проживання. Вперше смуга осілості була визначена відповідно до указу 1791 р. До неї увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. Оскільки три останні в 1829 р. і 1835 р. були виключені з числа регіонів, де євреї могли б селитися, то вони зосереджувалися переважно в західних губерніях та в Україні. За Миколи I євреї були обмежені у праві проживання в містах. Їм не дозволялося селитися в Києві, Миколаєві, Севастополі та в козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох містах вишкляли спеціальні квартали, в яких мали мешкати лише євреї. На початку XX ст. смуга осілості залишалася, але багато євреїв уже мешкали за її межами. Проіснувала до 1917 р.

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ – торговий тракт, який часто використовувався для транспортування солі з Криму до Київської Русі (звідси й назва), хоча ним возили й інші товари. Починався у Києві. Одне відгалуження відходило біля Переяслава. Друге – біля Ромен. Поблизу гирла річки Ворскли розгалуження з'єднувалися. Далі, починаючи від Переволочної, Соляний шлях ішов правим берегом Дніпра, а неподалік річки Конки знову повертався на лівий берег Дніпра. В районі сучасної Каховки повертав до Перекопа і через нього до Криму.

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК – створений у 1654 р. Спочатку перебував в адміністративній і військовій підпорядкованості пшинських полковників. У 1663 р. виділився в самостійну одиницю, що підлягала гетьманському правлінню. В 1782 р. на території полку було 4 міста, 3 містечка і 1118 сіл. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні в 1782 р. Стародубський полк припинив своє існування, а його територію включено до складу Новгород-Сіверського намісництва.

СУМСЬКИЙ ПОЛК – сформувався у 1652–1658 рр. на Слобожанщині переселенцями з Правобережної України, які заснували місто Суми. У 1765 р. уряд Росії ліквідував слобідські козацькі полки. Сумський полк реорганізовано в регулярний гусарський полк російської армії, а його територія стала складовою Слобідсько-Української губернії.

ТАВРИ – народ, який, за свідченнями античних авторів, у I тис. до н.е. мешкав у гірській частині Криму і дав півострову одну з його назв – Тавріка.

ТАВРІЙСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА – протодержавне формування, проголошене декретом ЦВК Таврійської губернії від 22 березня 1918 р. на території Криму у складі РСФРР. Постала за безпосередньої ініціативи ЦК РКП (б) та РНК РСФРР з метою створення буферу між радянською Росією та німецькими військами. Влада в республіці належала Раднаркому, в якому домінували більшовики. На Крим поширювалися декрети РНК РСФРР, націоналізувалися великі підприємства, санаторії, маєтки, торговельний флот, оголошувалася соціалізація землі, на базі націоналізованих поміщицьких господарств створювалися комуни. Наступ німецьких військ і посилення антибільшовицьких настроїв серед населення ускладнили становище республіки. 21 квітня 1918 р. керівництво було заарештоване кримськими татарами та російськими офіцерами і розстріляне.

ТАВРІЯ – історична назва Кримського півострова, поширена у середні віки. Походить від назви племен таврів, які в давнину населяли південну частину Криму. В XIX ст. – на початку XX ст. Таврією називали не тільки Кримський півострів, а й усю Таврійську губернію, створену у 1802 році з центром у Сімферополі.

ТАТАРИ КРИМСЬКІ – нація, корінне населення Криму. Є нащадками Золотої Орди. В 1449 р. ними було утворено Кримське ханство. В 1944 р. були піддані депортації у східні райони СРСР за звинуваченням у співробітництві з окупантами. У 1967 р. кримські татари поновлені в конституційних правах. У 1988 р. офіційно реабілітовані, однак проблема їх повернення до Криму залишалася нерозв'язаною. Нині на території України проживає понад 250 тис. кримських татар (переважно в Криму, Запорізькій, Херсонській і Донецькій областях).

ТИВЕРЦІ – східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло територію між Дністром, Прутом і Дунаєм. Основним заняттям було орне землеробство. Починаючи з X ст. тиверці входять до складу Київської Русі. З середини X ст. їхні землі постійно зазнають нападів печенігів та половців, внаслідок чого тиверці поступово змішуються з іншими слов'янськими племенами. В XII–XIII ст. землі тиверців входили до складу Галицького князівства. Пізніше нащадки тиверців розчинилися в населенні Молдови.

ТИРА – античний поліс, головний економічний і культурний Нижньої Наддністрянщини. Заснована малоазійськими еллінами у другій половині VI ст. до н.е. на території сучасного міста Білгород-Дністровський. В 70-ті роки IV ст. Тира зруйнована гуннами.

ТИРТАКА – одне з міст Боспорської держави, розташоване в 11 км від Пантікапею біля сучасного м. Аршинцеве в Криму. Виникла у другій чверті VI ст. до н.е. В 480 р. відійшла до складу Боспорської держави. Являла собою міцну фортецю для захисту від варварів. Припинила існування у V ст. внаслідок безперервних нападів гунів, а потім інших племен.

ТМУТАРАКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – політико-територіальне утворення на Таманському півострові та у східному Криму з центром у місті Тмутаракань. Виникло не пізніше X ст. У Тмутараканському князівстві звичайно правили представники чернігівської династії. Ймовірно на початку – в середині XII ст. князівство впало під ударами кочовиків-половців, а потім було приєднане до Візантії.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ – найраніше з відомих січей Великого Лугу, яка існувала в другій половині XVI ст. Розташовувалася на острові Томаківка на Дніпрі поблизу сучасного міста Марганець. Січовики брали активну участь у найбільшому в Україні повстанні 1591–1593 рр. під проводом К. Косиїнського. В 1593 р. зруйнована татарами. Того ж року козаки переселилися на остів Базавлук і там заснували Базавлуцьку Січ.

ТРАНСІСТРІЯ – адміністративна одиниця, утворена 19 серпня 1941 р. на території, окупованій румунськими військами. Охоплювала Одеську область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей. Загальна площа 40 тис. кв. км. Центром Трансїстрії спочатку був Тирасполь, а потім – Одеса.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ – система оборонних споруд, призначена для захисту південних кордонів України. Зведена на початку 30-х років XVIII ст. за розпорядженням російського уряду. Складалася з суцільного високого валу з 16 фортецями і 49 редутами, а також слобод, із населення яких комплектувався гарнізон лінії. Мала загальну довжину 285 км і пролягала по межах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього Орелі до Сіверського Донця. Після спорудження в 1770 р. так званої Дніпровської лінії (175–180 км південніше Української лінії в гирлі річки Московка – нижньої течії річки Берда втрачає стратегічне значення.

УЛИЧІ – східнослов'янський союз племен. Одне угруповання уличів населяло басейн Дністра та в низинах Дунаю, інше – на території сучасної південної Київщини. В середині X ст. уличі частково були підкорені русами, а частково мігрували на південний схід, де об'єдналися зі своїми єдиноплеменниками.

УМАНСЬКИЙ КОТЕЛ – оточення з'єднав 6-ї та 12-ї радянських армій (65 тис. осіб) німецько-фашистськими військами в районі міста Умань на початку серпня 1941 р. Впродовж 20 днів радянські війська протистояли майже 38 фашистським дивізіям. Спроби прорвати оточення були здебільшого безуспішними. Велика кількість солдатів і офіцерів загинула, багатьох спіткала участь полону. Лише частині військ вдалося вийти з котла.

УМАНСЬКИЙ ПОЛК – утворився у 1648 р. Після Прутського мирного договору (1711) Уманський полк потрапив під владу Польщі. Через татарсько-турецьке спустошення його населення переселилося в Лівобережну і Слобідську Україну, тому наприкінці 1770 рр. полк припинив своє існування.

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – утворене 20 лютого 1807 р. за рішенням генерала Міхельсона зі збіглих запорозьких козаків, що мешкали в гирлі Дунаю, відомих під назвою буджацьких. Військо складалося з 40 куренів (38 куренів), що повторювали традиційні запорозькі назви, і крім них – курені Сербський і Болгарський). 5 грудня 1807 р. військо було скасовано, а козаки отримали назву усть-дунайських та буджацьких поселених козаків. Впродовж 1807 – 1810 рр. близько половини їх переселилися на Кубань і ввійшли до складу Чорноморського козацького війська.

ФАСТІВСЬКИЙ ПОЛК – сформований Семеном Палієм у 1684 р. Займав територію Київського воеводства від Дніпра до річок Уж, Случ, Тетерів, Рось. У 1693 р. чисельність полку сягала 3000 козаків. Полк став центром визвольного руху на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої, фактично був повноправним господарем на Київщині, чинив опір наступові польських військ, а в 1702 р. повстав проти польської влади. Впродовж 1691–1696 рр. брав участь у кількох походах проти Кримського ханства. Після визволення Білої Церкви лівобережними полками перейменованій на Білоцерківський.

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК – сформований у 1659 – 1660 рр. на Слобожанщині переселенцями з Лівобережної та Правобережної України. У 1677 р. до нього приєднано Балаклійський полк. Після відо-

кремлення Ізюмського полку (1685) у Харківському полку залишилося 12 міст і 43 села. У 1732 р. до нього входило 2 міста, 11 містечок, 52 села, 6 слобідок і 45 хуторів. У зв'язку з ліквідацією слобідського козацтва в 1765 р. Харківський полк був реорганізований в уланський полк російської армії, а його територія стала складовою новоствореної Слобідсько-Української губернії.

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ – одне з найбільших античних міст у Північному Причорномор'ї, розташоване біля сучасного міста Севастополя. Засноване вихідцями з Гераклеї Понтійської та Делосу в 422–421 роках до н.е. Площа в період розквіту – 33 гектари. Впродовж IV ст. до н.е. Херсонес Таврійський приєднав до своїх володінь землі таврів і Керкентіду, перетворившись на велику державу. За формою правління був демократичною республікою, але інколи влада переходила до олігархів. Близько середини II ст. до н.е. втратив значну частину своєї території. У I ст. до н.е. перебував у залежності від Боспору, деякою мірою з 60-х років н.е. – Римської імперії. Пізніше – у складі Візантії. Був одним із ранніх центрів християнства у Північному Причорномор'ї.

ХОЗАРИ – тюркомовні племена, які в середині VII ст. утворили в низинах Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу – Хозарський каганат (столиця – Семендер, з початку VIII ст. – Ітіль). Релігія – іудаїзм, мусульманство та християнство. В VIII ст. хозари підкорили собі чимало слов'янських племен – полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. У процесі становлення Київської Русі (IX–X ст.) ці племена поступово звільнилися. В той же час руси неодноразово вторгалися у хозарські землі. В 60-ті роки X ст. внаслідок війни русів і торків з Хозарською державою остання припинила існування, проте у джерелах повідомлення про хозарів трапляються і в наступному. Хозари були частиною населення руського Тмутараканського князівства в Криму та на Таманському півострові.

ХОЛМЩИНА (Забужжя) – український історико-етнічний край, розташований на лівому березі річки Буг (повіти Холмський, Грубешівський, Томашівський і Костянтинівський). Центр краю – місто Холм (засноване в 1232). З другої половини X ст. Холмщина входила до Київської Русі. В наступні століття переходила до різних держав (Литви, Угорщини, Польщі, Австрії, Росії Німеччини). За умовами Брестського миру 1918 р. Холмщину визнано частиною Української держави, але в 1921 р. вона знову відійшла до Польщі. Після 1945 р.

майже всі залишки українського населення були переселені або в Україну, або ж на східні німецькі землі, що відійшли до Польщі.

ЧЕРВОНА РУСЬ – історична назва Галичини, вживана в писемних джерелах, переважно польських, у XVI–XVIII століттях для визначення колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом у XV–XVIII століттях – Руське і Белзьке воєводства Польського королівства). Інколи цю назву поширювали і на східні українські землі. Після 1772 року для Червоної Русі австрійською владою офіційно була вживана назва Галичина й Володимирія (Галіція й Лодомерія), подеколи (в науці і публіцистиці) вживалася й далі назва Червона Русь.

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК – утворений у 1648 р. Серед черкаських полковників – Максим Кривоніс (1648), Петро Дорошенко (1665). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. полк опинився у складі Польщі. Наприкінці XVII ст. через турецько-татарські спустошення припинив своє існування, а значна кількість козаків та селян переселилися в Лівобережну Україну.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ – територія у Давній Русі по річці Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. Більш відома під назвою Чернігово-Сіверська земля. Основу населення становили сіверяни, жили також радимичі (по річці Сож) і в'ятичі (по річці Оці). Найбільші центри – Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром. У XVII ст. на території Чернігівської землі були Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромське князівства, які на початку XIII ст. розпалися на ряд уділів. Путивльське, Трубчевське і Муромсько-Рязанське князівства пізніше відокремилися від Чернігова і їхня подальша доля пов'язана з Північно-Східною Руссю. Під час монголо-татарської навали Чернігівська земля зазнала розорення. У XIV ст. потрапляє до складу Великого князівства Литовського, у 1503 р. – до складу Російської держави, а на початку XVII ст. – до складу Речі Посполитої. За умовами "Вічного миру" між Польщею і Росією (1686) була приєднана до Росії.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО – адміністративно-територіальна одиниця у складі Речі Посполитої. Утворено в 1635 р. на землях Чернігово-Сіверщини з центром у Чернігові. У своєму складі мало повіті і староства. На початку Хмельниччини у 1648 р. було фактично ліквідоване, але юридично проіснувало до кінця XVIII ст.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО: у вузькому розумінні – власне чернігівська князівська волость; у широкому – вся Чернігово-

Сіверська земля, до складу якої входили значні території давніх племінних об'єднань – полян, сіверян, в'ятичів, радимичів, кривичів.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО – адміністративно-територіальна одиниця, утворена після остаточної ліквідації залишків автономії Української держави та її полково-сотенного устрою (1781). Адміністративний центр – Чернігів. У 1797 р. Чернігівське намісництво було ліквідоване, а його територія увійшла до складу новоствореної Малоросійської губернії.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК – створений у 1648 р. Територія полку зазнавала істотних змін. Спершу значна її частина відійшла до Ніжинського полку. У 1654 р. у складі Чернігівського полку залишилися тільки міста Чернігів, Седнів, Слабин, Лоїв, Любеч. З часом територія полку розширилася і на 1782 р. у його складі було одне місто, 9 містечок, і 719 сіл. У зв'язку з ліквідацією полкового устрою в Україні Чернігівський полк припинив своє існування (1782), а його територію було приєднано до Чернігівського намісництва.

ЧИГИРИН – місто у Черкаській області. Перші згадки у письмових джерелах датуються XVI ст. З 1648 р. стає резиденцією Богдана Хмельницького і фактично столицею України. Тут розроблялися і впроваджувалися в життя універсали, пов'язані зі становленням української державності. По смерті Хмельницького у 1657 р. починається занепад міста. За Прутським трактатом 1711 р. Чигирин відійшов до Польщі, а після другого її поділу в 1793 р. – до Росії. Нині районний центр.

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК – утворений в 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. У роки Визвольної війни став головним гетьманським полком. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. лівобережна частина Чигиринського полку відійшла до Миргородського полку, а правобережна потрапила під владу Польщі і стала ареною боротьби між козацькими, російськими, польськими, турецькими і татарськими військами за Україну. Після Прутського мирного договору 1711 р. полк ліквідовано, а більшість його козаків переселилися в Лівобережну Україну.

ЧОРНИЙ ШЛЯХ – один із шляхів, яким у XVI–XVII ст. кримські ординці здійснювали грабінницькі напади на Правобережну Україну, Поділля, Буковину, Галичину і Польщу. Від Перекопу Чорний шлях пролягав запорозькими степами між верхів'ями річок Інгулець, Інгул і Тясмин, повертав на захід і розходився на три відгалуження. Одне з них – Кучмапський шлях – проходило посеред Поділля в

напрямку міста Бар і поблизу Тернополя з'єднувалося з Чорним шляхом. Північне відгалуження пролягало неподалік Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва; південне – поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Біля Липовця обидва відгалуження з'єднувалися. Далі Чорний шлях пролягав на захід в напрямку Хмельника, Тернополя, Львова, Любліна і Варшави.

ЧОРНІ КЛОБУКИ (каракалпаки) – формування залежних від південноруських князів племен – торків, берендеїв, ковуїв, печенігів та інших, що утворилося в Пороссі у XII ст. В цей час чорні клобуки поступово переходять до осілого життя. Брали участь у політичному житті Русі, особливо у її боротьбі проти половців. Після монголо-татарського нашествия були частково асимільовані сусідніми народами, частково вивезені монголо-татарським ханом Узбеком (XIV ст.) до Середньої Азії.

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – сформоване в середині 60-х років XVIII ст. з частково відродженого Запорозького Війська, скасованого в 1775 р. Катериною II. Потреба у новому козацькому війську була зумовлена підготовкою до війни з Туреччиною. Основу війська склали 12 тис. колишніх запорожців, які організували “вільні козацькі команди”, об'єднані у “Військо вірних козаків”, пізніше перейменовані на Чорноморське козацьке військо, якому повернули козацькі військові клейноди. У російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. військо брало участь в усіх великих битвах російської армії з турками, відігравши в важливу роль. У 1792 р. депутація Чорноморського козацького війська на чолі з А. Головатим домоглася в Петербурзі від Катерини II грамоти на землі “Таманського півострова та його околиць” (майже 3 млн десятин). Туди й переселилося того ж року Чорноморське козацьке військо, яке згодом було перетворене на Кубанське військо.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1652–1709 рр. Розташовувалася на острові, що омивався річками Чортотлик, Прогної і Скарбна, поблизу сучасного села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Була важливою тиловою базою для армії Богдана Хмельницького у другій половині Визвольної війни. З нею пов'язані життя і діяльність кошового отамана І. Сірка, який тут похований (1680). У березні 1709 р. із Чортотлицької Січі виступило запорозьке військо на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком і в Будищах об'єдналося з

шведськими військами Карла XII і гетьманськими козаками І. Мазепи. У травні 1709 р. за наказом Петра I Чортотлицька Січ була зруйнована.

ЧУМАЦТВО – торгово-візницький промисел. Основна номенклатура чумацької торгівлі – сіль, риба, ліс, дьоготь, вироби ремесла і промислів. Пізніше – хліб, сільгосппродукція. Перші чумаки з'явилися на Наддніпрянщині у другій половині XVI ст. У XVIII ст. чумацтво перетворилося на одне з найважливіших поза земельних заняття козаків і державних селян, поширюється на Півдні, в Криму та Галичині. Основним транспортним засобом чумаків були мажі – пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Своє існування чумацтво припинило у XIX ст. з поширенням залізничного транспорту.

“ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ” – торговельна магістраль між алтикою і візантійськими землями (“греками”) доби Давньої Русі (IX–XIII ст.). Літописна назва – Гречник. Проходив від Києва Дніпром через 9 порогів до літописного міста Олешня у гирлі Дніпра (Кінбурнський півострів) і далі вздовж західного узбережжя Чорного моря до Константинополя та інших візантійських портів. Активно використовувався також шлях уздовж Дніпра суходолом до кримських колоній Візантії. На північ проходив від Києва до Новгород-и далі до Скандинавії. Інший маршрут – від Києва до Смоленська і далі Західною Двіною до Готланда.

ЯТВЯГИ – угруповання балтських племен, близьких до прусів. Мешкало у Бузько-Неревському та Німансько-Неревському межиріччях. У 983 р. були приєднані до Русі, проте вже в середині XI ст. вийшли з-під її впливу. На початку XIII ст. ятвяги у союзі з литовцями здійснюють численні напади на Південно-Західну Русь. У середині XIII ст. галицько-волинському князеві Данилу Романовичу вдалося спрямувати напади ятвягів проти свого суперника – Польщі. В XIV ст. ятвяги остаточно увійшли до складу Великого князівства Литовського та були асимільовані литовцями та слов'янами.

Наукове видання

В. М. МЕЛЬНИЧЕНКО

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

**Навчальний посібник для студентів історичних
спеціальностей вищих навчальних закладів**

Технічний редактор
Оригінал-макет

С. А. Кандич
С. Г. Кандич

Здано до лабору 15.01.2012. Підписано до друку 15.03.2012.

Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.

Обл. вид. арк: 13,68. Умов. друк арк: 13,02. Вид. №183

Наклад 500 прим.

“Вертикаль”

Видавці та виготівник ПП Кандич С. Г.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів,
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.

18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф: 6

тел. (0472) 50-07-63

E-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ПП Кандич С. Г.

Україна, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2

тел. (0472) 50-07-63

E-mail: vertical2003@ukr.net